

iorga

Lei 8

editura minerva

«Ideea fundamentală a acestei autobiografii este asemănătoare în fond cu propozițiunea goetheană care cerea memorialistului „să descrie pe om în împrejurările vremii lui“ sau, cum spunea Iorga, „în ce putem, în ce facem e atîta care vine din ce ne încunjură“; tot N. Iorga explica existența unui om, faptele, gîndurile sale, prin două elemente esențiale: mediul (ecou al influenței lui Taine, vizibilă încă în articolele sale de început) și înaintașii. Este și aici, în această monumentală autobiografie, consecvent cu sine, pentru că de la necrologul scris sub impresia evenimentului, pînă la marile construcții, toate au în vedere explicarea personalității umane prin ambianța în timp și spațiu, care și-a pus amprenta asupra formației sale și i-a determinat drumurile.

Citată adesea pentru sporul de cunoaștere a faptelor de istorie politică și literară, *O viață de om* luminează portretul deosebit de complex, contradictoriu și neprevăzut al memorialistului, conține date esențiale ce configurează structura sa morală și explică resorturile psihologice intime ale acțiunilor istoricului. literatului, omului politic.»

VALERIU RÂPEANU

1081

iorga

iorga

o viață de om așa cum a fost

★★

Ilustrația copertei : *Ion Olaru*

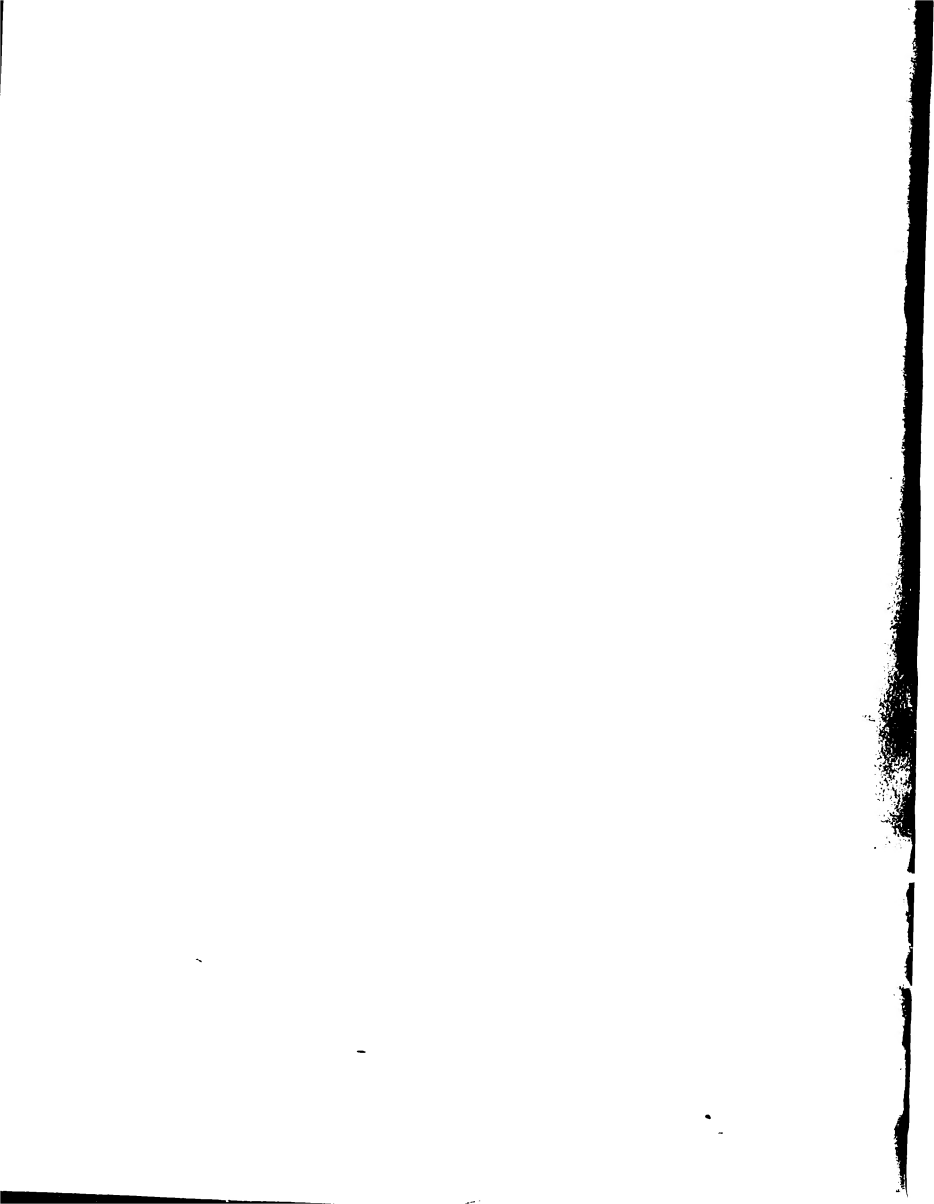
n. iorga
orizonturile mele
o viață de om
așa cum a fost

★★

EDIȚIE ÎNGRIJITĂ, NOTE ȘI COMENTARII DE
VALERIU RÂPEANU ȘI SANDA RÂPEANU

BIBLIOTECA PENTRU TOȚI ● 1981

EDITURA MINERVA ● BUCUREȘTI

XI

TREI ANI DE STRĂINĂTATE

Mă văd încă picat ca din cer, cu pălăriuța mea cenușie, cu fulgii unei bărbi începătoare, cu ochii speriați de acest indescritibil haos, în Parisul de la sfârșitul veacului trecut, în care, după întâia covârșitoare uimire, mi-au trebuit luni întregi nu ca să-l înțeleg, căci nu fuseseșem trimes pentru aceea, și eram așa de strâns de îndatoririle mele încât nici n-aș fi putut îndrăzni să încerc a pluti pe acest ocean, ci ca să-mi găsesc cuibul din care atâtea lucruri de învățat, mai târziu și atâtea de făcut, nu-mi vor putea îngădui să mă desfac decît pentru trecătoare și insuficiente priviri răpezi în acele orizonturi fără de capăt.

O gară viuind de lume, în care călătorii erau aruncați din proastele vagoane ale Companiei de Est, încălzite prin tuburi de plumb cu apă caldă, care, din ușa deschisă asupra unui frig cam ca la noi, ți se aruncau în picioare de să ți le sfarme dacă nu le păzeai bine, apoi un imens bulevard înfășurat în mucedă ceață de toamnă, din care va ploua aproape neconținut, un miros de sufragerie în care abia s-a mîntuit o petrecere, fronturi nesfîrșite de case negre înalte, una ca alta, o lume grăbită, chinuită,

adăpostindu-și supt umbrele cilindrele burgheze ori șăp-cile muncitorești, femei care nu aveau în zilele de lucru răgazurile societății noastre de deasupra, care trăia numai în serate și „picnicuri”, cu doamnele valsînd moale în brațele ofițerilor cu epoletele lungi de aur, strigătele prelungi, triste ale vînzătorilor ambulanți, cari erau pe toate străzile în tot lungul dimineții, o izolare, pentru mine, ca în mijlocul celui mai fără capăt pustiu, — iată ce m-a primit în dimineața cînd am făcut cunoștință cu cetatea imensă de unde atîta lumină mi se coborîse în suflet și unde trăiau, inaccesibili, dar cu atît mai adorați, zeii mei literari, așa cum îi cunoscusem unul cîte unul — parcă aș fi trăit ani de zile între dînșii, împreună cu Caragiale, Vlahuță și Delavrancea, eroii indigeni —, din paginile delicat ilustrate ale lui Daudet, în *Trente ans de Paris*.

Casa mi-o știam dinainte, deși cred că am petrecut cîteva zile în acel Hôtel Rollin, cu numele marelui istoric din veacul al XVIII-lea, chiar lîngă zidurile venerabile, dar foarte modeste, ale vechii Sorbone, plină de mucegai și de umezeală, dar atît de adînc străbătută de un trecut așa de mare. Panu locuise în acea casă din Rue des Écoles 6, unde am fost primit ca o veche cunoștință, cu acel maternel spirit al bătrînelor franceze din mica burghezie, de doamnele Lagier, venerabile sexagenare, dintre care una avea o față purtînd biblicul nume de Judith, dar lipsită de tot ce poate da un Olofern înainte ca momentele de dragoste de care s-a bucurat să fie plătite de sabia pedepsitoare a eroinei. Două odăițe, cu obișnuitul cămin de marmură la care te uiți cînd ți-e frig și te miri ce răpede se consumă fără nici un folos loadba de lemn menită mai mult să lase un frumos jăratec de o jumătate de ceas, cu înaltul pat în care picioarele mele supt pilotele umflate căutau în zădar, contra răcelii învăluitoare, capetele unui bun „oghial” moldovenesc cu meșteșug cusut, două-trei scaune și o măsuță de lucru,

pe care m-am grăbit să înșir toate revistele la care colaboram, un dulăpior pentru cărți, — acesta era să-mi fie multă vreme sălașul. Deasupra, niște ofițeri greci cu familie se distrau țupăind tocmai în ceasurile când lucrările date de profesori îmi cereau mai multă liniște, și mai-mai să se încaiere o luptă greco-română în momentul când, sătul să bat cu bățul în plafond, am ieșit pe scară somînd inamicul să se prezinte — și, el aparținînd elementului militar, m-am convins că e gata să ia însuși ofensiva. O nenorocită de sluguliță, înfășurată în hăinuțe negre, care apărea un ceas-două pe zi pentru a face curățenie, cu pretenția de a i se îngădui, supt pretextul că duce portocale acasă, să împruțineze provizia noastră de cărbuni puturoși. Nu știu unde mîncam înainte de a face, într-o locuință ceva mai largă și cu alt orizont, bucătăria acasă, dar duse erau pe luni de zile belsugurile moldovenesti cu care, după torturile școlii, mă obișnuisem.

Societatea românească nu mi se recomandase, și eu însumi n-aveam cum și cînd s-o caut. La doamnele Lagier era însă un român, și ce zdravăn, masiv și serios român, viitorul doctor și general doctor Vicol, care locuia însă intermitent, anumite legături feminine răpindu-l cu săptămînile, grijii gazdelor. Ne vedeam foarte rar și cu dînsul. În hotelul mobilat din fața Sorbonei au descins apoi, pentru studii în altă direcție, vechiul meu coleg de clasă mai înaltă la Botoșani, Evolceanu, foarte hotărît să nu piardă timpul și muncind din greu la filologul Otto Riemann, pe care l-a pierdut în urma unui accident în Alpi; bun conșetățean și prieten, care ținea contabilitatea exactă a datoriilor pe care toată lumea le făcea la economiile lui. Apoi, bucureștean din Giurgiu, plin de mîndria unei teze despre Cabiri și a laudelor lui Odobescu, Teohari Antonescu¹, mititel și slab, cu ochelari savanți, d. Rădulescu-Motru², pe vreme aceea cîmplat boem în apucături — și Evolceanu era în măsură

s-o ştie mai bine decît oricine, — pînă ce, nesatisfăcut cu filozofia franceză, şi-a luat zborul către un Berlin mai metodic şi mai original, d. Dianu şi el student la latină, închis feciorelnic într-o odăiţă totdeauna încuiată, din care un foc a făcut să iasă ca prin minune şi o tînră fiinţă feminină. Ba chiar unul din fiii bogatului proprietar N. T. Popp din Craiova, venit pentru nişte studii de drept. O dată am fost chemat într-un colţ de Vaugirard, la un pension, ca să cunosc pe o domnişoară Poenaru Căplescu, care se cerea iniţiată, prin insistenţele mamei sale, în misterele limbii latine, dar nu eram om de angajat pe bani pentru preparaţii acasă, şi nici bruna mea elevă cu ochii mărunţi de şoarec nu înţelegea să-mi jertfese timpul pentru dînsa.

Atîţia... La secţia istorică din Şcoala des Hautes Études, care se cere prezentată cu îngrijire pentru cît bine am luat eu de acolo, şi nu-l pot uita nici pînă acuma, era numai un român, al cărui nume nu cred că trebuie să-l spun, un gras şi oacheş oltean, foarte dibaci în a recurge la vechi cărţi uitate şi a face din ele teze nouă, foarte apreciate, lăudat fiind chiar că a căutat să învie cu talent opinii poate pe nedrept părăsite, şi tot aşa de dibaci în a muta pe cheiuri cărţile pe care voia să le cumpere, dintr-o lădiţă în alta, cu preţul considerabil mai mic : mi-a spus de la început că el a venit ca să se pregătească pentru catedra pe care pe urmă mi-am permis să o ocup eu, iar el n-a ocupat nici una. Mai tîrziu numai, ca elev al Şcolii Normale Superioare, unde Odobescu izbutise să-i capete un loc, a apărut Pompiliu Eliad, dar mediul cel nou a prefăcut foarte răpede pe fostul şcolar al lui Maiorescu, sigur că va deschide drumuri cu totul noi în filozofie : n-au trecut decît vreo cîteva săptămîni şi l-am văzut venind la mine foarte spăşit, ca să-mi spuie că a căpătat o tristă, dar folositoare convingere : că nu ştie nimic şi că trebuie să reia toate de

la capăt. Eu, care n-aveam despre mine, cu școala mea din Iași, aceeași convingere, m-am raliat, firește, dar, de acuma înainte, pentru câțiva ani, cu toată prietenia, la această convingere a lui.

Studentii români erau mulți, aproape incalculabil de mulți, dar nu mergeam eu acolo unde-i puteai găsi cu grămada, neocupați, zgomotoși, gata să se înjure și să se bată, prin cafenelele în vogă din acest Cartier Latin, cu legiunile internaționale de tineri de toate națiile, unindu-se numai prin grija amărită a carierei și prin aplecarea către petreceri în tovărășia unui public feminin special, cu care omul înșurat n-avea nimic a face. Cite unul dintre bursieri se risca pe acolo, din curiozitate sau din patima de a juca tablele, și astfel Teohari Antonescu s-a găsit expus brutalităților unui institutor bucureștean venit pe sama lui, care-și pregătea doctoratul în drept.

Ne-am dus atunci la Legație ca să-i cerem intervenția. Dar personalul diplomatic, cam de vrista noastră, ne-a primit cu toată autoritatea pe care i-o dădeau înaltele lui funcțiuni. Ministru fusese Alecsandri, și locul rămăsese neocupat, interimatul fiind ținut de d. Nanu, a cărui asemănare cu președintele Carnot era în adevăr uimitoare. Dar pînă la d-sa era drum lung și, cînd l-am văzut, am căpătat numai neapăratele recomandății „să nu ne batem”. Izvorul de dreptate nu funcționa. Și, de altfel, niciodată de la Legație nu ne-a venit un sfat, o direcție, un îndemn. Și tot așa va fi și aiurea, la Berlin, C. Diamandy primindu-mă, cînd veneam să-mi reclam bursa, cu întrebarea : „Dar ce, muriți de foame ?” Eram singura nație în care colonia, compusă mai mult de studenți, era lăsată cu totul de capul ei. De aici a rezultat că, la moartea lui Manolescu, marele actor, la moartea lui Kogălniceanu³, care n-a supraviețuit ultimei lui operații, sicriul străinului a fost dus la gară în goana mare a unei trăsuri a pompelor funebre, fără ca, din

sutele de tineri români, unul singur să fi fost acolo ca să aducă omagiul îndoliat al recunoștinții.

Așa singur am stat în acești ani de studii franceze, singur cu profesorii mei, cu lucrarea căreia în curînd m-am consacrat, cu cărțile pe care le găseam pe cheiuri și de a căror binefacere neprețuită va fi vorba pe urmă. O dată însă mi-a venit o foarte veche cunoștință, poetul Gheorghe din Moldova, mititel și bondoc, roșu și iute, pe care, căsătorit de curînd cu înalta, palida soră a lui Vasile Conta. Ana, statul îl trimisese pentru studii de statistică pe care le urma cu un moldovenesc și botoșănean răgaz pe cînd soția lui, foarte inteligentă și neașemănat mai întreprinzătoare, făcea tot posibilul ca să cîștige din această scurtă ședere și, ajutată de o soră demult așezată ca doctoroaie la Paris, răscolea orașul în toate colțurile.

Mă mutasem acum în Rue du Cardinal Lemoine, la doi pași de locuința veche, în al doilea etaj al unei case curățate, cu o grădină părăsită alături și în față cu nuditățile unor băi, și aici, avînd în serviciu și o harnică bucătăreasă și fată în casă corsicană, de un mare devotament, mobilasem două odăi cu „boiserii“ și tapete de postav, cumpărînd din banii bursei cu îngrijire socotită, și din ce-mi dădea suplinitorul de la catedra din Ploiești, o mobilă care mi se părea culmea luxului : canapea, fotolii îmbrăcate în catifea, o bibliotecă. Puteam chiar să poftesc la masă și, o dată, într-un ajun de Anul nou, am trimis după răsăritul soarelui de a doua zi pe fostul coleg ieșean Gane așa, încît trebuia să întrebe ca să-și găsească domiciliul. Stăteam într-o casă unde stăteau și pensionari, a căror dispariție o semnala doliul de la poartă, dar și cite un misterios student care la miezul nopții bătea la ușa necunoscutului ca să ceară chibrituri, dar nu mai știa unde i-o fi odaia, și între atîția locatari eu eram pentru „concierge“-ul alsacian, pe care așa de rareori îl trezeam cu obișnuitul : „Cordon s'il vous plaît“

ca să-mi deschidă ușa, unul din cei mai respectabili și prin corespondența, ziare, reviste, jurnale, care-mi venea din țară, motiv pentru care Cerberul nostru mă ridicase la treptele nobileței, intitulându-mă statornic, doi ani de zile: „Monsieur du Chorka“.

Petrecherile nu puteau să existe pentru cine avea o sarcină așa de grea pe umeri : să ajungă în acei doi-trei ani la nivelul colegilor francezi, pregătiți altfel și în alte împrejurări iar, dacă e cu puțință, să-i și întrecă. Rare-ori, mult mai rar decît ceilalți bursieri, la care, ca la Evolveanu, se trezise o neașteptată și absorbantă pasiune pentru muzică, mergeam la teatre și tot așa de rar la Operă. Nici un spectacol nu mi-a lăsat vreo amintire, afară de un *Par le glaive* al lui Richopin ⁴, romantic interpretat de sumbrul Mounet-Sully ⁵. Iar la Operă am avut prilejul să văd cum cade, în ciuda frumoaselor cîntece de pustiu ale turanienilor săi, cu o regină prizonieră în frunte, *Le Mage* al lui Massenet ⁶. Văd încă pe grosul tenor Escalaïs, basc după care se nebunea Parisul, și pe cîntăreata cu glasul clar, dur și sec, d-na Melba ⁷, spre care atenția parizienilor se îndrepta mai mult pentru că știau legătura ei cu blondul pretendent la tron, ducele de Orléans, care, mai tîrziu, cumințit, dar nu pentru prea multă vreme, a luat în căsătorie, cînd eram eu la Viena, pe osoasa nepoată a lui Franz-Joseph, Maria-Doroteia.

Dumineca, încercam excursii în împrejurimi. Dar atîta lume se arunca asupra tramvaielor, unde se făcea controlul biletelor, și asupra cochetelor „bateaux-mouche“ de pe Sena, încît groaza și dezgustul pe care mi l-a inspirat totdeauna, îmbulzeala omenirii nerăbdătoare de a lua cît mai răpede un loc cît mai bun mă făcea să mă întorc, adesea, înapoi.

N-am cunoscut casa unui coleg francez, burghezia acestei societăți așa de prudente și de econoame ferindu-se, cu dreptate, de orice străin care n-ar fi fost înde-

lung și cu îngrijire verificat. La profesori nu era obiceiul să se meargă, și încercări făcute naiv mi-au dat lecții usurătoare. Nu știu cum și prin cine, m-am pomenit însă într-o seară în bogatul apartament al lui Émile Picot⁸, fostul secretar al prințului Carol, cercetătorul literaturii noastre trecute și al cîntecului nostru popular, despre a cărui publicație în acest domeniu vorbisem cîndva fără ca el s-o știe și, acolo am găsit pe un german încă tânăr, cu lunga barbă castanie, care s-a recomandat d-rul Gustav Weigand⁹, viitorul creator al Seminarului românesc din Lipsca. Îmi aduc aminte că, vorbind tot despre lucruri românești care plictiseau vizibil pe atunci așa de voinica și de blonda doamnă Picot, eruditul francez mi-a pomenit cu admirație de Nicolae Mavros¹⁰ care, spunea el, „era singurul om în stare a vorbi franțuzește ca în secolul al XVIII-lea“.

Societatea franceză, de la care, ca măsură înțeleaptă, ca organizare a muncii, ca discreție și eleganță sobră, aveam așa de mult de cîștigat, mi-a rămas total neștiută, ca și colegilor mei, trimeși și ei numai pentru carte, teză și diplomă, pe cînd, înaintea noastră, din boieria românească se formaseră exemplare strălucite de echilibru intelectual și de grație în purtări tocmai prin viața în familia franceză, ale cărei defecte nu le puteam lua, cu firea noastră așa de deosebită, dar ale cărei atît de mari calități ne-ar fi fost de un neprețuit folos. Și nici în cercurile intelectuale, în care un Georges Diamandy¹¹, și din cauza banilor săi generos împărțiți, se simțea ca acasă, n-au avut intrare aceia dintre noi care iubeam literatura și lucram în domeniile ei. Mai fericit era doar Pompiliu Eliad, care și-a dobîndit între normalieni — ca înainte de dînsul un Țițeica¹² la matematici — din acele prietenii franceze, greu cucerite, care nu te părăsesc însă niciodată: în cazul lui, aceea a unui de Martonne¹³, marele geograf, care s-a găsit prin Eliad legat de România, căreia nu i-a închinat numai o operă clasică de

geografie fizică și umană, ci i-a adus așa de mari servicii în întregirea de mai târziu a hotarelor.

De școală însă mă țineam. Nu însă în condițiile absurde ale programului care mi se dăduse, dar a cărui îndeplinire, firește, n-a cercetat-o nimeni. Fusesem trimis pentru limba greacă, dar eu, care mă gindeam la filozofie și la istorie literară, n-am făcut nimic pentru a începe studii în această direcție, și astfel, Odobescu m-a mutat în toată forma, oficial, la istorie, spre care nu simțeam încă de ajuns ce mă leagă în toată tradiția, și politică și culturală, a amindurilor familiilor din care mă coboram, ca și nesfârșita mea curiozitate și iubire de sufletul omenesc, oricum și oriunde, ceea ce e mai la urma urmei singurul lucru vrednic de interes și de simpatie care există în adevăr, în cer și pe pământ.

Dar, după noul îndreptar ministerial, unde nu trebuia să merg eu ? La Școala de Inalte Studii desigur, dar și la Sorbona, dar și la École des Chartes, care e în stare să reție singură pe cineva, și la École du Louvre, care e pentru artiști, și Dumnezeu mai știe unde. Era deci de toată necesitatea ca, fără să consult pe cei cari mă întrețineau de la București, să cercetez eu însumi terenul, să experimentez materii și profesori și să încerc selecția fără care învățătura mea ar fi fost mai mult o orbecăire și o pierdere de vreme.

Trebuia făcută întâi alegerea între școlile înseși și, rebel față de autoritatea școlară, așa de competentă încât putea fixa și un program amănunțit pentru studii de specialitate peste graniță, am ales Școala des Hautes Études, singură Școala des Hautes Études, unde eram dator, dealtfel, după același program, să-mi iau diploma.

Cu altă îndrumare, i-aș fi putut urma stăruitor lecțiile fără a lăsa la o parte pe celelalte. Dar „școlăria” ieșeană era încă prea mult stăpînă pe sufletul meu ca să îndrăznesc a-mi face din toate părțile un program propriu. Nu-mi voi ierta niciodată că am fost doi ani și

mai bine la Paris pe o vreme cînd se putea asculta la Collège de France un Renan ¹¹, cînd la şedinţele solenne ale Academiei se putea zări un Taine ¹², fără să fi căutat a cunoaşte pe autorul *Istoriei literaturii engleze*. Şi mai ales pe acel interesant spirit, făcut tot din nuanţe şi din tot ce indoiala poate da ca atingere uşoară, ironică a lucrurilor şi a ideilor pe care era să-l cetească, în aceşti ani de studiu, în acea *Viaţă a lui Isus*, în care fraţii de Goncourt, ajunşi demult familiari mie în romane ca şi în schiţele din viaţa secolului al XVIII-lea, vedeau urme ale stilului lăptos al George-i Sand, ca şi în nobilele şi frumoasele lucrări despre originile creştinismului părăsit de dînsul şi chiar în acele diderotiane *essay-uri* de formă dramatică fermecînd pe atîta lume. N-am ascultat eu, care era să fac o teză cu subiectul şi din literatura franceză a evului mediu, o lecţie la Gaston Paris, care era să-mi şteargă în schimb pagini întregi din această teză cu menţiunea nu prea măgulitoare : „c'est insensé...” Tot ce era dincolo de „şcoala mea” părea că nu mă interesează : n-am auzit o conferinţă, n-am asistat la o solemnitate a inteligenţei franceze, n-am căutat cu ochii curioşi şi plini de admiraţie la accia care în deosebite domenii o reprezentau ; în lupta continuă a ideilor tineretă mea n-a luat parte pentru unul sau pentru altul, n-am pus mîna decît pe revistele, unei specialităţi pe care, astfel, o strîmtam eu singur. Tot aşa nu urmăream nimic din viaţa politică franceză supt oblăduirea chiposului Sadi Carnot ¹⁶, menit unui tragic sfîrşit, pe care caricaturile şi criticile vîndute pe stradă îl reprezentau aşa de lemnos încît rămîneau într-însul dinţii leilor trimişi de negusul Abisiniei, şi a autoritarului Constans, prezentat de Rochefort ca un asasin recidivist, iritînd pînă într-atît pe omul sigur şi cumpătat, încît conflictul a produs în plină Cameră o răsunătoare palmă, urmată de dorita demisie ministerială. Cortegiul fostului Împărat al Braziliei, bunul bătrîn dom Pedro, a trecut prin Piaţa Concordiei, fără să mă fi

deranjat o clipă de la ocupații, așa de onest și așa de îngust înțeles.

Și totuși era o vreme cutremurată de multe furtuni : un Ravachol, un Vaillant¹⁷ puneau bombe la poarta caselor burgheze, care se lăsau pe o coastă, și de Întii Mai oamenii Primăriei acopereau cu nisip arterele principale ale Parisului ca să permită, contra încercărilor de revoltă muncitorească, șarjele splendorilor chiurasieri. Era apoi a doua zi după aventura, dusă pînă la marginea succesului, a frumosului general Boulanger cu ochii albaștri și barba blondă, și abia plecase în exilul spaniol lungul poet sarbăd al naționalismului agresiv, Déroulède. Republica, trecută prin nesiguranțele militarești ale lui Mac-Mahon și prin scandalurile cu decorațiile ale lui Grévy, nu era prea solid asigurată după douăzeci de ani, încă neîmpliniți, de existență¹⁸. Ducele de Orléans se prezentase, contra legii care înlătura pe urmașii vechilor dinastii, ca să-și facă datoria militară de francez și, pentru mărețul dar făcut Academiei, ducele de Aumale, fiul lui Ludovic-Filip, era îngăduit să apară în mijlocul familiei pe balconul din fața parapetelor Senei.

Deși lipseau acum manifestațiile la statuia Strassbourgului pierdut, deși respectul pentru știința germană era așa de mare încît un biet băiețandru cu numele, ridicul, de Hund, dar pronunțat : „un“, era considerat la școala noastră ca întruparea însăși a celei mai bine informate și mai metodice erudiții, gîndul trecutului, al gloriilor de odinioară, al hotarului întreg nu pierise. Alsacieni erau pretutindeni, și se ceteau romanele lui Erckmann și Chatrian, paginile dureroase ale lui Edmond About și, în vremea cînd, după afacerea Schnaebélé, funcționarul alsacian arestat de germani la graniță, caii cavaleriei au stat o noapte întregă cu curelele pe dîșii, naționalismul francez al abatelui Wetterlé încălzea inimile. Alianța rusească se desemna ca o garanție a unei viitoare revanșe și întregiri și vizita escadrei Țarului, înapoiată de amira-

lul Gervais la Kronstadt, era salutată de cele mai entuziaste speranțe.

Legăți de Tripla Alianță, eram stimați pentru valoarea militară ce ni se recunoștea, dar prezența noastră în tabăra adversarilor nu contribuia desigur să facă simpatici supt raportul politic pe supușii lui Carol de Hohenzollern : un obraznic coleg francez a și întrebat odată pe unul dintre noi „de ce nu ne lăsăm anexați de Rusia“. Ne aștepta în curînd procesul intentat de antreprenorul nemulțămît, Hallier, și un tribunal internațional va fi chemat să judece, după pledoarii care nu erau făcute în limba țerii. Din partea noastră, trebuie să spun că eram impresionați, mai ales înainte de a o vedea, de a trăi în mijlocul ei, de impunătoarea Germanie, căreia Wilhelm al II-lea, tînăr, limbut, plin de talent, măgulitor și gata de toate sfidările, îi dădea parcă un nou avînt, pe cînd în Franța republicană nu vedeam decît neînțelegeri, conspirații și spirit de anarhie. Unul din profesorii noștri, totuși un excelent republican și un om de stînga, ne spunea la curs că poate cea mai bună soluție la 1848 ar fi fost acceptarea regenței ducesei Elena de Orléans, ceea ce ar fi scutit de catastrofa, încă așa de dureros simțită, a imperiului al doilea. Pentru a înțelege în adevăr Franța ar fi trebuit acel simț intim care leagă om de om la două popoare care nu numai au asemănări, dar urmăresc aceeași țintă și împărtășesc astfel aceleași bucurii și aceleași deziluzii.

Deci, ceea ce părea că este și sfatul statornic de la București, numai Școala, Școala fără relații în afară. În zădar, Hasdeu îmi dăduse un bilet pentru slavistul Louis Leger, pe care-l cunoștea, cred, mai mult din scrieri decît prin relații personale. M-a primit învățatul încă voinic cu acea înfățișare ironică și cu acea blagă * în vorbire pe care străinul o înțelege așa de greu și în care crede că recunoaște o intenționată și crudă luare în ris : numai tir-

* În fr. *blague* = glumă. (N. ed.)

tîrziu de tot, după război, am putut prețui sentimentele adevărate ale aceluia care-și trăia în retragere ultimii ani. Mi-a mărturisit la acea primă vizită că Hasdeu îi e foarte simpatic, dar că nu apreciază metoda de lucru, pe care și eu o judecam așa de fastuos romantică, a învățatului român, și m-a poftit să mai vin în zilele și la ceasurile, irevocabil fixate, cum e obiceiul, invariabil, la acești oameni așa de muncitori, cînd se aduna ceva lume la dînsul, mai ales, firește, dintre clienții lui slavi. O dată — și n-am prea profitat de invitația aruncată în treacăt la care se adăugea și îndemnul de a merge la „Otelul Societăților Savante“, unde am auzit întîia formă, cu cochete și nepotrivite triluri la sfîrșit, a Marsiliezei —, o dată, zic, am dat acolo peste o traducătoare din rusește, rusoaică ea însăși, femeie între două vrîste, a cărei întrebare : ce impresie mi-a făcut, era de natură să mă neliniștească. Principiile mele, ca și vrîsta și aspectul ei, m-au pus la adăpost de orice primejdie, mai ales că în aceste grele luni de inițiere școala avea așa de mari pretenții față de totala mea dezorientare.

Am cercetat la început mai mulți profesori, dar am rămas pe urmă numai la patru-cinci, iar, ceva mai tîrziu, trebuie s-o spun, cu singur subiectul tezei mele, care mi-a cerut doi ani de muncă și mi-a lăsat o prețioasă disciplină pentru toată viața. Totuși, pînă tîrziu, ideea unui doctorat la Sorbona, dacă mi-ar fi primită licența — și erau dispuși să ție samă numai de bacalaureat —, m-a urmărit. Alesesem chiar și subiectul : poezia latină în Italia modernă a lui Sannazar și Vida, însă m-am oprit la observația, spusă cu o francheță pe care m-am învățat greu s-o primesc, în toată sinceritatea și utilitatea, dar și în brutalitatea ei, ca de judecători pentru care în asemenea cazuri nimic n-are a face decît chestiunea însăși, că o licență franceză se capătă printr-un „dresaj“ pe care eu nu-l am și că risc astfel, deși mai „savant“ decît cei de lîngă mine, să nu reușesc. Iar asemenea proiecte la oameni

care lucrează încet, aproape fricos, amenințau să-mi compromită reputația. Însuși Gabriel Monod¹⁹, care domina secția noastră la Hautes Études, a scris protectorului meu Xenopol că „improvizez în erudiție“ și, mai târziu, când îl rugam să-mi caute editor pentru un *Carol al XII-lea la Bender* pe care nu l-am scris niciodată, el îmi cerea prezentarea prealabilă a manuscriptului și, înștiințat de suflete bune de la noi, mustra în toată forma pe tânărul profesor de Universitate că, îmbrățișind prea mult, uită de tradițiile școlii.

La început deci am mers și la un Roy, la un Thévenin. De cel dintîi, gras, roșu, vesel, increzător — și luat în rîs de ascultătorii lui —, m-a îndepărtat pînă chiar această „bucurie“, care nu avea înfățișarea abstrusei științe ale cărei mistere eram chemat să le pătrund. Tot așa nervozitatea celui conferențiar de instituții care era Thévenin, pe care l-am mai revăzut odată, după un sfert de veac, biruind încă nervii săi zdrobiți, care-l făceau așa de greu de ascultat.

Un mare folos aș fi putut trage de la vioiul Giry, care preda diplomația. Nu știu ce m-a făcut să părăsesc un curs așa de necesar, rămînînd să învăț cu singur ceea ce acest excelent profesor, prea curînd dispărut, care e autor al unui manual ce cu greu va putea fi înlocuit, îmi ținea gata la îndemînă.

Rămîneau deci abatele Duchesne²⁰ Monod și d. Charles Bémont.

Duchesne, editorul vechilor biografii ale Papilor, *Liber Pontificalis*, și prezentatorul *Romei subterane*, cu mormintele martirilor, în pregătirea admirabilei Istorii a Bisericii, scrisă după cele mai bune tradiții de formă ale științei franceze, era Voltaire în carne și oase, dar și în spirit. Aceași fină formă a craniului, aceeași viță de păr răsu-cită pe luciul pleșuviei totale, aceeași ochi proeminenți, cu aceeași tinerește strengară strălucire într-însii, aceeași gură larg tăiată și răsfrîntă asupra dinților absenți. Și

aceeași eternă îndoială, exprimată în nuanțe de o subtilitate infinită cu privire la lucruri pe care le lovea, fățiș și pieziș, cu atît mai mult, cu cît erau mai în general primite. Cîte oase de mucenici au fost răscolite de mina aceea subțire fără a tremura înaintea sacrilegiului care, o dată săvîrșit științific, era întovărășit de nelipsitul zîmbet al feței întregi : încă unul căzuse jertfă unei neiertătoare analize ! Unde se închina lumea, nu era totdeauna sfîntul. Voi ști mai tîrziu numai ce dușmăanii stîrnise la Roma acel fel de a fi, cîte lupte a trebuit să poarte abatele pînă a ajuns — biruit întîi de Jonnant, diplomatul care expulzase pe Constantin al Greciei, ceea ce l-a făcut pe abate să cutreiere librăriile Parisului căutînd operele învingătorului, — membru al Institutului, director al Șco'li din Roma, unde adesea a speriat pe Monsignorii tipicari și, ultima dată cînd l-am văzut, îngrășat și puțin obosit, în 1920 [...], mărturisindu-mi spaima lui înaintea valului de erudiți pe care fabricația noastră-l aruncă asupra unei societăți cu o direcție așa de deosebită. Dar, pentru moment, mergînd să-i prezint o teză, pe care o credeam destul de bine făcută, cu privire la o alegere de vechi Papă medieval, și făcînd să i se ducă de servitoare carta de vizită a importantei mele persoane, el m-a privit cu aceeași luminoasă ironie pe față, recomandîndu-mi să păstrez cartonul meu pentru altă ocazie.

Foarte distinsă figură de sever calvin, dintr-o veche familie de pastori din părțile Genevei, cu barba mică în două părți, fața încă tinerește roză, cu ochii foarte uzați supt nedespărțiți ochelari. Monod vorbea încet, cu un aer de tristeță, prezentînd, cu scrupulozitatea profesorilor săi germani, la care se gîndea cu o jenată recunoștință sanitarul din 1870—1871. — cînd a scris adînc simțita cîrtică *Français et Allemands* — despre instituțiile franceze care erau de mulți ani de zile singura lui ocupație științifică. Ascultînd o expunere evident prea specială, în prea mici amănunte, fără nici o silință, pe care ar fi socotit-o

scăzătoare, de a introduce în ea formă și viață, nu știam la acest profesor, atât de respectat, ce alese și duioase întimități ascunde aparența glacială și mohorită. Soț al fiicei lui Herzen, cugetătorul revoluționar al Rusiei, trăind în căsuța-i de la Versailles, Rue du Parc de Clagny, într-o tovărășie sufletească din cele mai distinse, și cu prezența unei rude mistice a soției sale, crescînd cu cea mai mare și mai discretă iubire o fiică, pe care am revăzut-o apoi la Roma, la Școala franceză, pe vremea iubitului abate Duchesne, pe lângă care, eretic de figură și de vorbă, colegul calvin părea un aspru Jansenist catolic, și care e azi d-na Rist, și pe acel fiu, Bernard, în care pusese atîtea speranțe și pe care l-au luat, în ce chinuri ! ostenelele anume impuse de superiori fără inimă tinărului soldat, Monod, ascundea de lume cu cea mai mare grijă această viață intimă a lui, așa de scumpă și așa de rară. Odată am mers la el ca să restitui o carte, și vizita n-a durat zece minute. Acolo am putut simți tot ce coboară în suflet religia unei așa de covârșitoare autorități, trecută prin atîtea persecuții.

Tinărul alsacian protestant care prezenta izvoarele istoriei Angliei într-un curs, care păcat că n-a fost publicat, de cea mai mare precizie și cu o formă plăcută, d. Be-mont, avea față de noi o atitudine mult mai deschisă. Autor al unei teze frumoase despre Simon de Montfort, ajutătorul lui Monod la vestita *Revue Historique* se lăsa atras, din nesfîrșita lui bunătate, și la convorbiri în afară de materia predată. Bunele sfaturi se găseau totdeauna din belșug la acela care ne-a cercetat apoi în țară, ne-a urmărit cu atenție și, în timpul războiului, ne-a arătat una din acele simpatii profund înțelegătoare care mîngîie de suferinți și dau încredere în neapăratul succes al cauzei celei drepte. Și pînă astăzi, la capătul atîtor dovezi de prețuire pe care unele critici firești nu le pot slăbi, e o mare bucurie pentru mine de cîte ori ochii, încă așa de vii, plini de o neastîmpărată inteligență, ai octogenarului

membru al Institutului, care a părăsit cu eleganță conducerea revistei, dar îi dă neconținut o prețioasă colaborație, se opresc asupra aceluia pe care l-a îndreptat la începuturile unei cariere care și ea s-a prelungit, spre desoperarea urmașilor nerăbdători, așa de mult.

Indemnul cel mai activ mi-a venit însă de la cineva care aparținea Sorbonei, între noi nu chiar atât de respectatei Sorbone, îmbulzită de studenți care-și aveau în vedere examenele, unde am auzit o singură dată pe Lavisse, istoricul Prusiei lui Frederic, alcătuitorul, cu bizantinismul și cercetătorul Rusiei, Rambaud, al celei mai recente *Istории generale* franceze și, obișnuit cu alte direcții, n-am revenit la lecțiile făcute literar de frumosul bătrîn cu ochii albaștri și ascuțita barbă căruntă.

Aici era însă, întrecînd pe toți prin cea mai absolută și mai rece rezervă, pînă într-atîta încît ni se părea că voit nu ne recunoaște pe stradă, un profesor care, înainte de toate, deși declarînd că nu-și recunoaște nici o aptitudine didactică, nici un talent de a comunica știința sa — și s-a retras peste puțin din învățămînt, pentru a trece la conducerea, pe mulți ani de zile, a Arhivelor Statului, — căuta să-și formeze elevii și altfel decît prin lucrările scrise de la Hautes Études, și să-i introducă în publicitate. Blond, cu ochii mici supt ochelari, cu un ascuțit de barbă aproape tăios, puțin cîrn, cu un profil între Eschile și Paul-Verlaine — poetul suferințelor și capriciilor boeme sămănînd astfel cu cel mai impecabil și observat dintre erudiți — Charles V. Langlois, vorbea încet, cadentat, sacadat, afecționînd unele comparații ca aceea a „vinului nou în foale vechi“. Acei mărunți ochi de miop și de observator m-au deosebit de la început dintre colegii francezi, printre care îmi aduc aminte numai de mărunțul, brunul și prietenosul Lucien Foubert, pe care nu l-am găsit mai tîrziu — iar de la Hautes Études îmi rămîne numai actualul director al imprimatelor la Biblioteca Națională, d. de la Roncière, fiul amiralului, și el însuși istoric al

Marinei, pe a cărui mare învățătură, liniștită și distrată, o încunajura respectul tuturor camarazilor, veniți de la Școala Normală și de la École des Charles. „D-ta ai mai cetit vechi documente?“, mă întrebă profesorul de paleografie, care a descoperit îndată că știu latinește, grecește și chiar nemțește. I-am mărturisit că nu. Și, imediat, nu pentru o lucrare în scris, care se prezintă, se analizează înaintea colegilor, se laudă ori se critică, și se restituie, dar pentru un articol în *Revue Historique* — uriașă onoare! — mi-a dat să cercetez la Biblioteca Arsenalului, unde era sub-bibliotecar vecinul nostru de bancă de la Hautes Études, Franz Funck-Brentano — un bun tovarăș pe care nu l-am mai revăzut deși acum vreo treizeci de ani a fost la București pentru o conferință, dar fără a mă cerceta —, manuscrisul, de mult neglijat, dar care mi s-a vădit imediat atât de interesant, la scrisorilor lui Philippe de Mézières, cancelar al insulei Cipru și predicator neobosit de cruciată în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Cu ce seteam-am pus la lucru și de ce mândrie am fost cuprins, deși continuam colaborarea mea la mai multe reviste românești, când pe dosul copertii de la *Revue Historique* s-a anunțat apropiata apariție a unui studiu de „Pierre Jorga!“

„Pierre Jorga“ n-a luat acest studiu de inițiere ca un exercițiu de formă, în vederea unei înaintări școlare, ci s-a pasionat ca de un om pe care l-ar fi cunoscut, cu care ar fi trăit împreună, ale cărui dureroase aspirații către ideal le-a fi împărtășit, pe care l-ar fi servit în lungile lui călătorii și la căpățiul căruia ar fi vegheat în chilia de la mănăstirea Celestinilor din Paris, unde și-a închis suprema deziluzie și dorința de izbăvire prin moarte. De acum înainte, luni de zile, dintr-un an în altul, afară de vacanțele pe care, pentru altfel de viață și alte îndeletniciri, eram grăbit să le petrec în țară, am trăit cu acela din a căruia cugetare și activitate am făcut întinsa teză care mi-a cucerit diploma de la Hautes Études.

De acum înainte, viața dimprejur, chiar și lecțiile celor doi-trei profesori la care urmam și mai departe, mă rețineau mult mai puțin, foarte puțin chiar. Timpul mi-l voi împărți după necesitățile ineseși ale acestei ocupații absorbante de care, cum e bine în orice faptă omenească și cum n-o pot recomanda îndeajuns tinerilor de azi, eram legat cu toată inima.

După cetirea ziarelor care-mi veneau de acasă și care erau respectuos suite sus nobilului român „Monsieur du Chorka“, luam în cercetare cheiurile, unde era comoara cărților, pentru a căror cumpărare îmi rezervasem importanta sumă zilnică de douăzeci de centime, păstrându-mi însă dreptul de a mă împrumuta, în cazuri excepționale, din bugetul zilei următoare, cu sume care puteau să se ridice pînă la unul, doi sau chiar cinci franci, cea mai înaltă jertfă pe care puteau s-o pretindă operele de bibliofil în cea mai frumoasă legătură sau publicațiile rare. Asigur că nu se pot găsi ușor pe lume plăceri ca aceea pe care o simțeam cînd, între două și unsprezece ceasuri de dimineață, în aerul așa de viu totdeauna, uneori chiar periculos de viu, pe malurile pietruite ale Senei, cărindu-și vasele normande încărcate cu marfă și purtînd pe covertă toată familia „căpitanului“, plus cîinii, pisicile și bucătăria lui, luam pe rînd o lădiță după alta, la vînzători, masculini și foarte adeseori feminini, pe care-i cunoșteam temeinic, căci de la această străbateră psihologică atirna și prețurile ce se pot dezbate : de la polonul cu note de muzică, purtîndu-și ciudata coadă sură împletită pe spate, pînă la cea din urmă din grasele cumetre cu bonetă neagră, pe a căror față stacojie erau însemnate toate vînturile de pe apă, iar nasul, de un roșu mult mai pronunțat trimetea și la frecvente și abundente libații la multele circiume din față. Prada seducătoare o duceam cu voluptate acasă, și ea merita toată această vădire de bucurie, căci de cele mai multe ori era în adevăr de valoare. Se puteau achiziționa pe atunci, în ciuda sfaturilor date de

librării de la spate, pentru prețuri foarte mici, cărți din cele mai folositoare și mai pline de atracție. În special cele în limbi străine, cu cărțile germane, neapărat, în frunte, nu se bucurau de nici o trecere și se îmbiau pe nimic, — de unde pentru mine și avantajul de a mă adînci în cunoașterea acestor limbi pentru a trage tot folosul din cumpărăturile mele, care se ridicau din ce în ce mai mult, cu sutele, cu miile, ca o movilă, într-un colț al odăii de culcare, după ce fuseseră foilețate voluptos în seara liberă de muncă și scutită de grijă a cui nu duce nici o răspundere și nu poartă nici o luptă.

Astfel, tot ciocnind în cutare *Istorie a dispariției păgînismului*, limba germană mi-a intrat în minte altfel decît prin lecțiile de la Botoșani și de la Iași, pînă la Universitate. Iar, cum frumoase cărți engleze îmi căzuseră în mină, pe dinsele, începînd cu *Poemele* lui Shakespeare, legate în marochin roșu, pe care le păstrez, m-am îndăritnicit să le dau de rostul cuprinsului. Întîi am încercat în tovărășie cu Evolveanu, care s-a dezgustat de această dificilă gîcire a unui text poetic așa de plin de aluzie și așa de împovărat de apucăturile sufletești ale unui timp mult deosebit de al nostru. Am continuat singur, fără a recurge la dicționar. Trudindu-mă astfel dimineța în pat, pînă a nu sări în odaia rece a doamnelor Lagier, cu fiecare pagină din îndrăznețul roman de profeție al lui Bulwer Lytton, *Ultimul dintre baroni*, m-am trezit știind englezește fără să am în materie de pronunțare decît noțiuni mai degrabă vagi. Încercasem spaniola la Iași și o ceteam curent; aici am deprins, pe volumașele, de la Garnier, din *O Parnaso Lusitano*, limba portugheză; pe cea daneză mi-am însușit-o din nu știu ce memorii de pe vremea lui Oehlenschläger; am deprins suedezește, pe vremea cînd ceteam în traducerea edițiilor Nilson seninele, dar și energicele *Synneuve Solbakken* și *Arne* ale lui Bjørnstjerne Bjørnson, după însuși textul episcopului Tegner, în celebra

lui epopee scandinavă, de clare și aspre trăsături, dar și cu o sentimentalitate care nu e a Eddelor nordice, *Saga lui Fritjof* ; în olandeză m-au introdus foarte ușor romanele, frumos tipărite, ilustrate și legate în pînză albastră cu aur ale sfântosului Van Lennep, mai mult decît poezia, mai grea, a începuturilor secolului al XIX-lea de la Helmers la Bilderdiik. Singurele limbi slave și turanice îmi rămîneau cu totul necunoscute, și pentru marea lor greutate mi-ar fi trebuit altfel de răgazuri.

După dejunul de amiazi, servit de corsicana tragică, purtînd însă numele soțului ei francez, fidela Marie Rialand, care, mai-mai, lăsîndu-și zburdalnicele fete la Paris, ar fi venit și în țară, luam omnibuzul, totdeauna pe imperiala de sus, plină de privești, la care se adăugeau cele, de alt gen, la însuși suișul scării în vîrtic, pentru Biblioteca Națională. Lucram de zor în larga-i sală de lectură servită de bibliotecari dintre cari cîte unul — îl văd și acuma sclipind din ochelari, mișcînd din țuluc și gata să mă înțepe cu barbișonul sur — era în stare să mă pîndească ore întregi pînă voi pune la alt loc o carte din rafturi ca să-mi aud osînda păcatului după strigătul servitorului, încîntat că și el colaborează la actul de vindictă : „Monsieur, on vous appelle au bureau“ și apoi, de deasupra țepoasei bărbuțe : „Monsieur, vous devez être Anglais“, ceea ce nu era un compliment. Altfel de sală de lucru decît a culoarelor și depozitelor înguste, obscure, pavate cu cărămizi seculare, de la școala noastră ; o sală plină de sute de oameni, fiecare cu ticul său, lingă aceia care, mai ales după amiazi, dorm liniștiți, fără o tresărire ; și pocniri de pupitre, scăpări de cărți, sîșiituri stăruitoare ale nervoșilor, totul punctat de pașii de sentinelă ai supraveghetorului cău-tîndu-și o victimă, pînă ce, la un ceas după sunarea clopotului care anunța că nu mai poți cere cărți, glasul invitînd la plecare al funcționarului cu buletinele se aude

poruncitor : „Messieurs, on va bientôt fermer“ ; „Messieurs, on ferme“ ; „On ferme“. Fără a mai pomeni ce așteaptă, cu o octavă mai sus, în sanctuarul, din rîndul al doilea, al manuscriptelor, unde să nu uiți numărul celui la care lucrezi, căci astfel îl poți privi, inaccesibil, cît vrei, afară numai dacă nu cutezi a-ți lua libertăți, totuși aspru blamate, la care un drept foarte contestat ți-l dă multul păr alb din cap și din barbă.

Acolo, zi de zi, în măsura în care se umpleau fișele mărunte, scrise cu cerneală albastră, se deslușea figura cavalerului picard căruia-i închinaseram doi ani din tinereța mea. Îl vedeam plecînd de acasă, sărăcut și fără protecție, după aventuri, mergînd în depărtatul regat de Neapole la tînărul rege, curînd jertfit, Andrei, apoi amestecat în nesfîrșitele episoade ale războiului de o sută de ani, descoperind în sfîrșit misiunea sa supt steagurile „bunului viteaz“, regele Petru al Ciprului, bucurîndu-se la luarea Sataliei, spumegînd de minie cînd se părăsește Alexandria Egiptului, cea mai frumoasă cucerire, tirîndu-și apoi îndoelile la încercări de piraterie pe coasta Siriei, pentru ca, îmbătrînit, să se retragă, ca să scrie amintiri și îndemnuri, în Franța nașterii lui. În mijlocul celui de-al doilea an de Paris, cartea era gata, și cu analizele literare care i s-au suprimat pentru a nu împovăra și mai mult bugetul școlii, și așteptam sentința, temută, a comisarilor responsabili.

Și ce dulce era, după atîta muncă, să iau „batoul“ pe Sena, să ascult distrat strigarea stațiilor pînă la „Pont de Sully, la Bastille !“, să pornesc pe cheiurile acum pustiit, pe lingă fete pentru mateloți, care-mi strecurau la ureche „Joli garçon“, și să mă afund în strada vechiului Cardinal Lemoine, unde aștepta în apartamentul mobilat din banii mei masa de sară și plăcerea inegalabilă a răsfoirii cărților pescuite abia în cursul dimineții.

Pentru teza mea trebuisesem să fac și un drum în Italia, cu bieții mei trei sute de lei smulși de la Ministerul de Instrucție, acum încredințat unui tânăr avocat, cu care era să am multe legături și de multe feluri, Take Ionescu, și care ni se părea nouă că s-a cam grăbit. Am debarcat într-o Romă alta decît a otelurilor de atunci doi ani, într-o cămăruță de adăpost mai ieftin, unde am redactat, nu fără emoție, petiția către însuși Papa, ca să fiu admis a lucra în arhive. Eram recomandat de profesorii mei Școlii franceze din Roma, și astfel m-am prezentat directorului ei, Geffroy, autorul *Istoriei Suediei*, pe care-l văd încă în umbră, cu părul alb în jurul frunții. Am fost dat în sama unui blond coleg francez, care era acolo cu familia, nevasta săltîndu-i un prunc pe brațe, și care mi-a vorbit de morga cu care Bourget străbătea muzeele, rostind aprecieri convenționale, de această Romă a monseniorilor, în fața căroră, spunea el, „e un straniu amestec de fineță și de prostie“. Cu el am străbătut străzile populare și m-am oprit înaintea costumului din Campagna cu tabliete așa de asemenea cu catrințele noastre și cu alba cămeșă plisată ieșind din cochetul corset de catifea. Apoi, după ce așteptam îndelung, într-un îngust culoar — dincolo de care Sfintul Părinte, prizonier din voia sa, însuși Leon al XIII-lea, se plimba în grădinile sale, invizibil, să treacă ora „precisă“ a introducerii în cămăruțele cu registre, intram cu sfială și-mi luam locul la mesuța unde mă primea cu un zîmbet cite un amabil iezuit cu barba lungă ca a preoților noștri. Încet-încet servitorul comod aducea volumul cu corespondența papiilor din secolul al XIV-lea, și vecinii francezi îmi strecurau taina cum se pot dezmoști picioarele în arhivele Vaticanului : lîra regelui Umberto, *jouer de la lyre*. Cînd și cînd, un clopoțel suna, și toată lumea se ridica în picioare : era un cardinal care trecea. Și, de cumplită grabă cu care mă strîngeau atîta material și atît de puțini

bani, de mâncam cu o liră — iar lira ! — la un mic restaurant supt colonada Sf. Petru, unde în rest mi se strecura și câte o *lepta* fără curs a regelui grecesc Othon, mă trezeam noaptea, urmărit, de vedenii, strigînd de-mi spe-riam-vecinii.

Un drum în Anglia, cu Gheorghe Kernbach și soția lui, fricoși și nemulțămîți călători, m-a dus la Londra, cu străzile rătăcitoare, cu cărțile engleze frumos legate și frumos mirositoare — atunci am primit în suflet pe Carlyle, și m-am simțit altul după cetirea *Revoluției franceze*, a lui *Frederic al II-lea*, a lui *Cromwell*, cu nesaț sorbite la Paris. Stăteam într-o casă cu trei surori, dintre care două își aveau bărbații în larga lume și unde-și avea sălașul tot felul de lume : un tînăr italian, un grec cu favorite înfoiate... După vederea Londrei, Avenue de l'Opéra îmi părea o alee de provincie. La Oxford am lucrat, fără a privi împrejur, asupra scrisorii lui Philippe de Mézières către regele englez Richard al II-lea. Neuitată inițiere literară, care mi-a turnat în suflet o bine-făcătoare concepție religioasă, idealistă, activă, care mă susține și pînă astăzi, în ciuda lucrurilor și a oamenilor.

În sfîrșit, la capătul anului 1891, cu acea lipsă de sentiment în materie de învățămînt pe care o păstrasem de la studiile mele ieșene, unde, dacă izbuteam fără voie a-mi crea simpatii, nu era pentru mine ca om, ci pentru bunul școlar și pentru tînărul capabil de a avea și de a manifesta cu francheță și curaj, idei proprii, am plecat din Paris fără o mărturisire de recunoștință față de profesorii mei, cărora le datoram atîta, și cari, la plecare, mi-ar fi spus și ei ceva — dar, iarăși, poate să fi fost în această condamnabilă indiferență și foarte mult dintr-o sfială pe care și atitudinile profesoriale mi-o întări-seră —, și am plecat la Berlin. Programul cel mare al șederii mele în străinătate mi-l impunea, și câte unul din

studenții de la Paris mă și precedase în această Germania, de un așa de mare prestigiu, care era și aliata noastră.

M-am trezit deci într-o zi de iarnă în glacialitatea unui Berlin alb de zăpadă și străbătut de niște curenți de aer așa de reci încît, strecurîndu-mi-se prin mînci, înghețau brațul pînă la cot : o mare schimbare și o reală suferință după iernile pariziene în care minge și îngheață așa de rar, aerul totdeauna umed păstrîndu-se neconținut suportabil. Tot așa de frigid îmi părea totul : casele fără trecut, ridicîndu-și blocurile care nu primiseră patina de fum și de istorie a celor din Paris, largile străzi drepte prin care șuiera vîntul din stepele polono-rusești, piețele vaste, bisericile calvine și protestante făcute pentru un raționalism religios supt zero, fără dangătul de clopot care uneori la Paris, peste tot vuietul infernal, din care lipsea atunci acela al automobilelor, cu birjarii bețivi și hîrtăgoși, „faisant trotter cocotte“, îmi amintea dangătul neobosit din turnul bisericii Sfîntului Ioan de la Botoșanii rămași în fund, tocmai în fund, și pentru toată viața. Supt zero erău privirile oamenilor care, cu toate tulburările anarhiste, recente, care sfărîmaseră cîteva geamuri pe chiar Unter den Linden, în apropierea palatului-cetate al împăratului legiunilor biruitoare, dădeau impresia că sînt comandați, că se găsesc totdeauna supt ordin și gata de o temută inspecție. Pe cînd uniforma franceză, nesimpatizată de muncitori, se ținea ascunsă, aici „haina împăratului“ se expunea pretutindeni și era bine să-i faci loc pe trotuar, chiar cînd apărea un simplu sublocotenent. Ochii îmi păreau că aruncă scilipiri de oțel și talia se ținea țăpăn dreaptă ca și cum și acolo ar fi contribuit teribilul crivăț care îngheață. Grupuri militare cu coiful pe cap străbăteau aleile capitalei prusiene în ciudatul sunet de pastorală al flautelor, în zornăitul de farsă populară al clopoțelilor prinși de un adevărat tui

turcesc cu coada de cal spinzurînd în vîrf : lumea n-avea destui ochi pentru această întrupare a mîndriei naționale. Cîndva am zărit și pe stăpînul tuturor energiilor și tuturor splendidelor manechine : marele poet romantic cu acvila lui Lohengrin pe casca de argint avea însă, în trăsura-i care luneca răpede din și spre Schlossul strămoșilor, o privire mai curînd vagă, dusă după visuri pe care și în domeniul social, la începutul domniei sale ambițioase, încercase a le realiza, și nu era nimic imperial nici la împărăteasa grasă și palidă, cu ochii foarte mărunți, nici la grupul de copii în mondire fredericiene, cu micuța princesă zglobie la capăt, care se expunea la toate fereștile.

- Supt *drill* și *exerzieren*, care contrastau așa de puternic cu oarecare lăsarare în voie a șepculițelor roșii franceze, era însă, în ciuda constrîngerii școlare, și altceva : o burghezie nu atît de deosebită față de cea franceză și un intelectualism familiar în legăturile sale de școală și de societate și chiar rebel față de formidabilul Stat care se clădise în fața lui și contra lui, dar nu și peste dînsul, strivindu-i mîndria și aspirațiile.

Luni de zile petrecute în Germania de Nord și apoi în cea de Sud, cu două ierni aspre pe acel pămînt cu care n-am întîrziat să mă deprind, mi-au putut învedera îndeajuns aceasta.

Întîi în Berlin chiar, la gazda mea însăși.

Mi se recomandase, de Evolceanu — care era mai demult acolo, despărțindu-se de Parisul unde nu mai avea, după moartea lui Riemann, pe profesorul său și căruia soliditatea Berlinului, cu marmura și porfirul adăvărat ale galeriilor de artă, îi împunea așa de mult —, pensiunea unde se adăpostea el, în pașnica Dorotheenstrasse, totuși la numai cîțiva pași de Universitate ca și de Schloss cu tainița vulturilor. Mare casă de raport, servînd mai multe familii și jos, cu cheile în mînă, un rebarbativ portar-temnicer vorbind cu secul și durul

accent berlinez. Frau Döllen, bătrână văduvă izraelită, mare admiratoare a lui Bleichröder și care, la moartea bogatului bancher, întreba, îngrijorată, spre disperarea nervosului latinist român, dacă „și împăratul a fost la îngropare”, sentimentală și banală persoană care ne soma să declarăm : „oare nu găsim că leul are ceva maiestos” și deplingea pe contemporana sa, împărăteasa Augusta pentru că arhaicul Wilhelm I întrebuița rareori scara care le reunea apartamentele intime, prezida cu demnitate un adevărat sobor internațional de persoane, masculine și feminine, pe care, pentru motive deosebite, le adunase Berlinul. Erau acolo, pe lângă Evolceanu și Teohari Antonescu, un reprezentant autentic al victoriei de la 1870—1871, care cunoscuse la școală pe Karl-Eitel-Zephyrin, care trebuia să devină regele României și căruia, pentru o oarecare profetică vanitate, i se zicea Karl der Eitle ; maiorul în pensie, a D. von Plessen, cu părul aranjat ca la frizer și mustața roșie trasă în diagonală, proprietar deplin al unei dulci americane, cu două fete așezate la celălalt capăt al apartamentului ca să n-aibă a face cu o ușă care se deschidea, între cele două odăi, a maiorului și a mamei lor ; femeie măritată aceasta, cu un bărbat fabricant, capitalist și furnizor de venituri, al cărui faliment a rupt, eu fiind încă acolo, orice legătură cu soția pribeagă. Americane, alte americane, dintre cari una făcea singură călătoria de nuntă, soțul iubit având prea multe ocupații pentru moment ; apoi două blonde, albe, grăsuțe *misses*, care, curtenite de flegma septentrională și filologică a lui Evolceanu, tot așa de econom în purtări ca și în mijloace, îi propuneau, spre revolta colegului meu, să plece cu ele, imediat, neprevăzut, la patru ceasuri după-amiază, în altă direcție — infidele amice care mă întrebau, pe alături, pe mine, nu fără șiretenie, ce înseamnă în Byron grecescul „*Zoi, mu, sas agapò*” („Viața mea, te iubesc”). O alta, zeită mindră și strălucitoare a republicii federative cu câteva

stele pe steag, care, urmărită de aproape, și pentru speranțe de zestre, căci veșmîntul ei de regină în ziua încoronării putea trezi cele mai mari speranțe, de un „leutnant“ în concediu pentru reumatisme cu origini dubioase, îl punea să se îmbrace în uniforma de erou mitologic a chiurasierilor, pe care ordonanța o adusese anume din garnizoana lui, ca să-i ridă, suveran de obraznică, în față și să-l planteze acolo. Atîtea americane, toate frumoase și deprinse a fi continuu adorate, pe lîngă care, ignorîndu-le total, ca unul care știa cită primejdie este să faci curte unei conaționale, gata de o căsătorie cu toate dezastruoasele ei consecințe financiare, un singur american, ofițer de marină, pe care noi, românii, o adevărată bandă, cu firea mucalită a nației noastre, îl persecutam întrebîndu-l într-una dacă *dynamite* se pronunță *dainamait*, ceea ce a isprăvit prin a-l turba. Același sistem al nostru ca și cînd am refuzat, în urma unei tainice înțelegeri de conspiratori, să ridem la *witz*-urile lui von Plessen, care a isprăvit prin a striga *Kamerad* și a propune pacea, pentru că zîmbea din aripa roșie a mustății eroice cînd vorbeam nemțește și ne spunea pedant că ocupația noastră sedentară „apasă părțile cele mai nobile ale corpului uman“.

Dar expoziția umană, ca într-o *Weltstadt*, cum devenise acum Berlinul, nu se oprea aici. Și alte rase, cele mai deosebite, erau reprezentate. Un grec rotund, oacheș și unsuros la față, care nu se dădea pe nimeni altul, dar păstra o prudentă tăcere de negustor serios, o norvegiană bătrînă ca Nornele cari vrăjesc viața și-i taie firul cu foarfece de aramă, al cărei asalt asupra etern aceleiași fripturi, încunjurată de cartofi permanenți și de morcovi fără moarte, avea ceva din gestul unui animal după zăbrele, și atît de interesantul japonez cu gesturile de panteră, Kanai, singurul care putea să smulgă economiile „babei Döllen“, care se emoționa profund, pînă la lacrimi,

și-și deschidea punga bine înnodată, cînd „bietul“ Kanaî, „al cărui tată ajunsese ministru de război în Japonia“, avea nevoie de bani pentru un întors acasă care se prelungea fără termen. Și nu pot uita o cîntăreață maghiară convinsă că între nația ei și a noastră numai singele va hotărî, dar care mărturisea lui Evolceanu oarecare aplecare pentru melancolia ochilor mei de douăzeci de ani.

În ce privește Germania găzduitoare, ea era reprezentată de singura familie a stăpînei : fata matură care era sigură că o ia Evolceanu pentru că-i făcuse de ziua ei un cadou de cărți, și alta, roșie și masivă, care păzea cu ochi îngrijorați un bărbat chimist care, chinuit de insomnie, își petrecea nopțile goale rotindu-se în odaie ca o fiară.

Toate erau așa de bine rînduite în această Germanie wilhelmiană încît se făceau de la sine, fără să ai nevoie a intra numaidecît în legături cu oamenii, cu oamenii serioși și tăcuți, cari nu dădeau nimic de la dîșii, în străzile pline, dar lipsite de alt zgomot decît hurelul și pocnitul de copite al trăsurilor pe granit. Așa era și la Universitatea, clasic-solemnă, cu statuia de aramă a lui Frederic cel Mare în față, „Universitatea regală frederico-wilhelmiană“, în ale cărei culoare nu se purtau studenții, strict distribuți în timp și spațiu, manevrînd didactic la sunetul de clopot, neobișnuit în Franța, care-mi amintea mie de muzica analogă a bucovineanului „domnu' Felix“, „pedelul“ importat de bunul „dom Berlă“. Corecte, geometric perfecte, albe, curate, sălile de clasă, „auditoriile“, așteptau, cu studenți platnici, înscriși, prezentîndu-și pentru iscălitură foile tipărite prin care se documentau „semestrele“, ascultători tăcuți, impresionați în aparență, ai unui *Lehrer*, care de obicei își citea cu glas egal, de o sonoritate profesională specială, un caiet bine scris, bine cusut și bine păstrat, în marginile pre-

cis fixate ale unei oare, a cărei trecere se sublinia de îndă-
tinatele fișiri din picioare, cu efect irezistibil, ale ueeni-
cilor.

Pe profesori, afară de unul singur și o singură dată,
nu i-am cunoscut acasă, și nici la seminarii. Acea sin-
gură excepție m-a lecut de dorința, sinceră, de a mai
încerca. Era la istoria medie, și intrarea mea în odaia
plină de tineri gata de război a fost semnalată prin cău-
tături în care pentru fostul elev al unei școli franceze
nu era desigur prietenie. Se analiza un text medieval
și, cred, chiar din vremea cruciatelor, familiare mie,
ba din secolul al XIV-lea care-mi era așa de cunoscut :
proiectul de expediție sacră al lui Guillaume Adam. În
mediul neobișnuit, o întrebare, ca de liceu, mi se adresa
mie, și cum am slăbiciunea de a nu putea răspunde la
somațiile prea imperioase, tăcerea mea m-a fixat vizibil
în judecata acelei tinerimi studioase — „iată ce e școala
franceză“, păreau să spună douăzeci de ochi! —, -pe
care n-am căutat s-o mai revăd, mărghenindu-mă a-mi
face la cursuri, mai mult sau mai puțin exact, „semes-
trele“.

Am fost o singură dată la bătrînul profesor ilustru
Scheffer-Boichorst care, cu ochii aproape pierduți și cu
atita experiență în schimb, avea curajul, în fața celui
mai numeros și mai admirativ public tineresc, să spună,
vorbind ușor, mai mult decît „franțuzește“, că asupra
bătăliei, asupra mării victorii inițiale din Pădurea Teu-
toburgică, a cărei bogată bibliografie o dădea, nu se știe
de fapt mai nimic. N-am fost mai asiduu la Ludwig
Geiger, elevul și continuatorul lui Burckhardt, istoricul
vestit al Renașterii, care îngina prelung, oprindu-se la
sunetul clopotului și în mijlocul unui titlu de carte, o
poveste despre Rabelais, „Ra-pe-lé“, pe care o culegea
din foile lipite de nas. De fapt, ca să spun adevărat, din
cei trei cari-mi trebuiau, am rătăcit de vreo două ori la
prietenul Richard Sternfeld, evreu sărac, pasionat de

muzică, mare prețuitor al Franței, pe care o puneă alături de Anglia în prelegerile sale, dar ținându-se ca scriitor de angevinii din Neapole, de cruntul Carol I și de sfântul lui frate, Ludovic al IX-lea : el îmi primise și teza de doctorat, pe care nu era s-o trec însă la Berlin.

Atita contact cu universitatea, și o vizită inițială, după ce un coleg german îmi scrisese, văzînd că mi-o dictează în zădar, *Gesuch*-ul, cererea de înscriere, redactată, în formele inviolabile, pe coala de hîrtie cuviincios îndoită în două, ca în cancelariile ostășești din secolul al XVIII-lea, la rectorul care era venerabilul, încercatul și în alte lupte decît ale științei, Virchow ²¹. Foarte albul, uscatul, slabul, bătrîn cu barba rotundă și şuvița de păr pe frunte, m-a contemplat prin ochelari și mi-a atras atenția asupra faptului, atît de penibil pentru vechiul liberal, adversar permanent, tenace, amar, dar fără noroc, al zeului care stăpînise pînă ieri, Bismarck ²² — acum vedeam prin Tiergarten, parcul iubirilor oprite, unde, spunea d-ra Döllen, suspinînd, trec prin umbră atîtea părechi, *Pärchen*, pe miniatura cancelarului, bietul general Caprivi, pe care studenții îl conjugau : *caprio, caprire, caprivi, capritum* — că de un timp, printr-o măsură atentatorie asupra drepturilor, vechi de atîtea secole, ale universității autonome, s-a desființat carcera ei și orice călcare de ordine în afară de zidurile înaltei școli e supusă legilor țerii și dată în sama organelor obișnuite ale poliției și dreptății. — Dar eu sînt, Excelență, deși încă așa de tînăr, *Oberlehrer*, profesor de liceu la cursul superior. — N-are a face ; ești înștiințat.

Inutilă recomandăție, căci pe lingă altele, aveam destul de lucru.

Întîi cu teza care-mi putea mijloca doctoratul, impus de condițiile înseși ale trimeterii mele în străinătate.

La Paris, cetînd paginile, frumos caligrafiate, ale operei lui de Mézières, *Visul bătrînului pelerin*, tratatele

de propagandă a cruciatei, formasem planul de a scrie *Istoria literaturii franceze în secolul al XIV-lea*, ambițios proiect pe care, ca și pe acela al unei istorii a cruciatelor mai târzii, neglijate de obicei, l-am urmărit multă vreme și, cum se întâmplă cu asemenea subiecte îndelung netezite și mîngiate, nu l-am realizat niciodată. Dar, între altele, copiasem părți însemnate din romanul, asemănător, al lui Toma al III-lea, senior al marchizatului italian subalpin, pe atunci de influență franceză. Saluzzo, *Cavalerul răătăcitor*. Mă atrăgeau mai mult portretele de prinți contemporani, bine trase, unele considerații morale, cîte una și politică, decît fabula în felul obișnuit în acea vreme, cînd *Roman de la Rose*, în a doua parte a lui, mai hotărît alegorică, dar plină de aluzii contemporane, stăpînea sufletele. Vrînd să înfățișez acest produs literar, care nu era lipsit de interes, întrebuișasem și călătoria, umila mea călătorie a doua, în Italia, ca să cercetez, din fugă, și manuscrisul de la Turin, care în curînd va cădea pradă flăcărilor, așa încît lucrarea mea de doctorat, scărminată cu ură de un Gabotto și un Rostagno, apărători îndărătnici ai istoriei lor locale bine știute, contra intrusului francez, a ajuns să fie înlocuitoarea parțială a textului dispărut. Era vorba acum să reconstitui și biografia marchizului neastîmpărat și fără direcție, cavalier bătăuș, despre care se știau atîtea, dar fără să se poată ajunge altfel decît prin această unică încercare literară la un suflet omenesc interesant. Și astfel am cules răbdător ce informație mărunță se putea găsi, luînd ca bază acea istorie a senioriei lui Toma de medicul Muletti care m-a dăruit și cu o cronică iscodită de dînsul — și ce aspru am fost muștrat de unul dintre cei doi critici italieni pentru că n-am cunoscut dezvoltarea cuprinsă într-un articol pe care unul îl strecurase în... *Buletinul oficial al Ministerului de Instrucție Publică*, poate pentru că-l refuzase o revistă de chimie sau de telegrafie fără fir ! Apucăturile mele literare îmi cereau

neapărat să pun ceva carne pe oase, și astfel am creat un cadru cam larg pentru o așa de strîmtă figură, cu note asupra culturii și obiceiurilor contemporane, ceea ce mi-a adus ca neuitată mîngîiere laudele lui Jarry, autorul unui fundamental studiu despre dominația franceză la Genova, în care observa — și nu uit nici aceea — că în cartea mea nu e nici una din acele „*pointes acerbres qui dépassent tant d'ouvrages de l'érudition moderne*“.

Scrisesem în limba germană — vai, cu cîtă trudă, eu care abia o deprinsesem bine la scris și la vorbă cu ajutorul mesei din Dorotheenstrasse și, noaptea, trezit subit din somn, purtam prin minte cuvinte fără legătură din vocabularul care zilnic mi se îmbulzea ! Dar Sternfeld mi-a observat părintește că e mult de îndreptat, indicîndu-mi și un polon obișnuit cu asemenea revizii (pe urmă am aflat de la un coleg român că asemenea revizii înseamnă de obicei o redactare, el însuși, foarte lăudat pentru forma operei sale de debut, dînd mai mult idei și fragmente...). Se și revăzuseră cîteva pagini cînd am fost chemat pentru a presta înaintea decanului facultății, unul din ginerii marelui Mommsen, jurămîntul că mi-am făcut teza „fără nici un ajutor“. — Dar este cineva care mi-o revede. — N-are a face. Așa se întîmplă cu toți străinii. — Dar nu pot jura ! — Atunci mergi la Lipsca, unde se primesc tezele și în limba franceză și în oricare alta, și chiar în a d-țale, dacă este cine să ți-o poată ceti.

Și astfel am dăruit un creion de aur polonului, mi-am luat teza și timp de o lună de zile am tradus-o în franțuzește, luînd apoi — fără a-mi retrage actele, dezinmatricularea cerînd o taxă, și am fost deci dezinmatriculat din oficiu — trenul pentru Lipsca.

Dar lucrul cel mai de samă pe care-l făcusem la Berlin era altul, unul pe care-l începusem încă de la

Paris iarăși fără să mi-l fi cerut nimeni, ba chiar fără ca nimeni să-l fi aprobat și prețuit.

Împins de instinctul care leagă pe orice om sănătos de țara și de neamul lui, m-am trezit în Biblioteca Națională cercetînd catalogurile la secțiunea care privește Orientul european, și un fior de bucurie, mai străbătător decît acela care întovărășea și descoperirile cele mai neașteptate și mai frumoase în alte domenii, m-a pătruns cînd între „noile achiziții“ am găsit scrisori de-ale pretenđenților noștri domnești ca enigmaticul Ioan Bogdan pe vremea lui Henric al IV-lea și fiul lui, ba chiar de ale Domnilor din secolul al XVII-lea, în legătură cu propaganda catolică pe care ambasadorii regali o făceau la Constantinopol. S-a strîns astfel, pe lîngă recolta vastă în legătură cu teza mea, și un mănunchi de acte românești sau privitoare la români, pe care m-am grăbit să-l comunic — cui altuia ?, lui Xenopol. Răspunsul, pe care l-am auzit apoi și oral, în aparițiile la Paris ale profesorului meu, a cărui fermecătoare tinereță de spirit se distra de orice : de jocul marionetelor care-l pasiona — cîte marionete nu le manevrase el ca istoric ! — și chiar de ocazia ce i se oferea de a duce acasă supt ploaie pe o biată grizetă care nu-și luase umbrela — era descurajant, deși, chiar de atunci, descurajarea nu intra în obiceiurile mele : „*Istoria românilor* am scris-o eu ; nu e nevoie să se revie asupra ei ; caută-ți de istoria universală, unde te așteaptă, la Iași, catedra lui Nicolae Ionescu“.

Eu însă am perseverat și, ajuns la Berlin, am intrat, din capul locului, la Arhivele de Stat, unde, înaintea mea, cineva ocrotit de Zinkeisen, istoricul imperiului otoman, mai căutase numai pentru ineditele pe care le-a dat apoi în *Tezaurul* său : Papiu Ilarian. Ce de lucruri nouă îmi răsăreau în cale, pînă la uneltirile contra turcilor, cuprinzînd și planul de a prinde pe sultan, pe care Petru Rareș le făcea electorului de Brandenburg prin

trimesul său ! Atâtea alte lucruri veneau din epoca de cruciată modernă a lui Ioan Sobieski, regele Poloniei. Nu lipseau nici legăturile cu Prusia secolului al XVIII-lea, ca acel refuz al asprului Frederic Wilhelm I de a asculta pe nu știu ce spion moldovean. Dar aici, renunțând să fișii din picioare la Geiger și chiar să asist la lecturile blajine ale lui Sternfeld, am luat răbdător, sistematic, toată corespondența de la Constantinopol a trimeșilor prusieni și m-am apucat chiar de lungă, greauă, obositoare muncă, neplătită și nerăsplătită, și pînă la capăt, a copierii atît de folositoarelor rapoarte consulare din Iași și din București pînă pe la 1830, extrema limită îngăduită, de la care alții ar avea să continue azi, în loc să-și batjocorească predecesorii și ajutătorii. Nu pot spune îndeajuns ce mîndru eram privind materialul care se îngrămădise zi de zi așa de mult și a cărui publicare o așteptam cu o așa de firească nerăbdare, dar pot asigura că n-am mincat în spectacole, primblări și aventuri, ca mulți alții. banii cu îngrijire economisiți ai binefăcătorului meu prin bursă Iosif Niculescu.

Fără regret am părăsit Berlinul. Nu lăsam în urmă nici un profesor de care să fi fost legat, nici un coleg german, dar absolut nici unul, pe care să-l fi cunoscut nici o apreciere de care să mă fi învrednicit, ba nici măcar o prietenie românească de care să fi fost petrecut la gară și de la care să-mi fi picat vreodată două rînduri de scrisoare.

La Lipsa intram în adevărata viață germană, în viața germană a Sudului, mai blîndă, mai zîmbitoare, mai prietenoasă, o viață „născută, iar nu făcută“, fără nimic din constrîngerea pe care în orice detaliu a existenței o găsisem la Berlin, tot așa ca și în zilele mari cînd, de pildă, cu steaguri imperiale filfiind pretutindeni, prin gardul unei mulțimi foarte bine păzite dar, trebuie s-o

recunosc, fără nici urmă de brutalitate din partea poliției cu țepi în coifuri, trecea ca fulgerul în cupeaua cu geamurile negre însuși tânărul autocrat rusesc. În Saxonia, voi putea să văd făcând semne de prietenie în dreapta și în stînga pe atît de albul rege Albert, pe care-l încunjura vădita iubire a unui popor bun, și pînă în mersul trupelor purtînd pe chivără soarele altei dinastii se deosebea îndată un alt ritm decît acela, solemn, precis și sec, al Berlinului.

Orașul era apoi dominat de două elemente care la Berlin se dădeau de la sine pe planul al doilea față de strălucirea Curții și de trufia militară : întîii negustorii, al căror bilci, pe care nu l-am văzut, însemna și acuma destul de mult, deși nu mai veneau, ca odinioară, oamenii Orientului, greci, ca și moldovenii și muntenii, vechii noștri lipscani, cu hainele lungi și largi și cu impozantul ișlic pe capetele rase și, apoi, pe lîngă dinșii, studenții de la Universitatea cu lung trecut pînă în evul mediu, la care se adunau tineri din multe națiuni, și atîția chiar din acest Răsărit al nostru. Ieftene restaurante pentru un asemenea tineret care, și din cauza compoziției lui variate n-avea nimic din vioiciunea provocantă a frecventatorilor universității pariziene, serveau berea de Pilsen în pocale înalte și gustoase amestecuri culinare pe scoici, în aer liber, încălzit de un mai prielnic soare. Cine voia putea să meargă și în împrejurimi, unde nu găseai tristul nisip, plantat cu de-a sila, al Brandenburgului. Erau firește și teatre, și atîta muzică pretutindeni, pentru cine avea mai puțină muncă și mai multe mijloace decît mine, grăbit să mîntui cit mai răpede cu doctoratul.

Și trecutul avea aici mai multe drepturi, fără a fi concurat de o puternică viață modernă, de caracter american, ca dincolo. Lîngă mine chiar, în acest oraș unde se răspîndise ceva din catolicismul, impus de coroana regală a Poloniei, purtată mult timp de Wettini, se ridica

turnul puternic al bisericii Sfântului Petru, *Bederskirche* în pronunția locală. Cine avea vreme ar fi avut și alte elemente istorice de găsit.

Societatea internațională lipsea, bineînțeles, cu totul. S-au dus americanii ciudați și frumoasele americane, grecul placid, lupava norvegiană, Plessen amenințând cu mustățile două cornuri ale lunii, japonezul în căutarea unui nou împrumut, maghiara cu părul rutilant, gata de o romanță de iubire, și chiar grupul de români harnici la studiu și răi de gură. Eram lipsit de tovarăși, în rîndul din urmă al unei case fără zgomot, fără locatari vizibili, în care portarul, găzduitorul meu, biet om cu familie, năcăjit de studenții beți care-i sunau clopotul degeaba în fiecare noapte, îmi recomandase stăruitor mobila, scumpă după punga lui, și venea să și-o verifice neconținut; altfel, fata-și lăsase în odaie scrisorile Corneliiei, sora lui Goethe, interesante mărturisiri ale unui simțitor suflet mediocru, și la plecare familia aștepta jos cu un buchet de flori în mîna de care poate întreg Berlinul n-ar fi fost capabil.

Se apropia vacanța, și nu era vreme să ascult cursurile, folosindu-mă numai de trimestrele berlineze. Iarăși lipsei mele complete de călăuzire i se datorește faptul că n-am găsit cu cale să ascult un singur ceas la profesorii cari trebuiau să mă examineze și cărora această lipsă de atenție nu putea să le placă prea mult. Nici nu i-am vizitat, văzîndu-i numai în ziua examenului, afară de unul singur, Lamprecht, care luase asupra-și, după moartea bătrînului Maurenbrecher, teza mea.

Pe atunci ideile lui nu străbătuseră lumea și nu se discuta teoria succesiunii epocilor tipiste și individua-liste, cu tot ce s-a adaus pe urmă la această linie dominantă, și nu se succedau volumele unei Istorii a poporului german atît de profundă ca gîndire și de neobișnuită ca formă. Nu se grămădeau în jurul celui de curînd sosit studenți de toate neamurile, în frunte cu japonezii gata

să jure că în istoria lor națională, pentru care se comanda larg informația, toată concepția profesorului se verifică pe deplin. Masiv, cu osatura lui Luther în figură, aspru de o barbă rebelă, în ochi cu o privire a cărei bunătate era amestecată și cu multă maliție, el s-a interesat de studiile mele franceze, de cuprinsul și de lacunele lor, reținând pe acestea din urmă, și mă va întreba tocmai din domeniul lor. Nu găseam ce relații voi avea pe urmă cu omul, de o așa de sigură și de prielnică memorie față și de un student atât de străin și de puțin pregătit în chestiile care-l interesau pe dînsul mai ales, căruia pentru posibilitățile mele de publicare în limba lui era să-i dădorese așa de mult.

Ideea că alegîndu-mi trei materii după regulament : deci, pe lîngă istoria universală, limba latină și literatura franceză, la a cărei cercetare în secolul al XIV-lea mă prinsesem, cum am spus, trebuia să și lucrez la o pregătire specială, nu-mi trecea prin minte. Dealtfel convingerea că la un examen e bine să te prezinți nu cu ce ai îmbucut atunci, ci cu ce pozezi obișnuit și permanent, cu ce ți-ai însușit în adevăr și serios, o aveam și atunci. Vremea mi-o petreceam deci în acele câteva săptămîni de Lipsca numai cu facerea corecturilor, la comă așteptate, la teza a cărei răspundere o simțeam așa de puternic încît telegrafiam îndreptări, scump plătite, revizorului francez, un istoric al Parisului, pe care mi-l impusese referentul al doilea, Birch-Hirschfeld, care se declarase filolog romanic, dar fără siguranță în ce privește stilul francez curent. Și aici, unde nu erau Archive de Stat, continuam goana după inedit, și în vederea istoriei cruciatelor tîrzii, pentru care era un oarecare material în manuscrisele din bibliotecă, dar mai ales pentru istoria românilor, care nu era specialitatea mea, dar care mă cucerise din ce în ce mai mult ; am avut mare satisfacție găsind un volum din corespondența polonă a seco-

lului al XVI-lea începător, *Acta Tomiciana*, pentru partea care nu fusese încă tipărită, și am îmbogățit cu extrase de acolo colecția la care țineam așa de mult.

Examenul de doctorat se făcea fără nici o solemnitate — Iașul apărea măreț în urmă ! —, prin vreo cămăruță oarecare, de la profesor la profesor, cu un singur element de datină, fracul de împrumut, purtat pînă atunci de atîția, mai deștepți și mai proști decît mine, care înlocuia vechea robă medievală. Publicul nu era admis. Totul se petrecea simplu și iute.

Lamprecht și-a făcut plăcerea de a mă întreba tot instituții merovingiene, pe care, ascultător distrat al lui Monod, preocupat el însuși, dealtfel, de probleme relative la izvoarele înseși ale aceluși timp, nu le prea știam, sau nu le știam mai deloc. Și istoria medievală a Germaniei mi-a cășunat numeroase și neplăcute surprinderi. Numai cînd m-am simțit pe terenul meu, în secolele la care lucrasem pentru cele două teze ale mele, cînd întrebările au lunecat într-acolo, am putut riposta la „*aber nein*“ al examinatorului : „De data aceasta e însă *ja*, domnule profesor, am răspuns, știind ce spun. — Și de ce ? — Pentru că mă aflu pe terenul meu, nu pe al d-voastră.“ De fapt, știm așa de puțin și unde credem că știm mai bine ! Probabil că și filozofia din capul cel bun și larg al lui Lamprecht ajunsese la aceeași, și tristă și mîngîietoare concluzie, căci nota pe care a dat-o atîtor insuficiențe a fost relativ bună.

Bună a fost și aceea la limba latină înaintea frumosului, nobilului bătrîn Waschsmuth, la care totul era și impunător și așa de părintește simpatic. A părut că-l impresionează declarația mea, care se sprijinea pe o conștiință sigură, de mult întemeiată, că mă poate întreba din orice autor și în orice loc. A deschis pe Virgil, la *Culex*. Și, cu toată inițierea mea relativ nouă, de-abia un semestru în germana vorbită, traducerea a mers destul de bine. Un singur lucru-mi lipsea : numele nemțesc al

țințarului, pe care, cu un zîmbet prietenos, mi l-a dat marele erudit, al cărui nume îl cunoșteam de mult din edițiile lui, pe cînd nimeni nu-mi vorbise încă de ce este și de ce poate Lamprecht.

A fost o adevărată cursă examenul la literatura franceză, unde mă credeam mai deplin asigurat. M-a împiedecat de a-mi aduna răpede ideile și neconținutul obiect de distracție care era însăși figura examinatorului: Birch-Hirschfeld, autorul unui foarte bun manual, splendid ilustrat, în acest domeniu, bătrîn slab, mărunț, avea o figură care reda în foarte micșorat pe aceea a lui B. P. Hasdeu. Mă plictisea, și-mi venea a rîde. Filolog mai mult decît istoric literar, avînd interes cu deosebire pentru vechile texte, el m-a întrebat de la început, și cu stăruință, despre acea viață a Sfintului Alexie, care se crede așa de veche și de care, ocupîndu-mă pe urmă, tocmai din năcaz pentru această umilință, am găsit dovada că, tratînd despre un sfînt așa de caracteristic bizantin, la modă supt Comneni și urmașii lui imediați, și dînd Laodiceii numele impus de cruciați, de Liche, nu poate fi decît posterioară sfîrșitului secolului al XI-lea. La tot ce spuneam, adesea atît de vag, răspunsul era un continuu și dulce „*Sehr gut*“. Ce însemna amabila apreciere, am putut afla pe urmă, cînd i-am văzut nota.

Dar toate aceste neplăceri, pe care, obișnuit să mă observ neconținut, atent și crud, să mă judec mai aspru decît oricine și să mă pedepsesc pipăind îndelung rana mîndriei, le-am simțit adînc, nu m-au împiedecat să capăt peste cîteva săptămîni, nu diploma pe care ar fi așteptat-o prețuitorii „fenomenului“ de la Iași — așa-mi zicea cutare din cele mai inteligente, dar mai corosiv glumețe din colegele mele de acolo —, dar una în care mi se dădea la teză o „*dissertatio egregia*“ și la oral un „*cum laude*“.

Se pare că, mult mai tîrziu, prințul Ferdinand al României, asistînd la jubileul acestei Universități din Lipsca,

unde și el fusese student, a fost surprins cînd în nu știu ce discurs s-a pomenit și numele fostului student de acolo care era acum istoricul românilor și al Imperiului otoman în chiar marea colecție a lui Lamprecht. O scrisoare de necunoscut mi-a comunicat în vechea căsuță țerănească de la Vălenii-de-Munte această informație, care se poate să corespundă adevărului, deși n-am crezut că trebuie s-o verific.

- De acum înainte aveam luni, multe luni, peste un an, libere înaintea mea, care-mi făcusem datoria față de stat și de umbra lui Iosif Niculescu, luînd, cum mi se ceruse, diploma de la Hautes Études și doctoratul german. În loc de un poate meritat concediu de primblare, m-am aruncat cu și mai multă pasiune în căutarea lucrurilor nouă despre acel trecut românesc pe care din inimă îl doream tot mai mare, capabil să-și găsească un rol, cunoscut și recunoscut de toți în vastul cuprîns al istoriei universale.

La atîta mă gîndeam, literatura franceză din secolul al XIV-lea, cruciatele tîrzii căzînd acum pe planul al doilea.

De aceea am plecat la Dresda, unde știam că voi găsi, în Arhivele de Stat de acolo, corespondențe diplomatice, din Constantinopol și de aiurea, care trebuiau să vorbească și de noi, pe lîngă ce alte descoperiri îmi puteau rezerva o soartă mai bună.

Am nemerit acolo primitoarea casă a unei bătrîne cu numele polon și a fiicei ei, trecută de vîrsta cînd de obicei se mărită fetele. Era în Katharinenstrasse, cartier tăcut și pașnic, unde se poate lucra perfect. Îngrijirea era cea mai bună și unui chiriaș ieftin de bani i se permitea și puțină bucătărie în casă ; mai pe urmă, atîta

... vreme, la fiecare început de an, primeam din partea lor o bună scrisoare pe toate patru paginile, care dovedea o amintire mișcătoare. Împreună cu buchetul de la Lipsca, ea dădea o idee din cele mai favorabile despre inima acestor saxoni.

Ce frumos se înfățișa orașul, față de amintirile geoului, încercatului Berlin și de puținătatea relativă a practicei Lipsce! Se simțea aici nu numai mândria regalității peste o țară luxoasă, de pompă orientală, legătura cu Varșovia, profund străbătută în acel secol al XVIII-lea de spiritul francez, dar și o fineță de gust deosebită. Dacă pe podul dintre Dresda Veche și cea Nouă, unde eram eu, agentul de poliție te mîna aspru pe partea unde trebuiau să meargă cei veniți dintr-o anume direcție, cînd ajungeai în regiunea care cuprindea Palatul, de un așa de neted și cochet stil Ludovic al XV-lea, privirea se întindea asupra armoniosului complex de construcții care constituie Zwingerul. În Berlin cercetasem muzee așa de vast concepute și, sub frontoanele de un clasicism atît de japăn, cu atîta pricepere împărțite și prezentate, eleganța Muzeului din Dresda, care conținea cîteva din cele mai prețioase pinze italiene, era însă inegalabilă.

La Bibliotecă, unde am aflat două pentru mine prețioase cronici venetiene din secolul al XV-lea, dar și gramatica greacă a unui Petru-vodă, care se pare a fi fost fratele omonim, din Cipru, al lui Petru Cărcel. la Arhive, unde rapoartele din Turcia adăugau zilnic la cunoașterea trecutului românesc, dădeam și peste relații înțimplătoare cu pribegi ca acca tinără și sireată țiitoare a lui Gheorghe Ștefan, Ștefania Mihailova, care, înainte de o mare aventură la Moscova chiar, se prezenta ca legiuita văduvă a bătrînului ei concubin. Iar seara, după osteneli așa de bogat răsplătite, în fața ochilor obosiți se strecurau apele de argint ale largei Elbe, iar pe povișul malurilor prefăcute în grădini se întindeau pentru încîntarea sufletului straturi de flori măiestre, cu iubire

pregătite, care ducea mintea la Versailles și la cele două Trianon, pe care August al II-lea și al III-lea cătaseră cu ambiție să le copie și în reședința lor electorală din Germania, ca și în Varșovia, care și pînă azi păstrează credincios această influență a eleganței franceze.

Puteam crede că voi găsi alte asemenea corespondențe la München, unde pe o cumplită vreme de iarnă, cu un ger care te tăia, am debarcat pentru a continua studiile care mă stăpîneau așa de mult.

Lumea era aici alta, atîtea erau, și sînt, fără îndoială, și azi deosebirile dintre multele Germanii pe care nu le-a fost redus la același numitor, ca provinciile franceze, și ele pe vremuri atît de diferite în toate privințele, aceeași dinastie, cu puteri absolute, aceeași modă, căreia nimeni n-are dreptul să-i reziste. Berăriile, de unde-mi aduceam și eu, în apartamentul studentesc din Türkenstrasse, cu greoaia poartă de fier, porția cotidiană de bere, erau pline de lume, și am văzut, în zile de mare sărbătoare și soldați cu leul Bavariei pe coif împletindu-se pe stradă. Și la bibliotecă, unde găsisem atîta de lucru pentru manuscripte, conservatorul cu barba lungă, rotundă, turna pe gît în fața mea o sticlă întreagă și tremura apoi din picioare. Nu mai era aceeași ordine firească și distincție nativă pe străzile largi, bine croite, pe care se ridicau toate plagiatele italiene ale lui Ludovic cel dintîi și ale lui Maximilian, o copie a Palatului Pitti stînd lîngă ciudata construcție cu multe ferești a „Maximilianeului” și lîngă Propileele care arătau așa de stîngaci și de nepotrivit cu clima simpatia pentru Grecia, unde purtat coroana o mlădiță a Wittelsbachilor, regele Otto.

O lume care, afară de ce-i putea da momentan băutura națională, mi-a părut, chiar după sumbra aparență a nemulțămîntelor clase populare din Paris, înăcrită și

înăită. Știam că după generosul și cavalerescul nebun, Ludovic al II-lea, mort pe lacul artificial din castelul său, încheștat cu medicul englez, era un rege, bietul Otto, care, ca Nabuhodonosor din *Biblie*, păștea iarba în curtea castelului său. Proprietara mea era soția unui nenorocit care zăcea într-o casă de nebuni; cînd i s-a anunțat moartea acestuia, nici un sentiment nu i s-a întipărit pe față. Pentru un chibrit căzut pe vechea catifea a unui fotoliu, mi-a cerut să-l îmbrac din nou și a părut mirată cînd am reținut îmbrăcămintea ușor găurită. Lucruri mici, care spun însă mult.

Aici, bineînțeles, nu mai era corespondența constantinopolitană, la care se putea merge cu siguranță de a găsi detalii necunoscute de istorie românească, dar pentru năvălirile turcilor prin văile Alpilor germani, pentru hotărârile de dietă contra primejdiei musulmane materialul era bogat și interesant, fără să lipsească și eventuale atingeri cu viața românească de odinioară, în acel domeniu, așa de pitoresc, al pretendenților la tron care rătăceau de la o Curte la alta, totdeauna plini de genealogie și lipsiți de bani, cu mîna întinsă pentru un subsidiu ca să meargă la Constantinopol să-și capete dreptul de moștenire, pe care-l pretindeau incontestabil, dar de loc grăbiți să ajungă acolo. Din colecția lui Hermann Schedel, făcută cu atîta dragoste și cheltuială în secolul al XV-lea, am cules scrisoarea neprețuită a lui Vlad Țepeș către regele Mateiaș al Ungariei și alte știri despre această epocă de glorioase lupte defensive, dar n-aveam nici o înțelegere pentru vechea artă, așa încît la manuscrise, unde ceream să mi se aducă, supt cuvînt că mă ajută cu știri subsidiare, orice și de la tipărituri n-am făcut să mi se arăte manuscriptul de la Neamț, scris și ilustrat de diacul Teodor, „fiul lui Mărișescul” sau Mărășescul.

Intr-un colț de Bavarie, bătrînul Nürnberg, din ale cărui case nu s-a clintit o piatră care-și închide viața actuală între fortificațiile medievale, pe care le-am văzut albe de ninsoare sub un zîmbitor cer de gheață, mă atrăgea mai mult dintr-un sentiment romantic decît din credința că cercetările mele, mai toate în domeniul dietelor ocupate cu pericolul turcesc, pot fi răsplătite. Orașul lui Peter Vischer mi-a dat, dealtfel, pe neprevăzute și însemnarea cu privire la medicul german al lui Ștefan cel Mare, pe lîngă încă un moment din viața rătăcitorilor „fii de Domni” cari luau Europa în piept, miluiți de toți prinții și de toate orașele. Îl văd încă așa, într-o sclipire de gheață — și ce înghețate erau și odăile trecătorului meu adăpost ! — sub cerul nemilos de albastru.

Știam de mult că în Innsbruck, capitala Tirolului austriac, a petrecut o dureroasă pribegie Petru Șchiopul cu fiul său Ștefan și că zilele nenorocitului bătrîn sau isprăvit în aceeași muntoasă provincie a Habsburgilor unde-i zac și oasele. Călătoriile mele, care păreau că despică nu atît locurile, cît vremurile înseși, trebuiau să mă ducă neapărat și în locurile acelea. O bursă bine chibzuită ajunge la multe cheltuieli... Și nu m-am gîndit niciodată că pot să cer un adaos la dînsa, ba nici măcar ajutorul pentru tipărirea tezei mele de la Lipsa.

Așezat pe malul Innului, iute și clar rîu de munte, aducînd parcă în undele lui grăbite sunet de tălânci de pe munte și ecoul cîntecelor răsfrinte pe stînci de la stînele singuratece, Innsbruckul avea în străzile lui înguste, în cele cîteva portice, în catolicismul lui entuziast și copilăresc, în sunetul multelor lui clopote, ceva dintr-o prevestire a Italiei. Altfel, se trăia foarte nemțește în odăile largi din casele vechi, cu berea, adăugită de dînsul cu apă, pe care mi-o aducea zilnic băiatul casei. Nu Austria pudrată și birocratizată din Viena, ci o bună Austrie

veche, foarte veche. Un fotograf prieten, Arnold, care mi-a luat înfățișarea pecetilor domnești ale lui Aron-Vodă și lui Ștefan Surdul, dădea acestei retrageri studioase din tot ce era viață împrejur farmecul zîmbetelor unei familii frumoase și bune: ce durere a fost pentru drăgălașa fetiță de vreo șapte ani plecarea străinului de care în nici un chip nu voia să se despartă !

Dar din orașul care păstra în marea biserică din centru oscioarele chinuite ale copilului domnesc mort în pragul vieții nu se putea culege așa de în pripă, cu gîndul la Italia vecină, tot materialul de arhive, atît de bogat, care nu se întindea numai asupra acestor ani în care se chinuiau între străini Voievozii Moldovei, ci și asupra relațiilor privitoare la noi din vasta corespondență a arhiducelui Maximilian, menit să fie stăpînitorul Ardealului cedat de Sigismund Báthory. Pentru aceasta va trebui să mă întorc înapoi, în împrejurări cu totul deosebite de acestea.

Coborîndu-mă pe același drum pe care-l făcuse cu patru sute de ani înainte beteagul, obositul, setosul de soare și de limbă italiană, pe care s-o poată cit de cit înțelege, Petru-Vodă, am văzut, în primăvară, atît de înaintată în Tirolul sudic, pronunțat italian, strugurii de glicină violetă atîrnînd pe zidurile înnegrite și bisericuța franciscană lingă care un călugăr olog și stîns de suferință îmi arată locul unde știa bine că s-au coborît rămășițele mucenicului domnesc plecat în lume de grija creștinătății și din marea iubire pentru plăpîndul lui fiu. Și aici îmi rezervasem să mă întorc înapoi, în speranța, care s-a dovedit zădarnică, de a găsi ceva din acest trup românesc frămîntat atîta vreme cu țărîna străină.

Și prin pasul Veronei, odată cu soarele cald, am ajuns din nou la Veneția, și în prima conversație cu cărunta „văduvă Gregoretti, născută Predonzani“ m-am dovedit, fără știința mea, așa de plin de lumea în care trăisem

până atunci, încît, crezînd că o fac în italienește, îi vorbeam de jumătate de ceas într-o limbă din care ea nu înțelegea un cuvînt.

Data aceasta, Veneția, adevărata Veneție, istorică și populară, m-a înfășurat, m-a prins, m-a reținut și străbătut cu totul, întreg, luni de zile, care erau și fizicește, pentru ochii mei, pentru ființa mea întreagă, nu numai pentru sufletul bucuros de zilnica descoperire, o fericire.

În fiecare dimineață, urmărind toate legăturile, în prima jumătate a secolului al XV-lea, ale republicei venețiene cu Orientul. mă îndreptam cu vaporasul spre debarcaderul dei Frari, și, înfundîndu-mă în secretul străduțelor pe care nici acum, după sute de drumuri, nu-l stăpînesc cu desăvîrșire, căutam cu ochii piațeta deasupra căreia se ridică suptirele turn de cărămidă palidă al bisericii franciscanilor. Alături, în casa albă care-și întinde coastele către canalul glauc, pe cînd de cealaltă parte florile se revasă de pe balcoane, canarii cîntă în cuști și fețe brune răsar în cadrul arhaicelor ferestri, e ca o comoară care poate să ajungă învățaților din toată lumea ca să cerceteze secole întregi legături nesfîrșite în toate direcțiile. Bine primit de la început, cu toată marea mea tinereță, îmi ocupam locul unde registrul cerut își deschidea foile de pergament ca ivoriul, pe care stătea răsfirată simpatica scrisoare a evului mediu. *Trova, trova sempre?*, întreba prictenosul supraveghetor. Și astfel, zi de zi se îngrămădeau notele cuprinzînd o viață întreagă. Iar, la întoarcere, înșirînd pe jos aceleași străduțe, trecînd de la un *campiello* de granit și de marmură la altul, nemeream în sfîrșit în acel *Campiello del Vin*, în dosul hotelului Danielli, unde, la ciocănitul vechiului mîner de fier, apărea, cu obișnuitul *Chi è*, găzduitoarea mea timp de aproape jumătate de an.

O surprindere extraordinară mă aștepta la Arhive. Palidul meu vecin de masă, Urban di Gheltof, mă găsi într-o zi trudindu-mă înaintea unor manuscrise românești rățacite la Veneția din schimbul cu Viena, care cuprindeau traduceri din viața lui Scanderbeg și a necunoscutului sfânt catolic Iosif Calasanzio, duios făcute de însemnatul Vlad Boțulescu de Mălăiești, secretarul, puțin iluzionist și puțin șarlatan, al stăpînului, închis și el pentru înaltă trădare, Constantin Cantacuzino, fiul lui Ștefan-vodă și nepotul lui Constantin Stolnicul, care se visase despot al sîrbilor liberi. Nu fusese deprimat la Iași a citi cirilica manuscriptă și, cînd am fost întrebare ce se cuprinde în aceste biete cărții scrise la întunec și în muzezeală, mi-am cheltuit toată atenția ca s-o gîcesc. Ajunsesem la rezultatul care mă împiedeca de a părea ignorant în rosturile cele mai firești ale țerii mele, cînd prietenul de ocazie, menit unei soarte tragice, îmi anunță că are și el, din moștenirea tatălui, arhivist la Murano, lîngă Veneția, unde se vinduseră hîrțile unei mănăstiri de femei, scrisori românești. A doua zi îmi aducea primul pachet, în care, spre una din acele uimiri bucuroase, de să crezi că vei face o boală, mi se desfăceau pe frumoasa hîrtie ornamentată de fabricație venețiană scrisorile trimise din București ale Doamnei Ecaterina, soția levan-tină a lui Alexandru, Domn al Țerii Românești, și ale fiului ei, Mihnea, adresate către sora, către matusa Marietta Adorno Vallarga, care-și căutase un adăpost de bătrînețe în cămăruțele călugărițelor muraneze. În zidul de întunec al trecutului nostru de la sfîrșitul secolului al XVI-lea, o poartă de lumină se deschidea, și se vedeau printr-însa umblînd, luptînd, călătorînd, suferînd, întocmai ca noi de astăzi, doamne imperioase, coconi meniți unui turbure viitor, boieri și negustori, din lagunele Adriatice pînă la malurile dunărene de unde eu însumi

veneam. Mult m-am trudit apoi, cu tresăriri de bucurie, ca să desfac încurcata și umila lor literă grecească...

Urmărind aceeași reconstituire a încercărilor de cruciate după epoca lor clasică, mergînd deci pe linia acestora pe care le povestisem pentru secolul al XIV-lea, am trecut la Milan, așezîndu-mă într-una din stradele întortocheate și înguste care se învîrteau în jurul Domului alb, cu sfinții cei mulți, care vărsa din clopotele sale binecuvîntarea asupra oamenilor și locurilor. Treceam de acolo, de la ceasornicarul care-mi pusese la dispoziție două odăi, la Arhivele de Stat, pline de lucruri prea de aproape etichetate, pînă la imposibil, după țeri, și căutam acolo și cite o întregire la recolta mea de lucruri românești, descoperind de pildă că un editor ungur înlocuise fără a sta pe gînduri „Valacco“ de la Ioan Hunyadi cu „Transilvano“. Se oprea din cînd în cînd o trăsuriță de piață din care era coborît pe brațe un bătrînel stors de puteri, dar hotărît să-și facă datoria pînă la capăt și care nu era altul decît Cesare Cantù, însuși autorul formidabilei istorii a lumii întregi pe care de multă vreme n-o mai cetea nimeni.

M-am dus la Florența, unde am putut să gust, într-o odăiță curată și liniștită, marea pace sacră de care sînt stăpînite toate, și pînă în tulburatele noastre vremi fără astîmpăr, în cetatea închinată Maicii Domnului a Florilor, și apoi în vîlmășagul napolitan unde acum toată luarea aminte-mi era prinsă de cercetarea răbdătoare a conturilor catalane ale lui Alfons de Aragon și a registrelor unde ici și colo se mai întîlnea cite o fărîmă de informație orientală.

Lămuririle asupra cruciatelor tîrzii se cereau neapărat completate și în tezaurul medieval al republicei surori

cu Veneția, Genova. Trăia încă bătrînul Desimoni, care dăduse la lumină legăturile republicii genoveze cu Fama-gusta Ciprului, cucerire și colonie a strămoșilor săi, și el însuși mi-a dat primele direcții; Belgrano tipărise extrase din socotelile Perei constantinopolitane, și tot ce se poate ști despre marea creațiune a genovezilor în Crimeea, splendida Caffa, păzită de *orguxii*, între cari erau și „valahi ungureni“ și „valahi poloni“, adecă moldoveni și munteni, fusese publicat în *Actele societății ligure de istorie a patriei* de Amedeo Vigna.

Dar era încă destul de cules, nu atîta în ce privește istoria românilor, pe care, o viață întreagă, în tot ce am făcut n-am pierdut-o din vedere — și totuși era ceva de cules în rapoartele ambasadurilor genovezi din Constantinopol, și fantoma cîte unui pretendent din secolul al XVI-lea îmi trecea răpede înainte, unele acte mai tîrzii, întrebuințate de Hasdeu fiind, foarte curios, dispărute —, cît pentru relațiile orientale, în „Sindicamentele“ Perei, în conturile, lăsate la o parte de Vigna, ale acelei interesante colonii crîmlene. *Orificiul Romaniei*, adecă pentru imperiul bizantin, mi-a dat o bogată recoltă. Aveam, cu ce găsisem, așa de numeros și așa de important aici, tot ceea ce-mi trebuia pentru o lungă activitate de istoric, în mai mult decît o direcție — și pînă astăzi mi-a rămas inedit din această adunare zeloasă de materiale în mai multe țări.

Cu acest tezaur, care aștepta numai o prelucrare înceată pentru a da o bază mai largă istoriei neamului meu, mă întorceam, după anii de studiu ispărviți, în vara lui 1894.

În tot cursul unor studii care nu erau ușoare și care ceruseră concentrarea cea mai aprigă asupra lucrurilor de învățat și asupra lucrurilor de scris, nu întrerupsesem o clipă relațiile cu țara, unde mă aducea fiecare vacanță.

E adevărat că acolo nu mai găseam, în ce privește prietenii, ceea ce lăsasem. Încă de atunci am putut prețui ce înseamnă la noi „să lucrezi“ pe cineva, să-i dărimi încetul pe încetul în sufletul altuia prin exagerarea lucrurilor care sînt și prin îndrăzneța inventare a celor care nu sînt. Scrisesem din Paris lui Hasdeu, și fonetismul meu fanatic, care mă făcea, ca bun ieșean de la *Contemporanul* ce eram, să scriu : „icu“ și ieste“, mă ispitise a înlocui pe consacratul „Hasdeu“, într-o scrisoare, și nu numai pe copertă, cu „Hîjdău“. Atîta a lipsit pentru ca toată dragostea de odinioară să se împrăstie. Am primit un răspuns mînios cu „Yorrhga“, care mi-a comunicat iremediabilul. Cercul de spiritiști care se formase în jurul ilustrului bătrîn ca pentru o pradă exploatare această greșală de tact : era vremea cînd i se transmiteau continuu, prin închipuita intervenție a fiicei neuitate, tot felul de solii din altă lume, pe care omul care-și păstrase totuși întreaga putere a unei minți extraordinare le accepta fără nici o critică, pînă într-atîta, încît el a executat supus ordinele „spiritului“ în ce privește suma exactă care era necesară pentru căsătoria indispensabilului Ghionis, arătîndu-și satisfacția că exact tot atît cerea, în forma cea mai discretă, Ghionis el însuși, care firește, habar n-avea de precizările ființei imateriale. *Revista nouă*, intrată pe minile acestui cerc restrîns, decădea neconținut²³, tîrîndu-și cu greu existența așa de increzător începută, pe cînd *Convorbirile*, menite să treacă prin mari prefaceri, cu încredințarea lor altui cerc de devoțiune personală, ai~~ei~~ față de Maiorescu, ajungeau organele unui tineret în care, pe lângă Evolceanu, considerat de maestru ca un succesor, pentru echilibrul spiritului său, erau tinerii filozofi pe cari-i găsisem la congresul studentesc de la Ploiești și filologul Litzeica, toți convinși că se poate face, cu aceste mijloace și în aceste condiții, un lucru nou și un lucru mare²⁴.

Din noii junimșiti nu mai vedeam pe nimeni, dar de la *Revista nouă* era la Paris Vasile Cosmovici, poet nu fără însușiri și autor al unei piese istorice în versuri, ciu dată ființă cu tragica față slabă, tăiată de linii cumplite încrucișate care, avînd și în viață imaginația poetică, și poate mai mult chiar decît în poezie, se însurase cu o franceză, deschisese cu cumnatul său o fabrică de produse chimice și a ajuns să fie complet despoiat de acesta, pierzîndu-și și nevasta, rătăcindu-și copilul și trebuind să ceară de la bogăția mea taxele pentru un doctorat în medicină pe care nu l-a trecut niciodată, distrugîndu-se și fizicește, peste puțin. Ca semidoctor, el mi-a făcut cunoscut, pentru o statornică naso-faringită, cu atît mai blajină cu cît era mai puțin tratată, cu o serie de specialiști, mari și mici, cari-mi luau regulat, în schimbul celor mai dure roase și mai zădarnice tratamente, napoleonul pe săptămînă, pe care l-am redus la jumătatea de napoleon, pînă ce, în clipa cînd trebuia să plec la Berlin, mi s-a spus, cu cea mai sinceră durere pentru despărțire, că acum toate operațiile magice s-au terminat; eram destul de cuminte — și de pățit — ca să nu le reîncep în Germania cu alți binefăcători ai omenirii, dar cred că din acest moment încrederea mea în arta lui Hipocrat și a lui Machaon a fost simțitor zguduită.

Deci anume uși îmi erau acum închise la București pentru literatura mea, căci m-am convins că, dacă nu mai pot avea nici un rost la *Revista nouă*, unde mă compromisese definitiv acel acces momentan de fonetism, n-aveam ce căuta nici la *Conorbiri* unde, după socotința celor cinci-șase tineri, îmi lipsea cu desăvîrșire orice talent, fiind nenorocita epavă a unor sfortări intelectuale zădarnice; ca oameni de merit, noii redactori, cari căpătaseră o poziție, își făcuseră ziduri și păzeau, bine înarmați, pe crenele. Pe o hîrtie roză ca juneța revistei maioreșciane începea pe un drum de completă refacere a

intelectualității românești, în care orice concesie ar fi fost o piedecă.

Nici în grupul celor trei nu mai găseam ce fusese odată. Cîtva timp ei s-au ținut încă împreună și iarăși i-am putut vedea la gazda mea din București, într-o seară cînd am îndrăznit să cetesc dintr-un cutezător manuscris de roman prin care încercasem, în anume seri la Paris, să schițez viața botoșăneană a copilăriei mele cu unele tipuri care-mi rămăseseră în minte. Da, un roman, un roman contemporan și realist, de vreo două sute de pagini. Sfios am dat lectură unui capitol și, la capăt, sentința lui Caragiale a venit, batjocoritoare : „Foarte bine ! tot așa ceva poate să placă ; așa ar trebui să scriu și eu“. Am trecut în odaia de alături, unde în acea zi de rece toamnă, la începutul lui septembrie, ardea un foc frumos în cămin, și într-o clipă rodul silinților mele literare se făcuse scrum. Cînd au aflat cum mă pedepsisem pentru greșeala mea, a fost o sinceră părere de rău, dar era prea tîrzie, deși poate că mai bine a ieșit așa.

O. nu mai era plăcut să fii în această tovărășie care ea însăși trebuia să se desfacă ! Președinția lui Gherea, pornit pe luptă socială, dispăruse. Stavri apărea un moment pe acolo, și un critic nou, nalt, sumbru, cu amintiri diplomatice, care era chemat pentru a fi obiectul unor ironii pe care le înțelegea desigur, dar care nu-l împiedeau de a-și face el însuși observațiile sale, căci se pregătea să scrie un roman cu cheie *. O influență hotărîtoare o cîștigase în acest cerc cineva care a contribuit esențial la desfacerea lui, dar acestea sînt lucruri pe care altă vreme, peste mormintele noastre ale tuturor, le va putea spune.

Înainte însă chiar de apariția zeflemisitorului aceluia, căruia i se găsea atîta spirit, nu o dată am plecat dintre aceia pe cari mi-i socotisem prieteni mai în vîrstă — și

* Se referă la Nicolae Petrașcu, autorul romanului *Marin Gelea*. (N. ed.).

intr-o privință îmi și erau — cu gîtul strîns de durere și de
minie, privind, la întoarcerea în odaia mea, cu ură rîn-
durile pe care le scrisesem. Desigur că nu astfel se ajută
în dezvoltarea ei înceată și dureroasă, care simte atîta ne-
voie de sprijin, de sfaturi și mîngîieri, o chemare literară.
Ca un ecou al acestei suferinți scriam atunci aceste versuri:

Am fost chemat să trag o brazdă
Pe cîmpul vieții cel întins
Și-am căutat cu dor aprins
Pămîntul ce mi se cuvine

În dureroasa-mi rătăcire
S-au rupt opincile de fier :
De aș vedea un semn din cer
Și încă n-aș avea putere...

: : : : : . : : : :

Dar eu nu cred, am fost chemat !

Am spus că în curînd o prietenie între Caragiale,
Delavrancea și Vlahuță, care putea fi de un așa de mare
folos pentru o nouă îndrumare a literaturii românești, s-a
rupt. Vina a fost desigur a tuturor, dar mai ales a acelor
cari-și făceau de lucru împrejur, trăgînd pe fiecare în altă
parte. Astfel, cînd eram în Germania, am primit revista
de luptă *Viața nouă* *, pe care o scotea Vlahuță ²⁵ în tovă-
rășie cu gluma obositoare a doctorului Urechia, secretar
de redacție fiind tînărul ardelean A. Hodos, care iscălea
Ioan Gorun ²⁶, om de un talent adînc și serios, dibaci scor-
monitor de psihologii, dar a cărui fire tăcută, ascunsă,
ursuză îl făcea să dea lovituri adesea nedrepte în domeniul
criticii, unde, pe lângă inteligența sa severă și talentul de a
grea o frază masivă și grea se cercau direcții care-i lipseau
și o imparțialitate de care nu era capabil. „Distrugerea“

* Titlul citat greșit; e vorba de revista *Vieța*. (N. ed.)

cu desfacerea unor fragmente de frază e o sarcină atât de ușoară și care se poate întrebuița împotriva oricui ! Pe tema artei cu tendință și a artei fără tendință s-a dus atunci cu un Anton Bacalbașa, ziarist foarte înzestrat, stăpîn pe umorul special bucureștean, o lungă și cumplită luptă, urmată și pînă la ciocniri personale, degradante, tîrînd în noroi suflete care altfel puteau da cu mult mai mult ²⁷.

Gazetăria năvălea încă de atunci domeniul respectabil al poeziei.

Se rupseră firește raporturile cu Gherea ²⁸, care-și pregătea *Literatură și știință*, în care mi se ceruse și mie o bucată și, un studiu cu citații ca la *Hautes Études* despre Carducci fiindu-mi refuzat, dădusem versuri, căroră li s-a atribuit o interpretare revoluționară — și au fost strigate și prin cluburi —, pe cînd, de fapt, era vorba numai de deziluziile mele :

Celui ce predincă-n deșert
Și-n jurul lui tovarăși n-are
Rămîie-i numele lui viu,
Căci sfîntă-i munca lui și mare !

Dar să lucrezi nebănuind
Izbînda stăruinții tale,
Să-ți uiți prietenii zîmbind
Și brațul tău să taie cale...

Răbdare-n noapte, muncitori,
Profeți cu ochi de foc, răbdare,
Lumina roșiilor zori
Acum sau mai tîrziu răsare...

„Muncitori“, „roșii zări“, dar era tot ce trebuie pentru neapărata „revoluție socială“... Începeam, Doamne iartă-mă, să am și eu așa puțințel talent...

Acuma, pentru Caragiale, Vlahuță²⁹, care-și permisese să scrie un roman, în care amintiri persoanele ieșeau prea mult la iveală, într-o formă prea puțin încheată, *Dan* devenea un intrus într-un domeniu care nu era al lui — și desigur și era mai puțin decât lirica, iar țerănismul pe care Delavrancea îl inaugurase și-l păstra în fundul sufletului său de fiu de grînar, în ciuda unui liberalism de împrumut și de carieră, devenea pentru același Caragiale — suflet veșnic nemulțumit și de alții și de sine și răspîndind tot mai mult în jurul lui amărăciune, neîncredere, dezgust, ceea ce pentru unii din admiratorii săi a ajuns să fie un adevărat pedestal, dar singurul —, obiectul unei singeroase batjocuri, la care, din cealaltă parte, cu toate marile însușiri ale polemistului, nu s-a răspuns prea mult și nici prea tare.

De la o bucată de vreme nici nu era de mers pe acolo. Pe Caragiale nu l-am mai văzut cu anii³⁰, el desfăcîndu-se tot mai mult de țară, pe care o desprețuia pînă la marginele urii și căutînd un refugiu în Ardeal, unde felul lui de a fi s-a revărsat asupra entuziasmului inițial al lui Goga³¹, și apoi la Berlin, unde conversația lui, dibaci pregătită, uimea prin învățătura abia culeasă din lexicoane și prin virulența paradoxului pe savanți boboci³² din mijlocul studențimii, în genunchi înaintea zeului negației : admirația lui mergea așa de departe, încît o dată, foarte tîrziu, după ce mă înfățișase, în risetele d-lui Goga, ca pe nu știu ce harnic idiot care scoate apă cu ciurul, pierzîndu-și vremea cu scrisul — degenerasem rău de cînd, vorbind de *Năpasta*, eram „criticul inteligent și conștiincios“ la optsprezece ani ! — îmi făcea în tren elogiul civilizației berlineze, întrupată în servitoarea lui care iscălise caligrafic în foaia ei de la poliție. N-am văzut, mulți ani, nici pe Vlahuță, pe care se înstăpînise cu totul, pînă la o cutremurătoare tragedie a vieții sale intime, o nouă și periculoasă prietenie, așa de contrară firii sale bune, optimiste, luminată de cele

mai înalte ideale. Iar, cînd, pentru o serbare a d-nei Smara despre Alexandrescu, am fost rugat să-i cer concursul lui Delavrancea — și a găsit sala goală, și ce-am mai avut de lucru reținîndu-l pînă către ziua la mine ca să-l împac, deși n-aveam nici o vinovăție pentru o organizare așa de stingace ! — ne-am întîlnit ca și cum era să facem cunoștință acum întîia oară.

Nu, vechea armonie, de la care puteam lua așa de mult și căreia-i aduceam atîta sinceritate tînără, se dusesese în vînt. Spiritul de gazetă, otrava politică, „amicalele“ cîrtiri, zeflemeaua de stradă a Bucureștilor sfărîmaseră definitiv o tovarășie de la care putea să aștepte așa de mult societatea românească, lipsită mai mult decît oricînd de direcția statornică, plecînd de la o autoritate recunoscută.

În străinătate, reunisem pentru Șaraga criticile de foileton și de revistă care-mi păreau că merită a fi păstrate : așa au luat ființă cele două volume, odios tipărite, de *Schițe din literatura română*, în care poate că istoricii literari ar avea de cules. După o sfătuire prin scrisori cu Vlahuță, foarte rece³³, ajunsesem a face pe librarul Haimann să-mi tipărească versurile (1894) : am primit la Berlin modesta cărticică, pe care colegii români au judecat-o slabă, iar în toată presa noastră n-am avut un cuvînt de recunoaștere. Începeam să mă deprind cu meșteșugita tăcere care m-a incunjurat, de o admirabilă solidaritate, timp de aproape jumătate de secol, dar care n-a putut să oprească în loc izvorul menit să-și arunce apele, oricîte noroie și cite pietre ar găsi în cale.

La *Lupta* nu mai trimisesem nimic. Spiritul hărțăgos al unui radicalism fără orizont, al unei hărțuieli fără scop, care a adus procesul lui Panu³⁴ pentru les-majestate, condamnarea, plecarea lui în străinătate, nu era făcut ca să încălzească un suflet care din cunoașterea trecutului cule-

gea tot mai mult îndemn către muncă și către tot ce din partea unui om, cît de puține însușiri să aibă, dealtfel, poate să folosească altora, — acest sprijin reciproc, această mîngiere de la unul la altul fiind de fapt singurul lucru bun și sfînt pe lume, singurul care ajută să se suporte povara unei existențe care în ea însăși e fără scop, ca și universul întreg supus unor legi neînțelese nouă :

...nu înțelegei

Că totul e un haos nemăsurat și mut ?

terminat prin stupiditatea, răspingătoare, a morții :

Călăul fără milă ce prada și-o așteaptă.

Atunci de ce revărsarea fără sfîrșit a urii, la care cineva e îndreptățit numai printr-un trist beteșug din naștere ? Viața politică, hapsîna pornire de eternă răzbunare mă îngrețoșă adînc, și-i dădusem expresie și în primele schițe din *Lupta* : pentru ca să mă împac cu dînsa, ca să mă amestec fără poftă personale în vîltoarea ei, a trebuit sentimentul că viața noastră publică, așa cum este, duce la un dezastru, care, dealtfel, în toate domeniile, n-a întîrziat, și că a nu-ți lua locul în legiunea unui desperat asalt pentru ruperea cercului de fier e o condamabilă dezertîune.

Între studenții cari-și căutau de lucru în străinătate, liberalii, lipsiți de oameni superiori, dezgustau, pe cînd, cu toate necontenitele ciocniri dintre individualități pline de unghiuri, la conservatori, mai ales la junimiști, orice părere s-ar fi avut de politica pe care o făcea un diletantism dezabuzat, mințile alese se impuneau respectului. Fără să mă gîndesc a mă solidariza cu vreo atitudine de partid, am primit astfel oferta lui D. R. Rosetti-Max³⁵ de a da articole de literatură la *Timpul*, unde, dealtfel, ținîndu-mă la o parte și de dușmăniile literare, vorbeam mai mult de literatura străină, de la Mădach, cu *Tragedia omului*, la *Arhitectul Solness* al lui Ibsen³⁶, pe care, în ace-

lași timp cînd admiram seninătatea clasică a lui Carducci, căutam a-l înțelege în scrierile de oțel ale unei morale de vechi viching, deprins a se lupta cu toate crivețele mărilor veșnic reci. Nu știu cum am isprăvit și cu aceste legături în care aveam, de la început, impresia că întrebunțez alt limbaj decît acela care ar fi fost dorit.

Nu uităsem iubirea, care nu m-a părăsit nici un singur moment, pentru istoria literară. Lecturile mele franceze, dar și engleze — tot șirul marilor poeți, de la Pope și Thomson, ai măsuratului secol al XVIII-lea, pînă la intimitatea duioasă, unită cu un adînc sens filozofic, a lachistilor și a armoniile delicate ale lui Tennyson —, ba chiar germane, mă făcuseră să pregătesc pentru revista lui Xenopol, *Arhiva*, unde însă trimeterile mele apăreau în condiții tipografice dezastruoase, un întins studiu despre *Începuturile romantismului*³⁷, în care sînt pagini pe care nici astăzi nu le-aș voi, și nu le-aș putea scrie altfel.

Dar, din ce în ce mai mult, colaborația mea la publicațiile din țară se mărginea la contribuții științifice, anume descoperiri abia făcute cerîndu-se împărtășite cît mai răpede.

Astfel am dat *Arhivei* studii despre călători prin țările noastre în epoca fanariotă, ca interesantul arheolog și numismat Sestini, rare ediții de texte din secolul al XVII-lea, care vorbeau despre români, ca Maiolino Bisaccioni, povestitor al războaielor lui Vasile Lupu, note despre gramatica greacă a lui Petru-vodă, scrisori de Domni din aceeași epocă fanariotă ori și corespondența de la Murano a vechilor Voievozi și Doamne din secolul al XVI-lea.

Erudiția, în domeniul căreia erau atîtea izvoare de publicat — și îndată după întoarcerea mea statul m-a înlesnit să public la tipografia lui întîiul volum din niște *Acte și fragmente*, care s-au invrednicit de aprecierea unui P. Pierling — și care ridica pentru istoria românilor atîtea

probleme noi și cerea interpretări originale pe care le sugerau și mijloace de informație de curînd găsite, — atunci cînd Xenopol, în Iașul fără bibliotecă de istorie, fusese silit a lucra după citațiile din ediția lui Ureche de Picot —, mă cucerea, mă reținea tot mai mult, interzicîndu-mi incursiile pe terenuri așa de ispititoare, unde încercasem să-mi deschid un drum deosebit de al eminescianismului complet uzat, singurul stăpîn atunci pe lirica românească.

Cu atît mai mult eram oprit în aceste margini ale studiilor care precedă adevărata istorie, de ale cărei generalizări și sinteze m-am ținut mult timp ferit, dintr-un spirit de despreț pentru filozofia ușoară, la îndemîna oricui, ca și din acela al unei dureroase, aproape bolnave autocritici, cu cît pentru această istorie a românilor îmi lipseau atîtea elemente pe care nu mi le dăduse Iașul și pe care nu avusesem cum să mi le capăt în străinătate.

A trebuit să învăț însumi, cu sudori, scrisoarea * veche, așa de artistică totdeauna, dar și așa de deosebită de la un timp la altul și de la un om la alt om și, neștiind un cuvînt slavonesc — și nici pînă acum n-am deschis vreo gramatică a vechii slavone, recurgînd așa de rar și la dicționare —, mi-a trebuit să mă deprind cu această limbă a vechilor noastre documente și a vechii noastre literaturi istorice. Mai am încă, în miile mele de hîrtiuțe, totdeauna culese și cu gîndul la alte lucrări și păstrate cu îngrijire în vederea lor, pagina cu scrisul nesigur din care cuvintele străine ale cărții domnești sau izvodului boieresc sînt astfel reunite sau despărțite încît dovedesc pe cine încearcă primii pași într-un domeniu atît de greu, dar totuși imperios necesar.

Cu astfel de grele inițieri personale, lucrînd cu lunile la un studiu de amănunte, am putut să încerc străluciri mai largi în trecutul românesc, ca în *Contribuțiile la isto-*

* Aici în sens de „scriere“. (N. ed.)

ria Munteniei în secolul al XVI-lea³⁸, primite de la Academia Română, după ce căutasem să înviez pe exilații din Tirol pentru *Vatra* lui Coșbuc și Slavici *, ambii necunoscuți mie, ultimul și criticat, în revista lui C. Demetrescu-Iași **, pentru o biată de Istorie a evului mediu, dar spre al căror magazin ilustrat pentru familii mă îndreptase editorul ei, C. Sfetea.

* În realitate, revista *Vatra* a fost condusă de Coșbuc, Slavici și Caragiale. (N. ed.)

** Ioan Slavici a publicat în anul 1891 *Istoria universală*, Manual pentru învățământul secundar în două părți. N. Iorga a scris în *Revista pedagogică*, I, nr. 3 și 4, martie—aprilie 1892, p. 128—148, de sub direcția lui C. Dimitrescu-Iași, o recenzie considerînd cartea drept „nereușită“ (*apud* Ioan Slavici *Biobibliografie*, Editura Enciclopedică Română, 1973, p. 16 și 350). (N. ed.)

XII

ÎNȚIII ANI DE PROFESORAT

Împrejurările-mi dădură, abia trecut de douăzeci de ani, prilejul de a dobîndi o catedră universitară, aceea pentru care fusesem pregătit, dar pe care atunci n-o vedeam în tot pericolul ei, ca informație, ca putință de critică pe un cîmp așa de vast, ca simț al oamenilor.

Și anume nu la Iași, ca succesor al lui Nicolae Ioneșcu, a cărui lipsă permanentă și a cărui absolută insuficiență, de temperament mai mult decît de inteligență, ținuse catedra vacantă multe decenii, ci la Universitatea din București, unde locul fusese ocupat Dumnezeu știe cum, tot atîta vreme, de un Petru Cernătescu, care n-a lăsat nici o urmă, liberal de la 1848, răsplătit așa fiindcă așa voise sau, fiindcă nu se găsisese altceva pentru dînsul și a cărui singură activitate în scris fusese traducerea din nou a *Manualului* lui Duruy, pe care-l aprecia așa de mult încît a isprăvit însușindu-și-l.

După lege, concursul era să se ție la Iași, și astfel, după patru ani, m-am regăsit în orașul studiilor mele.

Dar și aici ca și la București, și din aceleași motive, am amîntipinat o lume schimbată, cu toate că nu contribuiseam prin nimic la aceasta.

În adevăr Xenopol îmi păstra aceleași sentimente, mergînd chiar așa de departe încît m-am trezit cu dînsul venînd misterios la mizerabilul hotel Rusia, unde poposisese lipsa mea de mijloace, ca să-mi aducă pentru oral *Istoria revoluției sîrbești* a lui Ranke, din care eu aveam însă o ediție mai nouă. Dar mai erau și alții, pe cari o neexplicabilă și cu totul nemeritată antipatie îi ridica împotriva mea, și din cari-mi aduc aminte pe Caragiani, înverșunat să puie trei acolo unde Xenopol, Rășcanu puneau zece și viceversa, obicei din nenorocire foarte răspîndit la concursurile noastre. Noroc de președinte, Odobescu, cu care n-avusesem în toți ultimii ani nici o legătură, dar care nu-și schimbase părerile despre mine; totuși marea lui autoritate n-a fost în stare să recheme la bunul-simț pe neașteptații mei prigonitori, cari cu patru ani înainte mă crezuseră vrednic de un banchet oficial.

Concurenții mei atunci și peste un an erau tot așa de neașteptați ca și atitudinea vădit dușmănoasă a unei părți din comisiune, pe care o supăra poate marea mea tinereță sau lipsa unor vizite preliminare, la care nu m-am gîndit, dar care puteau fi socotite ca un mijloc de a influența. Unul era chiar fostul meu profesor de la Botoșani, Georgian, care-mi opunea îndemînarea sa de vorbă ca avocat și simpatia pe care o inspira misterul din toată ființa sa, pînă la căutarea încrucișată, care părea să spuie atîtea : nu scrisese nimic, dar, cînd, pe urmă, a dat la lumină un studiu, *O pagină din Domnia lui Ștefan cel Mare* pe care-l voia Domn de fapt și în Țara Românească, s-a văzut cîtă dreptate aveau aceia cari credeau că omului de o așa de vie inteligență îi lipsea, printr-o fatalitate ereditară, care a atins și pe fratele lui, un matematician de forță, puțința de a se ținea pe linia dreaptă a judecății, care singură face pe profesor, mai ales la universitate, unde deprinzi pe alții a lucra. Alături, era un învățat profesor de latinește la unul din liceele din București, amic al lui Take Ionescu, M. B. Calloianu, de care cetisem niște studii într-o revistă

din Craiova, de unde, se pare, era originar, și pe care-l vedeam acum pentru întâia oară : scurt, pătrat, palid, foarte ciudat, pînă într-atîta încît publica în timpul concursului, în ziarul *Românul*, complet decăzut, articole de defăimare contra mea, pe care nu le iscălea, dar mi-a spus la poștă, cînd le trimetea, că sînt ale lui, ceea ce m-a făcut să observ: „Nu cred : d-ta arăți un om de treabă“. Se adăugea un fost elev al Berlinului, dibaci cartograf, care lucrase cu Kiepert, Căpitanovici, pregătit demult pentru această întrecere, ca unul care, știind că mă ocup de Mézières și de cruciata Ciprului, se grăbise a trata un capitol din același subiect, publicînd o teză despre luarea Alexandriei.

Concursul a ținut multă vreme, spectacolul luptei atrăgînd un numeros public, ale cărui simpatii erau împărțite, dar nu cred că în majoritate de partea mea, așa de mult erau cuceriti atîția de verva lui Georgian. A fost un eveniment la Iași această luptă pentru o catedră în care eu nu aduceam nici ambiție, nici grabă, deși nu m-am gîndit la puțința ocupării catedrei mele de liceu la Ploiești. Rezultatul a fost puțin măgulitor pentru mine : întrecusem cu cîteva zecimi numai pe Georgian. Pentru acest foarte în-doielnic succes am căpătat însă suplinirea catedrei.

Intram într-un mediu cu totul necunoscut fără a fi făcut o singură lecție înaintea unor adevărați studenți și fără să am legături personale cu colegi de o vîrstă și de o reputație care întrecea așa de mult pe ale mele.

Era acolo pentru limba latină N. Quintescu, craiovean, care-și căpătase catedra fără lucrări, însuși discursul lui inaugural fiind găsit prea apropiat ca formă de lecturile lui, dar om cu multă iubire pentru clasicism, cu multă înțelegere pentru dînsul în explicații care plăceau ; acum, cu totul îmbătrînit, suind greu, în sunetul sec al bastonului, cu picioarele înțepenite, lungă, obscură și murdara

scară care duce la cancelarie în vechiul local, el simțea povara sarcinii sale și tot mai obosit se făcea acel : „Va să zică, va să zică” intrat în deprinderile lui de atîția ani. Nici o puțință de apropiere cu acela care avea și o viață de familie mai grea, care-l făcea să nu primească. Pentru greacă, Epaminonda Francudi, neam de venețian, cum îl arăta și numele de „Frîncușor”, dar și figura cu ochii albaștri, de un glauc ca al lagunelor, și fineța de spirit ; director al Școlii normale superioare, era în adevăr un om afabil, bucuros de relații pe care o astfel de diferență de vîrstă le împiedeca : nu știu cită grecească se învăța la acest străin, rămas izolat în mijlocul unei societăți în care i-a plăcut să se înrudească. Nu exista o catedră de franceză, limbile romănice fiind încredințate unui profesor foarte distins, capabil de a avea vederi personale în filologie și a cărui carieră ar merita să fie studiată, fiul său, profesor, fiind aici ca să poată da lămuriri : am zărit cîndva mediul lui, cu totul italian, de casă, dar vrîsta îi cîrîgise și ochii' de supt sticlele albastre abia dacă-l mai puteau servi. O parte din filozofie o avea Crăciunescu, care începuse cu un studiu francez bine scris, desigur nu fără ajutor, și care se poate ceti cu plăcere, despre poezia populară românească, dar la atîta se mîrgenea toată activitatea lui în scris, influența asupra studenților fiind nulă; deși se ținea încă voinic, gras și gros, îndrăgit de mîncările alese pe care și le gătea acasă, pînă ce o ciudată boală, căzută asupra lui subit, s-a redus la o biată umbră, scăzută pînă la talia unui copil rahitic, el își arăta limpede anii.

O atmosferă de sanatoriu sau de loc de retragere pentru invalizi, străjuți de impozantul pedel, Moș Marin, stilp al Facultății, care, cu cheile în mînă, ca și „moș Cute“-le ieșean, chema la examene, proclama la licențe și, cu impozantele-i favorite sure, avea chiar aerul că el pune notele. Își poate închipui cineva ce efect a putut să aibă asupra tînărului venit dintr-o lume așa de frămîntată și

asa de vie această încunjurime în care nu putea găsi nici critică, nici recunoaștere, nici sugestie, nici ceva care să semene, cît de departe, cu o îndrumare.

Profesorii mai bătrîni, cari dezvoltau o activitate, aceia cu cari se putea mîndri Facultatea, erau, pe lîngă Hasdeu, rară apariție la Universitate, unde a fost suplinît un timp de d. Șăineanu, rău privit de studenți ca evreu și urmărit cu gelozie de învățătorul său, care găsea că „prea se obișnuiește cu catedra“, Odobescu, Maiorescu, Tocilescu și Urechia.

Nici lecțiile lui Odobescu, așa de frumoase, de cochet aranjate în eleganta *Istorie a arheologiei*, nu erau dese, talentul de vorbă lipsindu-i, ceea ce jignea adînc o fire de o atît de mare delicateță. Trăia apoi, el, strălucitorul fost secretar de legație din Paris, prietenul atîtor oameni iluștri la Paris, ca un exilat, veșnic în nevoie de bani, silit a colabora la cărți de cetire din care ar trebui să se găsească un cercetător ca să-i descopere partea, luptînd cu creditorii inexorabili tot atît de mult ca și cu guta care-l reținea săptămîni întregi pe canapea în vreo odaie, mobilată. Tot ce trebuie pentru a împiedica pe un profesor de la îndeplinirea obișnuită a datoriilor sale. Dar și mai departe el îmi păstra o bună și caldă simpatie, care a durat pînă în momentul cînd l-am văzut fără suflare, din voia lui, pentru o nemernicie de dragoste așa de întîrziată, alb, frumos, cu ochii lui închiși ca pentru somn și o șuviță de sînge pe buzele suptiri, supt mustața albă, rămasă fină și cochetă. Cîndva, cu Fintînaru, i-am așezat biblioteca în niște odăițe ca pentru un copist, după ce părăsise, în condiții triste, pentru un conflict cu elevii — o palmă rătăcită pe o față prea obraznică —, direcția Școlii normale unde urmasa șubredului Francudi, și el, cu toată dezordinea romantică a vieții sale, osebea cu grijă ce era al lui de ceea ce numea : cărți „stăpînărești“, ale stăpînirii ; am zărit atunci și manuscriptele lui, pe care buna, părăsita și iertătoarea doamnă Odobescu, pentru a cărei mînă luptaseră atîția, și

din cauza legendei nașterii sale, mi le-a încredințat mie, iar, pe urmă, reclamate moșic de o rudă a ginerelui de atunci, au ajuns în geloasa păstrare a aceluia fără ca ele să fi văzut nici pînă astăzi lumina zilei.

Tocilescu, profesor de istoria antică, era popular și căuta popularitatea. Viguros, sangvin, nervos. Studenți și studențe trebuiau să aibă, vrînd-nevrînd, legături personale cu veșnic entuziastul, în permanență tumultuosul profesor, de o elocvență abruptă și incandescentă. Nenorocirea era că acest om făcut ca să aibă ucenici suferea de lipsuri esențiale. Întîi că, desigur învățat, inteligent și străbătător, capabil de multă muncă, acest elev, apoi dușman al lui Odobescu, care speriașe lumea cu acumulările, adesea de împrumut, din uitata *Dacie înainte de romani* și fusese trimis, ciudată potrivire ! la Praga pentru limbile slave, pe care, în oarecare măsură, le și știa, revenind ca să scrie și istorie a românilor, pînă la un manual, însuflețit și cald, dar de un șovinism banal și obositor, și să organizeze frumoasa și costisitoarea *Revistă pentru istorie, arheologie și filologie*, atunci momentan oprită, și să deschidă săpăturile de la Adam-Klisi, creînd epigrafia românească, n-avea simțul, indispensabil și celui mai neexperimentat dintre studenți, al proprietății literare. În studiul lui întins asupra cronicelor românești, în chiar *Catalogul muzeului*, la a cărui înjghebare a lucrat cu atîta zel, culegînd din biserici și mănăstiri, unde s-ar fi putut pierde, obiecte de o valoare neprețuită, ba încă și în manualul său pentru școli, sînt rînduri, perioade luate de la alții, deși el, care muncea bucuros și improviza ușor, ar fi putut să le scrie tot așa de bine. Iar al doilea, îl stăpînea o gelozie capabilă de a-l duce la fapte urîte, cum a fost, de pildă, sechestrarea a două articole ale mele, *Istoria consulatului prusian* și *Pretendenții domnești*, din care, pe cel dintîi nu l-am putut recăpăta niciodată ; muzeul lui, plin de manuscrise și documente, era închis oricui, și, cînd am vrut să lucrez în el,

mi-a oferit fără ironie să-mi comunice lista Domnilor : numai cu ordin de la Minister am putut căpăta informații asupra istoriei literaturii românești, și manuscrisele dorite mi le-a trimis la Academie, numai să nu mă vadă lucrînd acolo. O singură dată a căutat să se apropie de colegul cu mult mai tînăr, venind chiar acasă la mine, ca să-mi propuie a lucra împreună la reluarea *Revistei*, ca, odată, la *Magazinul istoric*, Laurian și Bălcescu. „— Cu oricare m-ai apropia, ar fi pentru mine o covîrșitoare cinste. Dar care mi-ar fi partea ? — Partea ? Nici una. Doar rolul nostru e să îndemnăm : elevii noștri vor lucra pentru noi.“ Păcat că o astfel de energie, lăsată de la început să se rătăcească pe terenuri luncose, a fost stricată de o societate fără critică, în stare să diformeze activități care ar fi putut fi atît de spornice ! Căci la dînsul, cel răpus de boală încă tînăr, abia trecut de cincizeci de ani, printr-o fulgerătoare apendicită, era un impuls spre acțiune, așa de rar pînă astăzi încă în lumea noastră.

Bătrînul moldovean Urechîă, care predă istoria românilor, înnădînd an de an la volumele, împărțite pe labirintice serii, ale prezentării condicilor fanariote, pe care, pentru cîteva introduceri și explicații, le prezenta ca „istorie“, era mînat desigur și de iubire pentru materia sa, de dorința de a folosi, de un naționalism veșnic viu, care-l însufletise din prima tinereță, cînd fostul Popovici și, cred, Cozmița, iscălea Vasile Alexandrescu, dar mai mult de o neobosită dorință de a părea. Trecuse de șaizeci de ani cînd l-am cunoscut, și fața cu ochelarii înfiți în carne, cu lunga barbă sură era a unui erudit din epoca romantică mai mult decît a unui om așa de mult amestecat în toată viața timpului său, în care, acum, îi plăcea să figureze ca „bătrînul profesor“ înainte de toate. Ce nu făcuse în cursul unei vieți așa de active, condusă de atîta rîvnă, pe care n-o canalizase o bună școală de metodă, — Spania, unde fusese ca și Virgolici și legase atîtea relații dîndu-i ceva dintr-o frazeologie care era prin acești ani cu totul ieșită

din modă ! O poezie uitată, multe pagini de roman nece-
tite, nuvele, schițe și snoave, de cuprins istoric și popular,
încercări de teatru, circulări ministeriale, gazetărie, po-
lemică, luptă la cuțite cu Maiorescu și „Junimea“, nu fără
cîteva oaze de împăcare și ajungînd la un contact formal în
Facultate... Nicăiri nu era însă lucrul definitiv, acela care
rămîne, și frunzăreala agitată producea mai mult un sen-
timent de neobosită neîncredere. Altfel foarte bun cu
elevii săi, pe cari-i punea să adune materialul alături de
funcționarii arhivelor, ba chiar să găsească fondurile de
publicație, el consimțea să-mi împărtășească și mie unele
informații din bogatul material pe care-l frămîntase. Dar,
pe neașteptate, te trezeai că acest suflet de o așa de blindă
aparență cerea să ți se scindeze catedra sau îndemna, ală-
turi de Tocilescu, pe studenți să se ridice contra unui pro-
fesor care, ca mine, „insultase“ pe Mihai Viteazul și „glo-
rificase“ pe fanarioți.

Pentru Maiorescu rămăsese ucenicul lui Gherea,
ocrotitul lui Hasdeu și al lui Odobescu, colaboratorul re-
vistelor de concurență, omul de stînga și, circumstanță
aggravantă, intrusul ieșean care, într-o Facultate datoare
să primească unul după altul pe toți elevii lui, ocupase un
loc destinat unuia dintre dînșii, filozofic pregătit pentru
aceasta. Voi avea prilejul să cunosc mai tîrziu cîtă asprime
sufletească se ascundea supt aparențele măreț solemne ale
fostului elev al Terezianului vienez, ale omului de armo-
nioasă cultură, de sigură judecată și de autoritate cu îngri-
jire întreținută, care nu putea cunoaște decît ucenici și
vasali. Nu o dată el a încercat să biruie această pornire și
să dea tînarului care nu-i putea știrbi nimic dintr-un așa
de mare prestigiu ceva măcar din ceea ce poate i s-ar fi
cuvénit, dar patima exclusivismului autoritar se dovedea
mai puternică : nu-mi refuzase, într-o formă brutală, la
început chiar, cîteva note de viață pentru *La Grande Ency-
clopédie*, unde fusesem angajat încă din anii de la Paris,

cînd făceam și traducerea scrisorilor de la clienți, cu secul răspuns că nu-l interesează ce se scrie despre dînsul ? Cel așa de mult captat de atît de dibaci adulatori fusese — ciudată potrivire ! — silit să mă recomande studenților, nici rector, nici decani nefiind la îndemînă, și buzele i se descleștară pentru aceste cuvinte singure : „Vă recomand pe d. Iorga, chemat să vă facă lecții de istorie“. N-a fost una din cuvîntările mele de introducere, cuprinzînd generalități, care să nu-l supere, pentru cugetarea ca și pentru forma lor.

O încercare de tîneret profesoral organizat o făcea un om între două vrîste, care era socotit ca rivalul în oratorie al lui Maiorescu, deși fraza lui, fastuoasă și goală, nu sîmăna nici cu precizia, nici cu ritmul aceleia a maestrului, și care era deopotrivă cu dînsul doar în desprețul pentru lucrul care se publică, C. Demetrescu-Iași.

De o dispoziție veșnic zîmbitoare, bucuros de prieteni cît de mulți și care-l măguleau prin admirația lor devotată, gata, și recunoscător chiar, să petreacă serile cu dîșii, și pînă în ziuă, dar nu acasă, unde era o atmosferă sumbră, ci într-un local public bine luminat, cu paharul de șampanie alături, mai mult ca un pretext al întîrzierii fără termen, acest om, pe care mulți l-au iubit și cîțiva nu l-au uitat după ce, obosit și bolnav, dar mai ales foarte sărac, din dispreț de boem pentru avere, s-a retras într-un colț de Severin, neștiut de nimeni, nu putea să cîștige pe cine avea în viață un ideal neted. Căci el însuși, plin de idei, și în materie de învățămînt, fiind, în partidul liberal, care cucerise de la junimiști pe acest om de talent, unul din dușmanii sturdizismului și din factorii creatori ai „drapelismului“, nu căuta să facă din opiniile sale un crez de viață și un instrument de călăuzire și conducere. În fundul sufletului aceluia care, venit din Iași, avea origini tulbure, era un elegant epicurism și o ușoară flotare între toate doctrinele, a căror zădărnici n-o proclama, dar o lăsa să se înțeleagă. Și unele lipsuri de tact jigneau, fără ca el să-și dea

samă : îmi aduc aminte că, la discutarea unui nou regulament al Facultății, pe care el, decanul, cu o așa de slabă autoritate, ca să nu supere pe nimeni, viitorul rector, îl elaborase, se întoarse către tăcutul ascultător, ce sînt și pînă azi, cînd nu mă simt dator, într-o privință sau în alta, a vorbi, și mi-a aruncat în treacăt, zîmbind, întrebarea, la care nu aștepta răspuns : „Dar d-ta nu ai ceva de propus ?” Era apoi în acea largă frază, de care vădit se încînta, sugînd-o ca o acadea, și a cărei dezvoltare o puteai găsi cu mult înainte, ceva molesitor, corupător, așa zice, care putea să indispuie pînă la dezgust pe cine caută în cuvinte scurte, energice, manifestarea unei convingeri, gata s-o apere contra oricui și cu orice risc. Glasul gros, răgușit, toaleta căutată, figura însăși, pleșuv cu ochii strălucitori privind la succes, cu ușoara barbă cănită, fără măcar meșteșugul ales care înnegrea poruncitorul barbișon de comandă al lui Maiorescu, dădeau o senzație de pregătit, de artificial, de moale și de gelatinos, care îndepărta unele caractere de acest om, care în viața lui n-a căutat să lovească pe altul, nici prin energia pe care n-o avea, nici prin intriga de care desigur fineța lui n-ar fi fost capabilă. Și, astfel, fără măcar ca omul de partid să ajungă ministru, atîtea însușiri reale s-au risipit în vînt ca și fumul de țigară care în fantastice rotocoale se desfăcea de la masa întîrziată unde el prezida și fermeca.

Încă neînsurat, Ioan Bogdan ³⁹ era deseori alături de acela în a cărui seriozitate nu credea, dar pe care-l prețuia pentru marea lui deșteptăciune și, el tăcutul, îl admira pentru nesfîrșitul dar de a vorbi fără să înfrunte nimic și să zguduie pe nimeni. Brașovean, avînd toate marile calități, de ordine, de claritate, ale vechii cetăți săsești, fost profesor al liceului rural de la Pomîrla, unde se inițiasse în realitățile populare ale României libere, remarcat de Sturdza, [...] în sfîrșit descoperitorul în parte și editorul după toate regulile cele mai stricte ale unei filologii deprinse la

maestrul vienez Jagić, al cronicelor slavone și ocupînd acuma catedra de slavistică pe care o crease, Bogdan, atunci încă așa de tînăr, nu putea decît să cîștige prin atabilitatea manierelor sale, prin atracția bunei figuri blonde, cu ochi albaștri, impresionant de limpezi și de adinci.

Colegii mai bătrîni îl priveau cu neîncredere, gîcind că nu știu ce primejdie ar putea veni de la acest european plin de hotărîre și francheță și liber la vorbă ca și la scris cînd era vorba să judece onest o operă sau un om. Cu cei mai mulți dintre dînșii n-avea nici o legătură, iar cîlaborarea cu „cuconu' Costică“, sau, cum îi zicea toată lumea, Cocò, era imposibilă, pentru că acesta nu „labora“ deloc. Urechia, Tocilescu priveau cu ură pe rivalul care se desemna la orizont și pe care căutau să-l piardă în sufletul studenților, pe cînd noul venit se trudea să-i învețe pe aceștia, nu să-i măgulească, deși mai tîrziu mediul i-a dat și lui acea tendință spre dominația prin oameni devotați, prin „ciraci“, pe care desigur că n-o avea de la început. Iar Maiorescu, care în fond desprețuia pe omul solid, fără artificialitate, dar și fără strălucire, cum a arătat-o în cutare din scrisorile sale, tocmai în momentul cînd aproape cu sila îl făcuse să se manifeste la o întrunire politică, văzuse de la început că muncii rînduite, vederii clare și puținței de a aduna simpatii a tînărului slavist i se poate încredința conducerea *Convorbirilor*, pe care sindicatul foștilor lui elevi le dusesse la discredit și aproape la faliment.

Și prin silințele lui, care nu se simțea bine, izolat între bătrîni, a fost chemat, după cîtva timp numai, Dimitrie Onciul⁴⁰, venit din „Pedagogiul“ lui de la Cernăuți, unde-și istovea puterile unui trup masiv, dar bolnăvicios și infirm, ca să ocupe o catedră de istorie a românilor înțeleasă altfel decît în sensul diletantic al lui Urechia: cu stricta și puțințel strîmta metodă filologică austriacă. Sigur pe tot ce știa, rebel față de orice încercare de a porni în altă direcție, rigid ca preciziunea, clar și rece ca știința absolută, așa de deosebit sufletește de ce era scris în fața

lui mare de zimbru pletos, în ochii lui plini de o lumină și bună și tristă, el va apărea oferindu-mi o „frăție de cruce“ pe care trebuiau s-o tulbure nu o dată alte obiceiuri de spirit, pornite din dogmatismul pe care i-l dăduseră și profesorii și însăși cariera de pînă atunci.

Studentii din acel timp erau relativ puțini. Sala „numărul IV“, unde-mi țineam cursurile, larg amfiteatru cu fereștile spre piața cu statuile care azi, în schimbarea pripită și apucată a tuturor lucrurilor, stau să fie expulzate pe cine știe ce văi țigănești ale „Cetății Universitare“ — o, ce americani sîntem, fără calitățile americanilor ! — se umplea la mine cu lume venită și de la alți profesori, dar împărțirea pe atîtea specialități nu se făcuse încă —, ba chiar cu teologi și cu elevi de la Școala Politehnică. Numărul fetelor era mic. Numai la cei doi rivali ai frazei, Maiorescu și Demetrescu, erau și ascultători din afară, urmînd unei vechi și desigur excelente tradiții.

De o vîrstă mai ridicată decît a multora din auditoriile de astăzi, acești studenți de prin 1890 reprezentau un public școlar serios, ascultător, doritor de știință, nu rareori capabil încă de atunci de vederi originale, deși savantul obicei al seminariilor nu era așa de răspîdit și profesorul nu avea unul, doi sau mai mulți, cît mai mulți asistenți. Nu li se cereau lucrări personale, care prea adesea vin cu mult înainte de vreme, și nimeni nu s-a îmbolnăvit de meningită și n-a înnebunit, nu s-a sinucis de prea multă erudiție cu totul prematură. I se lăsa tînărului răgazul de a trăi, cu gîndul și pentru el însuși. După lecție, cîte unul se ținea după profesor, și discutau împreună despre materia care se predase. La un profesor nu se vorbea rău de celălalt, — la mine desigur nu.

Din aceste prime generații de ascultători ai mei s-au desfăcut excelenți profesori, conducători de instituții științifice, istorici. Pe lîngă d. Svilocosici, care mai tîrziu a in-

trat în corpul consular sîrbesc, era un Al. Lapedatu, rău chinuit și noaptea la gazeta lui Aurel Popovici, un Ioan Ursu, mai puțin înzestrat și mai puțin echilibrat, care dădea însă dovadă de un nesfîrșit entuziasm pentru știință și pentru școală, un C. Moisil, cu știința lui de ungurește, un Giurescu, rece și chibzuitor, un Caracaș, plin de foc și de vervă, un Munteanu-Rîmniceanu, numai avînt și voie bună, un Henri Stahl, spirit fin și foarte delicat, un Vasile Mihăilescu, argintul-viu personificat, întrebînd, discutînd, plănuiind și pufnind, un Nemeș, o Emilia Cioran, care a tradus din englezește călătoria lui Pavel de Alep, un Drăghiceanu, încă de atunci sumbru și melancolic, o Hortensia Schachmann, care a scris despre Petru Cercel, o Lucreția Gane care mi-a prezentat o teză despre așezămintele turcești, o Lela Pancu-Pîrvan a apărut mai tîrziu —, și alții și altele, care, cu toții, considerau ziua examenului, care se făcea oral, drept una de o serioasă cercetare de conștiință și nu se supărau cînd era nevoie să se reia lucrurile de la capăt.

Înainte de lor, fără o tradiție a catedrei, încercam felul meu de a preda. Ca în toată viața mea, două lucruri mă dezgustau, din instinct, fără îndoială și din cauza originii mele septentrionale, tocmai din susul Moldovei, dar și din cauza coborîrii din niște oameni pe cari, din scrisorile lor, i-am cunoscut cumpăniți la vorbă și feriți de a arăta însușirile pe care le-ar fi avut : deci nu mă puteam deda nici la desfășurări retorice de fraze, la acele gesturi artificiale, la frunte, la piept, în lături, în aer, care erau obișnuite la elevii lui Maioreșcu și de care aș fi fost cel dintîi să izbucnesc de rîs, nici la greoaia prezentare de erudiție nemestecată spre care îndemna puțințel, nu fără a turna și cită frază putea să găsească, Tocilescu.

Îmi aminteam și de atît de naturalii — nici un frazeolog și nici un pedant — profesori ai mei de la Iași și de

aleasa discreție franceză a celor de la Paris. Și se adăugea, din fondul propriu al mării mele tinereți, cu o nesfârșită dorință de a comunica pe cât mai larg idei noi, interpretări proaspete, pe care niciodată nu le-am subliniat prea mult, ca să știe toți că sînt ale mele — și de aceea am și fost criticat că prezint subînțelesuri și că lunec asupra unor simple sugestii care ar merita să fie expuse pe larg în nu știu ce „baralipton“ * logic și silogistic — și o francheță deschisă în a arăta ce știu și ce nu știu, ce cred și ce-mi este cu neputință să accept. Nici o notă critică față de înaintași nu se amesteca în expunerea mea și, dacă se ridea la curs, uneori eu însumi cu studenții împreună, de nu ne mai puteam opri, era de cine știe ce neașteptată potrivire a lucrurilor sau atitudini ale personagiilor istorice, iar nu de vreun biet de înaintaș al meu care obosise, orbecăise și rătăcise ca să nu obosesc, orbecăiesc și rătăcesc eu. Dar în valul cunoștințelor uneori prea de curînd căpătate ca să nu se cunoască aceasta prin nesiguranțe pe care nu știam și nici nu voiam să le ascund se amesteca, salvînd situația, și acea mare iubire de oameni, sprijinită pe eforturile de a-i înțelege simpatic, pe care o aduceam ca zestre de la o poezie aproape cu totul părăsită. Și, totmai ca să am simțul adevărat, impresia vie și caldă a acestei umanități trecute cu care-mi frămîntam gîndul, recurgeam totdeauna la izvoare, trăgînd din ele acest lucru, cu neputință de definit, pe care nu-l dau nici o sută de învățate disertații una peste alta și fără care istorie în adevăratul și bunul sens al cuvîntului nu se poate face.

Astfel pentru cursul meu despre începuturile evului mediu am răscolit o serie de cronici și documente contemporane, am foiletat prin Pallmann și alți mai vechi prezentatori ai subiectului și am izbutit a face ceva care părea că interesează pe cei mai mulți dintre elevii mei, deși cite

* Cuvînt creat de scolastici pentru a desemna mnemotehnic o formă de silogism. (N. ed.)

unul, pasionat de prezentarea analitică, solemnă și cam dură, a lui Onciul, de cu totul alt temperament — deși tradusesese din Schiller și, cine ar crede ? din zglobiul Heine — și de o pregătire atât de deosebită, spunea colegilor că nu fac decît mă joc cu lucruri culese dintr-o carte-două care-mi stăteau la îndemină.

Tîrziu de tot, cursul din acești primi ani plini de îndoieli și de scăpături, redactat foarte credincios și inteligent de d-ra Schachmann, mi-a ajuns înainte printr-o înțîmplare. Mă așteptam la cine știe ce greșeli de amănunte și nepotrivire în perspective, și am fost, o mărturisesc, adînc mulțămît cînd am constatat că bunul simț și silința de a intra în subiect dăduseră rezultate pe care lungi cercetări și meditații de ani întregi nu făcuseră decît să le în-tărească.

O astfel de sarcină cerea, neapărat, tot timpul. Deși puțin înzestrată cu cărți din specialitatea mea, Biblioteca Academiei, cu vechea-i sală de lucru în etajul de jos al clădirii de la stradă, acolo unde e azi cancelaria, îmi era de mare folos, ca una care poseda măcar principalele colecții, Pertz, Muratori și altele. Lucram de zor prin odăița cu puțini cetitori, încălzită de ameteai, cu serviciul făcut cum se putea, dar cu temuta autoritate a d-lui Ioan Bianu ⁴¹, șeful, care apărea cu ochii de pisică pînditoare, dîrz în păr, suptire în mustăți, ca să prindă cea mai mică abatere a funcționarului sau a cetitorului, fie și un coleg, căci Bianu trecuse de la Sf. Sava la Universitate, și apoi, dă Doamne bine de ce predică, uneori publică, avea să sufere ! Sala de lectură s-a mutat apoi sus, în casa de alături, căpătată mai tîrziu și niciodată, chiar cînd erau bani, pusă bine în rînd cu vechiul sălaș ; la biblioteca aceasta, de o înțeleaptă organizare și de o întrebuințare comodă, s-a adaus prin voința lui D.A. Sturdza și Biblioteca Cen-

trală, odată la școala de la Sf. Sava și care se muta: ca un simplu particular, din casă cu chirie în altă casă cu chirie, supt o conducere ca a lui C. Demetrescu-Iași, cel mai puțin gospodar dintre boemi, ca să se constate apoi că nu e loc și să rămână închisă cu lunile, cu anii. Dar legătura așa de strânsă dintre tot ce am putut face în atîția ani și acest binefăcător așezămînt, fără care, adecă fără creatorul și conducătorul ei, mă întreb dacă s-ar mai fi putut face știință românească, în istorie ca și în filologie, nu s-a rupt niciodată.

Între profesorii care lucrau — și la care, cu obișnuita recomandatie, se adăugau și unele tipuri curioase, ca fiul din dragoste singură al lui Bălcescu, Bonifaciu, care se chema Florescu și care, distrat, întreba în franțuzește pe oricine, necunoscut, și pe mine, cîte ceasuri sînt — și între bibliotecari s-au stabilit răpede relații de adevărată și deosebită prietenie, care a dus și la spornice colaborări.

Era acolo ardeleanul Ștefan Pop, care e azi director la Sf. Sava, lingă d. Obedenaru⁴², poet macedonskian, care pătrunsese și în bine păzitele *Convorbiri*, cu „fiorii morbizii, fosforescenți” care „în trupuri de adolescenți aprind zvicnindele artere”, și enormul liric, blînd ca un prunc, a fost privit fără prea mult respect de tovarășii săi științifici; era negriciosul, plinul de nervi Colescu-Vartic⁴³, venit din presa liberală, foarte prețuit de Sturdza, care-i dădu să scrie, în *Zilele revoluționare*, pomenirea revoluției de la 1848 și să alcătuiască marea colecție de acte contemporane privitoare la acea tinerească efervescență; era, chinuit, supt aparența-i dulceagă, blondă, de probleme de psihologie și psihopatie, care-l vor duce la cîrligul spînzurării, N. Zaharia⁴⁴, care, între atîtea cărți s-a trezit bibliograf și biograf literar, și pentru Eminescu; era elevul meu Sadi-Ionescu⁴⁵, mărunț ca un șoricel, cu ochii vii supt ochelari de entomologist, pe care un sfat la sfîrșitul lecției l-a prefăcut în cel mai răbdător bibliograf al istoriei

românilor, începînd cu călătoriile, relativ la care a publicat o rarisimă fasciculă, și care era menit să pună la îndeplină cercetătorului o bibliografie a publicațiilor periodice care e de o imensă valoare. Iar în fruntea acestei legiuni de tineri erudiți, muncitori și fără pretenții, pe cari-i scormonea și îndrepta, probezea și împăca, unind asprimea lui de țeran de pe Tîrnave cu o adevărată prețuire și prietenie față de sclavii săi, d. Bianu, erau doi oameni de însușiri omenești cu desăvîrșire superioare.

Cu înfățișarea lui de baron belgian, nalt, sprinten, osos, foarte slab — de-l întreba Hasdeu „ce interes are să fie așa slab“ —, palid și frizat, privind de supt ochelari de miop o lume căreia i se simțea puțin potrivit, Nerva Hodoș⁴⁶, fratele lui Gorun, dar fără nimic din țepii acestuia, și fiul lui Iosif Hodoș, luptătorul de la 1848, apoi membru al Academiei și răbdătorul editor al operelor lui Dimitrie Cantemir, aducea, pe lângă ascuțitul său simț critic și preciziunea firească a unui spirit pătrunzător, tot ce-i dăduse ca aristocratică distincție creșterea alături cu fiii d-rului Davila în casa de mari tradiții boierești a Goleștilor. Îl ocupa, pe lângă trecutul familiei, de care împrejurările îl alipiseră, acea mare operă a bibliografiei românești, descriptivă și ilustrată, la care, îndemnat și călăuzit de șeful său, lucra zi de zi, putîndu-se prezenta la scurte intervale fasciculele unei publicații care face și va face totdeauna cea mai mare onoare științei românești. Nu știu cum într-o zi m-am simțit aproape de omul cu aparența rece care-și trecea printr-o sită atît de deasă simpatiile și prețuirile îndelung verificate ; lui i s-a datorit și schimbarea de atitudine a fratelui gazetar și critic care mă înscrisese la început și pe mine între victimele sale. Pînă la moarte, bunul Nerva mi-a fost unul dintre cei mai călduroși mîngietori în luptele grele, de multe feluri, în care nu era să mă arunce nici o fire dușmănoasă, nici o ambi-

ție de satisfăcut, ci numai conștiința că, peste piedici insuportabile, este o operă, de cultură și de morală, care trebuie îndeplinită cu orice preț.

Tot așa de zvelt și de slab, tot așa de nervos și de iute, roșu la față și blond, privind pe toți și toate cu niște neuitați ochi de neastîmpărată ironie, Ștefan Orășanu⁴⁷, fiu de preot bucureștean, dar rudă cu satiricul poet⁴⁸ din vremea lui Cuza-vodă, adunase pe neștiute de oricine o mare bogăție de cunoștințe din cele mai variate și avea din fire cea mai fină formă agresivă, distrugătoare, de era capabil să reducă în praf pe adversarul care-i cădea în mină. Un fost coleg de la liceul din Iași, hușean focos și violent, Al. Gidei, elev al lui Urechiă și avînd de la acesta anume neglijențe de formă și insuficiențe de fond, dar desigur om capabil, care s-a distins apoi în cooperatie și a murit prea repede, scrisese o încercare despre cronicarii moldoveni; într-o serie de articole publicate în *Convorbirile* îndreptate acum lui Ioan Bogdan, Orășanu l-a făcut repede harcea-parcea. Aceeași soartă a avut-o apoi bibliograful lui Voltaire, Bengescu, cu toată nesfîrșita răbdare a harnicului diplomat, și a venit momentul cînd și Pompiliu Eliad, venind de la Paris ca profesor de limbă franceză, cu multă informație nouă, dar cu vechea tendință de a face descoperiri unde trebuie și unde nu trebuie, a trecut, pentru un studiu despre La Fontaine, prin nimicitoare așină de logică a aceluiași critic. Nu pot spune îndeajuns cît de bine mi-a prins, într-o activitate de același fel, pe care, încă o dată, mi-o impuneau împrejurările, ca să se curețe un diletantism ușor și periculos, siguranța că lingă mine se află pentru acest război de mai mulți ani, ale cărui începuturi și al cărui sens se vor arăta mai departe, o inteligență așa de ascuțită, cu atîta prietenie sinceră și caldă. Ce păcat că amîndoi au fost luați așa de repede și într-un chip așa de tragic!

Pe lângă Biblioteca Academiei ce puțin lucru era pentru mine însăși săraca mea casă, unde cărasem mormanul de cărți găsite cu atita stăruință pe cheiurile Parisului și care au stat, ani de zile, înșirate pe simplele rafturi albe, abia geluite, ale unei căsuțe din strada care se zicea a Sculpturii, pentru că se rătăcise acolo, aruncat într-o curte, un „om de piatră“, o mitologică statuie ! Gospodărie de student neaclimatizat cu o altă viață, în șirul de trei odăi, un antreu și o bucătărie pe care le închiria cizmarul de lux Daniel din fundul curții, care găzduia în alt șirag de cămăruțe pe simpaticul, vioiul doctor Grozovici, luat pe urmă, ca medic comunal, de o epidemie. Cîteva mobile culese la întîmplare completau cuprinsul acestui simplu adăpost al profesorului plătit cu trei sute de lei pe lună — reduși la jumătate pentru luna întii conform cu nu știu ce deșteaptă regulă bugetară. Din cînd în cînd se adăugea binefacerea unui bacalaureat care m-a făcut să cunosc interesante școli particulare, în care se mai prindea, măcar pentru fete, și ceva educație, de la cele cîteva eleve ale școlii Bolintineanu, lângă șosea, la marele pension Pompilian al d-nei Zosima, la chiliile maicelor catolice, de unde veneau, cu crucea la gît, fete mari, așa de speriate în numele Mintuitorului și al Maicii Domnului. M-am convins încă de atunci ce zădarnică e această cercetare de cîteva minute a unor delicate suflete de copii tulburați, și de aceea nu m-am înscris între călăii iluziilor lor de diplomă. Am continuat apoi mulți ani cu președenția mea de comisie, care m-a făcut să cunosc pe atîția profesori secundari, și de multe feluri, cari, o dată dezlipiți de pe catedra cazarmii lor, erau oameni de înțeles, glumeți și cu haz, de n-ai fi crezut ce teribil exercițiu fac zilnic cu nenorociții pui ai oamenilor.

Am cunoscut și plaga stăruințelor acasă, deși n-a venit la mine, ca, pe neașteptate, la Bogdan, obișnuit a se face foarte comod în zilele calde de vară, mama enervată a unei candidate ca să-i explice de ce fiica ei iubită trebuie să

aibă o notă mai mare. Dar am avut în fața mea pe un părinte care, tot vorbindu-mi, începea să se joace cu portofelul plin de bumaște, m-am învîrtit cu scaunul în jurul mesei, urmărit de o fostă colegă ieșeană care, avînd un nepot la bacalaureat, se deda la aceeași mișcare. Și chiar, după un dulap care abia mă acoperea, am stat ascuns cîteva minute ca să nu dau ochii cu Odobescu, venit la mine cu picioarele lui grele de bolnav ca să-mi impuie trecerea unei rude de o absolută nulitate. Cuțare ofițer superior, pe urmă, mi-a lămurit de ce trebuie să-i trec fiii, deveniți prea mari față de vrîsta tînăra a unei a doua neveste, și un comisar de poliție mi-i recomanda sărind pe birou și așezîndu-se pe dînsul ca pe un scaun, cum făcea probabil cînd examina pe arestații de la secție. Toți mă uitau de a doua zi după căpătarea unui „șase“, afară de înaltul funcționar, de o rară creștere, care, mult mai bătrîn decît mine, și-a scos, ani de zile, jenat, pălăria înaintea mea fiindcă examinase deosebit, mai tîrziu, pe fiul său, care fusese bolnav de scarlatină.

Alte venituri nu erau decît, mi se pare, ceva de la *Vatra* sau de la *Adevărul literar*, unde am continuat, scurt timp, articolele de literatură străină din *Timpul*. Și totuși din acest acest așa de puțin desfăceam ceea ce era de nevoie pentru a mă întoarce, urmărind răscolirea materialului privitor la istoria românilor, în acele depozite din Apus, unde știam că se mai ascund încă atîtea comori nedescoperite. Cum se isprăveau examenele de bacalaureat, excursia științifică pornea din nou, cu așa de puține mijloace încît nu îndrăzneam să mă apropiu de oteluri, cău-tînd cu ochii înștiințările de camere mobilate care-mi păreau mai ieftene. Mă întorceam numai în ultimele zile calde înaintea căderii iernii, și noua recoltă de documente se adăuga la cele vechi, despre a căror publicare mai departe voi vorbi pe urmă.

Să încerc a reconstitui desfășurarea acestor campanii de cercetări, pe țeri, dacă nu pe ani, oprindu-mă la începutul unui nou veac, care a însemnat pentru mine și fericita statornicire a vieții mele casnice *, ceea ce a dat alt spor însăși muncii căreia mă închinaseam cu totul, deschizându-mi-se și perspective noi în domeniul literaturii, de care, neînțeles și dezgustat, mă depărtasem, și în acela, pe care atâta timp îl desprețuisem profund, cu desăvârșire, al politicii.

* Se referă la căsătoria cu Ecaterina Bogdan (sora lui Ioan Bogdan), care a avut loc la 4 februarie 1901. (N. ed.)

XIII

MULTE DRUMURI STRAINE

Veneția-mi dăduse pînă la luarea Constantinopolei de turci în 1453 tot ce cuprinde, afară de atît de imbielsugatul, dar nestrăbătutul *Archivio Notarile*, în care, între hîrțile notarilor, ce nu se poate găsi ! Același lucru pentru Milano, pentru Genova, în care nu am mai lucrat niciodată.

Pe scurt timp am revenit la Roma, pentru socotelile pontificale, care cuprind și atîta cu privire la oaspeții răsariteni întreținuți le Sfîntul Scaun. Ministru al României era atunci d. Alexandru Lahovary, și nu pot să uit atențiile nesfîrșite de care m-am învrednicit de la acest om de o atît de aleasă cultură și de o delicateță sufletească așa de desăvîrșită : am ajuns a fi la gazda mea modestă un adevărat și mare personagiu pentru că în fiecare seară apărea jos portarul în uniformă aducîndu-mi cele mai proaspete gazete din țară. Secretarul de legăție era Duiliu Zamfirescu⁴⁹, cu privire la care, în cercul celor trei din București, influențați și de nedreptul articol al lui Gherea despre „Pesimistul de la Soleni“, auzisem numai ce se poate mai rău și a cărui literatură, puțin artificială, nu corespundea întru toate gustului meu : prea multe vinători în fracuri roșii, prea mult exotism legat de viața însăși a

autorului diplomat, prea multe amintiri de la Macedonski unite cu influențe de la „Junimea”, de unde acum îmi venea atîta dușmănie... Dar, așteptînd vremea cînd voi putea să judec în legătură cu timpul său această poezie fermă, aceste povestiri în care erau multe idei și adesea destulă duioșie, am cunoscut la Roma, plimbîndu-mă supt Palatin, în marea pace a nemuritorului clasicism roman, de care acest romantic născut, prin figură, atitudine, gesturi, aplecări, căuta să se apropie, pe un om care nu corespundea fațadei create de voința lui : unul extrem de simțitor, de o lirică făptură, capabil de o bună și sinceră prietenie și chiar — cine ar fi zis văzîndu-l cum calcă și ascultîndu-l cum vorbește ! — timid.

La Florența, am găsit puțin, culegînd din tot ce poate da neasămănată cetate de pace, mai mult pentru suflet decît pentru știință. Dar aici am avut în fața mea, în persoana bibliotecarului Rostagno, pe unul din criticii lui *Toma de Saluzzo* al meu, pe care am avut prilejul să-l întreb care sînt „paginile pe care le-am copiat din Mulletti”, Foarte roșu, s-a scuzat, dar peste cîteva zile m-a întreat dacă nu e el meu cuțitașul de tăiat miniaturile care s-a găsit pe masă și a trebuit să-l ameninț, cu o plîngere la ministrul României la Roma. O, erudiții, ce suflete bune !

Am fost tot atunci, în 1896, la Neapole, acum toropitor de cald, cu vîntul care mîna praf de piatră, de mi se îmbolnăvise un ochi. Pentru o nouă serie de documente relative la cruciatele tîrzii, cercetam acolo socoteli napoletane. Și totodată răsfoiam și cartoane de corespondență pentru o vreme mai nouă. M-am trezit însă a doua oară bănuît în cinstea mea cînd, după dispariția unor hîrtii, am fost puși cu toții supt un fel de pază pe care, în ce mă privește pe mine, am răspins-o.

Prima din aceste noi călătorii italiene m-a dus și prin orașelele din Italia centrală, al căror nespus farmec îl gustam pentru întîia oară. Astfel Ferrara, cu vechiul ei castel

de cărămidă roșie, încunjurat de șanțurile acuma goale,
uscate, dar încununat de vechile-i crenele războinice :

Prin șanțuri goale, prin portice
Se-ntind mari ierburi parazite :
Pe-aice Ariost cîntat-a
Și Tasso-a suferit aice.

cînta poezia mea așipită, pe care atîta frumuseță o tre-
zise însă.

La Bologna, cu gangurile umbroase, cu înaltele tur-
nuri zdravene, condus de un bibliotecar așa de prietenos,
Bacchi della Lega, editorul călătoriei negustorului vene-
țian de la începutul veacului al XVII-lea, Tommaso Al-
berti, prin Moldova, am descoperit corespondența și notele
istorice ale stolnicului Constantin Cantacuzino, al cărui
carnet de student la Veneția și la Padova îl găsisem la
muzeu în București, a cărui cronică despre începuturile
românești, mare operă în spiritul și în stilul Renașterii ita-
liene, așa de asemenea în idei cu hîrțile bologneze, ceea
ce mi-a permis să i-o atribui, era să o public și a cărui fi-
gură răsărea astfel pe neașteptate în deosebita ei impor-
tanță literară și culturală.

Îmi pare rău că nici acum n-am văzut toată acea
Umbrie, de atîta farmec senin, însorit al naturii și de atîtea
amintiri de sfinți mistici și de mari creatori ai unei arte
nemuritoare, tot acel colț binecuvîntat al minunii italiene,
care cuprinde Perugia Peruginului, maestrul lui Rafael și
creatorul tipului madonelor lui, de care, cu mai multă
mintă, nu mai vorbeam de rău, ca în *Amintirile din Italia*
culese în 1890 ; apoi Assisi, cu aburul de nesfîrșită bună-
tate și pentru lucrurile neînsuflețite, al sfîntului care a
iubit mai mult, Orvieto, Urbino, cu rapoartele generalului
Veterani, vizitator „austriac“, ca și Marsigli de la Bologna,
al Munteniei Brîncoveanului. Cum și Sicilia pînă astăzi
mi-a rămas necunoscută. Ambele, însemnate lacune în cu-

noaşterea unei părţi aşa de nobile din Europa noastră, care în curînd era să fie sfişiată de uri atît de adînci, ale unor generaţii rele şi proaste.

Am fost o clipă şi în Ancona cu arcul lui Traian, şi, într-o zi de aspru frig, sus, în turnul municipiului, am strîns fărîmituri de Orient înainte ca să mă îndrept spre Zara, văzută numai în treacăt, şi să îndur, în drumul de întors spre banalul Fiume unguresc, urgiile crivăţului dezlănţuit, ale cumplitului Borra, care-şi arunca pe punte sivoaiele de apă furioasă.

Venisem a patra oară spre această cunoştinţă a Italiei, pe care o prindeam acum altfel, cu totul personal, în acele mii de amănunte, notate în *Pe drumuri depărtate*, din care lipseşte o parte, rătăcită, a manuscrisului, şi care cuprind şi sufletul, nepreţuit ca spontaneitate şi ca nuanţe ale rasei, de pe celălalt term al caldei Adriatice, din romantica Ragusă.

Vechiul şi nobilul oraş dalmatin, mica republică romană, cu aşa de depărtate origini populare, în vecinătatea căreia prin insule se vorbea o limbă romanică de curînd numai dispărută şi la care veneau ciobanii „vlahi”, de la munte cu caşul lor însemnat în documente, a fost pentru mine o revelaţie şi o uimire, toate amintirile ei fiind încă deosebit de vii, ca nişte lucruri de ieri, pe cînd priveliştile italiene, răpezi, în legătură cu cercetări grăbite, s-au slăbit şi se amestecă. Să mi se dea voie să mă opresc mai mult asupra lor.

Veneam de la Fiume, pe un vas de comerţ al Lloydului, care făcea legătura cu porturile acestei coaste de Apus a Peninsulei Balcanice şi cu acele largi insule, în dosul cărora se ascundeau odinioară piraţii iliri şi urmaşii lor slavi. Astfel am avut răgazul să văd frumoasele cetăţi pecetluite cu leul veneţian care-şi ridică turnurile catolice, de caracter occidental, rămăşiţe ale unei lumi care încetul pe în-

cetul se pierde și pe care o aștepta cucerirea politică a sirbilor. După vreo două zile numai, zidurile încă în picioare ale Ragusei au răsărit deasupra mării de un albastru african.

Am stat acolo mai mult de o lună de zile, într-un concurs rar de împrejurări plăcute. Găsisem locuință, după o noapte petrecută într-un fel de otel pustiu cu jocuri de guzgani supt pinza tavanului, în chiar locuința din fundul pieții celei mari, a unui nobil raguzan din vremurile de libertate : o singură bătrână, pitită într-un colț, invizibilă, păzea multe odăi dintre care vastul salon cu diplome încadrate îmi era lăsat mie. La doi pași Palatul Rectorilor cuprindea Arhivele, și lângă dînsul era cafeneaua patriarhală, unde, seara, vedeai sosind la fîntînă femeile, ca în vechiul Canaan, ca în Veneția cînd nu erau conductele, sau ca la răscrucea drumurilor noastre. Veneau ca niște umbre de trecut la căderea nopții, în veșmintele negre sau violete, de o tăietură milenară, și le așteptau în *stradone*, strada cea mare, mărginită de fațade în care nu era nici o vulgaritate modernă, bărbați frumoși, în poturi * și veste de aceeași culoare, purtînd pe cap bereta de catifea, viorie, roșie, stampilată în margene de cornul de lună, cusut cu aur. Cina o luam la o *osterie* cu totul italiană, pe malul chiar al mării, unde veneau uneori marinari din țeri depărtate săltînd, cu gîndul acasă, copiii pe cari-i întîlneau și strigînd de vîn și de dor. Uneori mă rătăceam pe cîmpul plin de cactuși țepoși, deasupra căruia migdalii, lămîii și portocalii își întindeau ramurile : pe apele calde, în bruma apusului, se aprindeau felinarele de catarg ale vaselor în vizită, și sunetele mugăciunii de culcare pluteau pe luciul desăvîrșit al apelor. Terani întîrziți, trecînd pe cai și cătîrii lor, te salutau din treacăt cu un *dobr vecer*.

În ceasurile libere străbăteam acest mal așa de frumos și așa de singuratec. Era ca o coborîre lină în trecutul a

* Pantaloni țărănești, strînși pe picior. (N. ed.)

cărui taină o căutam pentru studiile mele. Pe drumul spre Gravosa, Gruj al slavilor, întunecații pini maritimi se ridicau din îmbelșugata vegetație pe care soarele o săruta fără s-o îngălbenească. Departe, insula Lacroma ascundea mănăstirea ei tăcută printre copacii deși ai livezilor. Iar în orașul însuși, cărări misterioase duceau printre case albe pe care le înflăureau în cerdace oleandri palizi fără mireasmă, și risete după perdelele trase, unde blonde patri-ciene cu strămoși înainte de cruciate pîndeau ce li se năzare, izbucneau clare și zglobii.

Directorul arhivelor, Giuseppe Gelcich, dalmatin italianizant în orașul cu caracter lingvistic italian pentru clasele de sus, cu toată prezența unui preot ortodox sîrb slujind la biserica mare, înălțată în vederea unui viitor pregătit cu îngrijire, a fost din cele dintîi zile un călăuz sigur și bun, dar și un adevărat prieten, și o familie simpatcă, în care erau și o fată măricică și copii mici, îl încunjură. Ce mulțămire era pentru mine care, în rătăcirile mele științifice de-a lungul și de-a latul lumii, avusesem a face numai cu arhiviști și bibliotecari absolut oficiali și complet anonimi, cari nu-ți arătau o oarecare mulțămire decît cînd te vedeau că pleci pentru totdeauna ! Din căsuța lui, sus pe munte, unde pofta și la masă pe cercetătorii prieteni, lunturi cu pînzele albe mijeau în zarea de un albastru pierdut, la ceasurile cînd luna se ridica la orizont. Cercetător el însuși, autor al unui studiu în italienește despre balșizii din Zenta vecină, publicator de documente, și pe numele ungurului Thallóczy, care doar apăruse aici un moment, îmbrăcat, de capriciu, într-un costum țerănesc dalmatin, Gelcich, care se apropia de cincizeci de ani, era încă la lucrul său, bucuros însă și de lucrul oricărui altuia. Îmi pare rău că îndată după aceea l-am pierdut din vedere cu totul.

Dar el nu era aici singurul prieten din aceeași tagmă a scormonitorilor de arhive. Încă din prima zi am găsit în răcoroasa încăpere gotică, unde directorul însuși aducea registrele și legăturile de acte, pe un străin nalt, bine legat, cu lungă barbă roșietecă și ochii limpezi supt fruntea înaltă; un obișnuit al acestor arhive prea puțin cercetate și un prieten vechi al lui Gelcich, care nu era altul decât vestitul autor al *Istoriei bulgarilor*, al cărții descriptive despre Bulgaria, al atîtor studii, tot așa de nouă, pe cît de migălos precise, de o siguranță fără păreche și totuși mai prejos de mulțămirea unui spirit veșnic neliniștit, Constantin Iosif Jireček. A doua zi eram ca niște vechi amici, și ce plăcută era conversația lui, plină de amintiri hazlii — căci cîtă lume nu cunoscuse el, din acea Bulgarie unde profesorul ceh de la Viena crease învățămîntul popular, primind ca răsplată un „merit civil“, pe care zicea că-l prețuiește deopotrivă cu Legiunea de Onoare franceză pe care știa că o meritase, și din lumea austriacă, unde filologul cu simț poetic avea o repulsie față de erudiția care „te duce ca dintr-o odaie obscură în altă odaie obscură“ ! Vinul dulce din insulele grecești strălucea în păhare, și mîinile se rătăceau în coșul cu migdalele abia culese. La plecare, cu un fes dalmatin pe cap, priveam pe aceste cunoștințe care nu lipsiseră să fie la debarcader ca să-și ia ziua bună de la acela în tovărășia căruia stătuseră cîteva săptămîni de atîta satisfacție reciprocă.

Era aici o Italie și nu era o Italie. În orice caz, nu o Austrie decât doar cînd, de ziua lui Franz-Joseph, în sunețul clopotelor, după arhiepiscopul cu ciubotele mari, frumosul patrician alb Gondola conducea procesiunea cu fracul roșu pe spatele căruia era cusută cheia de aur a șambelanului imperial.

Și Arhivele-mi dădeau zi de zi puțința să străbat într-o interesantă viață, de un caracter așa de particular, cu mîn-

dri nobili succedându-se la guvern, cu oaspeți princieri și voievodali, ba chiar cu regi și țari sirbi, cu femei din dinastii stăpînitoare, cari soseau din cetățile și văile dinlăuntru și, de la o vreme, cu primejdia turcească, de care bogații negustori se apărau prin plata exactă a tributului și prin înfățișarea deasă a darurilor la Poarta Sultanului și la pragul celor puternici.

Rareori atîtea lucruri bune se întîlnesc laolaltă, rareori folosul și frumuseța și bunătatea stau astfel aiături. Și cînd mai e și înția tinereță a celor abia douăzeci și șase de ani, cu tot ce ea singură poate aduce cu dînsa...

Drumul spre Italia însăși, pe un vas al Companiei raguzane, cu puțină lume localnică, a fost pentru mine continuarea aceluiași farmec. Iarăși, plutind încet, de-a lungul țărmului cu înalții munți, dincolo de care era Muntenegrul, cu jocurile de lumină în micile golfuri albastre, pînă la superbul cerc scaldat de soare al „gurilor Cattarului“, cu orașul sămănîndu-și albe căsuțe, cu pitoreștile costume pătînd de violetul și roșul lor, de pe luntrile negre de o arhaică formă, acel belșug de profund cobalt. De la Risanò, cu zidurile rupte de represiunea austriacă a revoltei herțegovinene, vasul tăia marea pentru a se opri numai în fața medievalului Bari, cetatea Sfîntului Nicolae, unde abia se isprăvisese pelerinajul la moaștele, aduse din Mira asiatică, ale sfîntului : Neapole era în fond ca țintă a drumului meu binecuvîntat, și pînă atunci, cu atîta spor.

Cu totul altă lume mi s-a deschis la 1898, cînd altă serie de cercetări m-a adus la această dulce Adriatică plină pe ambele maluri de atîtea amintiri romanice, ale rasei din care fac parte, în Galiția, apoi, prin Berlinul întrevăzut numai în cale, la țărmurile reci ale Balticei, unde căutam vechi relații din secolul al XV-lea cu cavalerii teutoni iar,

la Danzig, ce știri despre români se puteau rătăci în corespondența „nunțiilor“ orașul liber la Curtea regilor Poloniei.

Lunga excursie științifică a atins întâi LiövuL strămoșilor noștri, Lembergul, de pe care, cu năvălirea descălecărilor evreiești, se pierduse, în ciuda statuii dominatoare a eroicului rege Ioan Sobieski, prea mult din caracterul istoric, pe care numai pe urmă l-am descoperit la Biserica Moldovenească a Lăpușneanului și a lui Miron Barnovschi, la aceea a lui Vasile Lupu, la mănăstirea unde odată a fost îngropat în pripă trupul unui Domn român tăiat în piața publică. Am stat aici mai mult timp străbătînd condicile din care pînă după 1600 răsărea o întreagă viață a Moldovei mele, cu negustori și soli, cu primejdia năvălirii Voievozilor, cu procese de tot felul ale acestora, ale boierilor, ale negustorilor greci, și din atît de depărtatele insule ale Mediteranei, cari veneau cu marfa lor adusă de căraușii de la Iași. Ca și la Ragusa, un prieten era acela care-mi arăta drumul, d. Alexandru Czolowski, perfect cunoscător al istoriei noastre, posesor de documente care o privesc și, mi se pare, avînd și puțin sînge românesc care, între două copii de documente, îmi povestea cu ce meșteșug izbutise a aduce din Rusia acte polone de preț pentru nația sa. Mai tîrziu doctorul Isak din Botoșani, veselul polon de emigrație, bunul prieten al tatălui meu, pe care-l îngrijise și a cărui fotografie o păstra, și a fraților lui, îmi va arăta, cu atîta bucurie, vorbindu-mi de trecutul, neuitat pentru el, al nației sale, foaia din Lemberg, cu iubire păstrată, în care era vorba de vizita acolo a profesorului de universitate din România.

Fără acea plebe evreiască, cetatea negoțului cu Apusul german, rareori cercetat de ai noștri, Cracovia, „Cracăul“, era, în ce privește fidelitatea pioasă față de evul mediu, o Ragusă polonă. Totul vorbea de acele vremi : porțile per-

fect conservate, hala negustorilor, frumoasa biserică gotică în stil italian — căci mulți negustori din Italia au fost pe acolo ! — în jurul căreia, lucrându-se la o reparație de stradă, lopetile aruncau cranii sparte și oase mucedde și, mai ales, prelunga cîntare din suptîrile, trimbiți, datînd de la nu știu ce năvălire tătărească, pe care, trezit în odăița mea de lîngă poarta Sfintului Florian, o auzeam desfăcîndu-se ca să se risipească, rugăciune de noapte adîncă, în cele patru colțuri ale zărilor. Și aici ca și la Lemberg aceeași plăcere de a mă îndatora, același sentiment al meu că mă găsesc între tovarăși de studii și între prieteni.

Trebuie să spun că n-a fost altfel nici la Königsberg, unde mă chemau arhivele, bine păstrate, ale Ordinului Teutonic, vasalul regelui Poloniei, care va duce pe cavalerii îmbrăcați în platoșe în deșertul codrilor tăiați de ostașii lui Ștefan cel Mare, la Dumbrava Roșie. Aici, unde aveam mult de lucru cu redactarea în ceasurile libere de la Arhive a prefeței, cuprinzînd o bună parte din istoria secolului al XVI-lea, la volumul al XI-lea din colecția Hurmuzaki, mă aciuasem într-o mare casă cu multe rînduri, goală ziua, afară de foarte bătrîni și de bolnavi, la ceasurile cînd toată lumea, bărbați, femei și copii mai răsăriți, erau la lucru și, din sacnasiul care se întindea asupra frumoasei străzi moderne unde era bine să scrii, vederea se întindea asupra unui larg complex de locuinți moderne fără nimic istoric și mai ales „teutonic“, în orașul unde filozofase, cu noțiuni de permanență și eternitate, peste toate micile relativități umane de care mă ocupam eu cu atîta lăcomie, Kant. Pe lîngă folosul ce am tras, și pentru epoca marelui cabotin „Despot-vodă“, am avut prilejul să cunosc aici și o viață

plină de mari învățături, cu totul deosebită de aceea pe care o prinsesem în casa cu mulți oaspeți, feluriți, a bătrânei Döllen. [...]

Seara, restaurantele, berăriile erau pline, ziarele se strigau pe stradă ; fiecare se răsplătea pe sine pentru cât muncise o zi întreagă. Și pentru prima oară la bunul arhivar Paul Karge am cunoscut și o viață de familie germană, cu femei voinice și vesele, amabile cu străinii, doritoare de a afla ceva de la dînșii și cu toată atenția casei îndreptată spre leagănul unde ciripea copilul. Virtuți care *erau* atunci și făceau puterea Reichului, căruia tînărul Împărat, activ și îndrăzneț, gata de luptă pentru ideile sale, dorea și izbutea, în chestia canalelor, să-i deschidă noi drumuri de expansiune, cu gîndul ultim al stăpînirii oceanului : „Viitorul Germaniei este pe Mare“. Asemenea înalte idealuri, fie și dincolo de limita posibilului, creîndu-se lucruri ca pentru decenii înainte, împăcau cu acela care așa de brutal hotărît își arătase la Berlin, într-o ocazie solemnă, intențiile autoritare, scriind pe registrul primăriei versul lui Homer : „Nu e bună o stăpînire a multora ; unul singur să fie stăpîn !“

Veacul de mijloc german l-am găsit însă neatins, oricare ar fi fost caracterul național al populației dimprejur și legăturile cu coroana polonă a Gdańskului ; [...] unde ai noștri din Moldova trimeteau odată boi pentru aprovizionarea Londrei, cumpărînd în schimb clopote de aramă și pähare de argint. Aici mi-a fost scurtă, deși nu zădarnică, petrecerea.

Pentru a cunoaște, în vederea unei publicații de documente, pe care era s-o fac mai tîrziu numai, cum se va vedea, dar și a înfățișării depline a eroului și a mediului, vremea lui Mihai Viteazul, o nouă și mare excursie de

cercetări trebuia întreprinsă, la un an după aceea, în 1899. Fiind atîta de copiat, am luat cu mine ca ajutor pe unul din elevii mei, care pregătea o teză despre Memoriile lui Kemény, Neagoe Popea, fiul preotului din Săcele, părintele Victor, pe care, cum voi arăta mai jos, îl cunoscusem în însuși satul lui și în prinitoarea lui casă. Viitorul profesor la Iași, pe care nu l-am mai văzut, deși trăim în aceeași țară, era un băiat cuminte, cu mișcările încete, pe care toate silințele mele de a-l conrupe, cu fete frumoase din multe locuri, nu l-au putut îndepărta de la moștenițele căi tradiționale ale virtuții.

Pentru întâia oară m-am așezat apoi la Viena, pînă atunci străbătută în cea mai mare grabă de la o gară la alta, cu prilejul drumurilor în Apus. Așezat într-o cămăruță plină de ploșnițe, care se ardeau la luminare pe furis, de o biată bătrînă chinuită și bătută de fiul ei — altceva decît viața de familie de la Königsberg ! —, apoi într-o locuință mai încăpătoare și mai curată, dar din cînd în cînd cu apariția aceluiași parazit local despre care noua gazdă-mi spunea : „Dar arată-mi d-ta o casă în Viena fără ploșnițe“, m-am pus la lucru încordat pe care-l cerea imensitatea unui material incomplet cercetat de Hurmuzaki care, intrînd în depozite ca la el acasă, își îngăduise a lua pentru dînsul și vechile hîrtii cirilice, de o valoare neprețuită, ale lui Petru Șchiopul, dar lăsînd instrucții în românește date de Mihai Viteazul solilor lui la împărăție, „pohtele ce au pohtit“.

În palatul imperial însuși, dedesuptul odăii unde dejuna Împăratul — și auzeam mișcîndu-se scaunele și, îndată, sentinelele strigînd la trecerea stăpînului — cîțiva cercetători, între care fusese odată și canonicul Ulysse Robert, autorul biobibliografiei evului mediu, publicatorul cronicei lui Dardel, de care m-am putut folosi pentru cartea mea despre Mézières, erau adunați într-o odaie ca de locuință, ajutați și supravegheați de directorul maghiar,

Károlyi de Nagy-Károly, Careii noștri, tipul nemeșului de provincie, gros și roșcovan, de un alt maghiar, tânăr, Göry, și de un austriac de aceeași vîrstă, toți aparținînd, în acest stat rămas feudal și plin de ev mediu, dinastic și cavaleresc, nobilimii.

Pe cînd înainte, reluasem Innsbruckul, una din țintele principale, stînd într-o primitoare casă unde trei fețe blonde puteau fi zărite numai în treacăt, iar restaurantul îl căutam tocmai în margene, lingă apa iute a Innului, unde era o atmosferă tot așa de rurală ca la o stîină din munți, cu muște mari de gunoi care ți se rătăceau în sîn, iar, ca mîngîiere, zîmbetul cochet și cînstit al fetei patronului, care servea ca într-un tablou din Reisebilder ale lui Heine [...].

Oarele de lucru la Viena erau potrivite așa încît să lase personalului după-amiaza liberă ; se începea la nouă și se continua pînă la trei ; grăbiți să profite, cercetătorii își aduceau în buzunar ceva de ronțait, pe cînd, la o oară observată cu sfințenie, o tablă cu toate bunătățile se aducea solemn pentru unul din funcționari, rîtofeii clerici surizători de lingă fereastră, care, în numele Domnului, cu gesturi ca la oficierea leturghiei, îndeplinea nevoile trupului, așa cum este stăpînit, precum se știe, de Satana. Károlyi era complet surd, ajutorul maghiar, dezagreabil ironic ; cu colegul lui german Siegenfeld ne ajutam cum puteam. Și ce largă mergea în fiecare zi povestea furtunosului Domn român, rupînd în furia lui neconținute lațuri de viclenie vieneză, după vechi practici seculare, care se tot țeseau din nou în calea lui, mai puternice decît toată „vitejia“ și chiar decît dibăcia constantinopolitană a celui cu mama dintre greci !

Pentru studii de același fel sau vecine, mă suiam la ultimul etaj, unde era Biblioteca Arhivelor și, pentru a ajunge acolo, treceam prin acela unde stătea însuși stăpînul popoarelor sale din monarhia devenită la 1867, prin

puterea împrejurărilor, prin mersul înainte al unei teribile și sigure fatalități, austro-ungară. El era acolo, dincolo de perdeaua verde, prin culoarul luminat și ziua de lămpi, în fața căruia străjuiau pe rînd gardistul austriac și gardistul ungur, care, la apariția bărbii mele negre, ca și a bărbii blonde a unui belgian prieten, care el se supăra, iar eu găseam haz în această neînțelegere, lua poziție de onor, bătînd călcîile ca înaintea unuia din arhiducii bărbोși, asemenea cu înaltul, solemnul, tristul Eugen, care obișnuiau să treacă pe acolo.

Întîmplarea a făcut să fiu, în această lungă ședere la Viena, marturul, nu numai al ceremoniilor pentru căsătoria arhiducesei Maria Doroteea cu ducele de Orléans, dar și al impresiei pe care a produs-o moartea năprasnică a împărătesei, veșnic absentă, urmărită de fantasme tragice și alergînd ea însăși după nelămurite umbre, Elisabeta. Pe ring, unde-mi făceam plimbarea de refacere după încordările de la Arhive, am văzut astfel mulțimea îngrămădindu-se spre redacția marelui ziar *Neue Freie Presse*, de unde se distribuiau de zor oricui foi gratuite. Mi s-a părut că aud din zvonul care se întetea strigătul „Împăratul a fost ucis“. Era însă veșnic trista împărăteasă, care plecase din lume pe albastrul lac de Geneva, fără degradările agoniei omenesti, lovită drept în inima tuturor suferințelor de pumnalul anarhistului nebun. În lumea căreia-i comunicam la rîndul meu vestea era, mai ales la femei, un fior de milă. Dar, cînd, peste cîteva zile, într-o noapte, sicriul cu trupul celei rămase frumoasă pînă și în moartea fără strigăt a sosit, bunii burghezi ai fidelei capitale își molfăiau cîrnații și deasupra capetelor umblau halbele cu bere, fără care nu se putea întrețineă cuvenita pietate. Așa. Elisabeta de Bavaria a mers către locul unde trebuia să primească ultimele omagii, de o solemnă indiferență, de la

acea pe cari îi desprețuisse statornic, înainte de a încremeni de veci supt pleopa de oțel în umeda catacombă a Capucinilor.

O ultimă-călătorie înainte de ceea ce socot o nouă epocă în viața mea, a fost aceea, singuratecă, la Haga, unde-mi propusesem să văd corespondența olandeză la Constantinopol, din care un registru, aflător în proprietate particulară, mi-a fost comunicat de prietenul erudit Theodor Morren. Așezat în otelul „Leului de aur” din orașul așa de curat, în care se spălau sîmbăta și fațadele și străzile, fiecare luînd jumătatea din fața sa, între livezile care duceau la Scheveningen și la Marea Nordului, bătută de vînturile reci, la o parte de orice zgomot, de orice grijă, de orice viață chiar, închis în odăița unde pregăteam, seara, prefața istorică la *Documentele Bistriței*, am trăit, săptămîni de eremitică singurătate, care m-au făcut să înțeleg sporul, migala, perfecția vechilor erudiți din mănăstiri, care trăiau numai viața pe care o scriau. Pe căminul de marmură, ceasornicul din veacul al XVIII-lea ticăia molcom ceasurile, și uneori aripi albe din „coafa” * totdeauna proaspătă anunțau fără cel mai mic zgomot apariția fetei care îngrijea odaia cu o abstractă corectitudine mută. Seara, restaurantul meu era lîngă sala oaspeților de cari mă feream, o odaie din vechea casă burgheză, unde un serviciu aproape invizibil schimba talerele în marea tăcere pe care părea că o întrerup șoaptele intime ale celor cari cîndva locuiseră acolo.

Dar, înainte de a culege aceste adause la informația de care aveam nevoie pentru înjghebarea, încă îndepărtată, a

* *Coiffe* (fr.) = bonetă. (N. ed.)

unei noi *Istorie a românilor*, nevoia de a putea fixa, în vederea celei a secolului XVII-lea numai, cerută de D. A. Sturdza pentru Expoziția Jubiliară, amănuntele cele mai precise ale acestui timp, m-a făcut să cunosc nu numai arhivele săsești, către care mă îndreptam pentru acest lucru științific, dar însăși viața, de folos neprețuit pentru noua direcție de ideile mele, a fraților noștri ardeleni.

Cercetările mi-au fost deosebit de spornice. În dimineața de iarnă, în Brașovul așa de frumos supt ninsoare, cu un frig care întrecea și amintirile mele dirdiite din Botoșani și pe care-l simțeam și în salonul rău încălzit din Vila Kertsch, unde și singur îmi făceam focul, am cules nespus de bucurios însemnările zilnice din Socotelile Brașovului — ale Sibiului erau să se adauge și ele —, prin care, clipă de clipă, se lumina în chipul cel mai limpede istoria principatului muntean mai ales, pînă dincolo de 1600. Rămînea ca un alt drum, la Bistrița, unde am fost primit de arhivarul Albert Berger cu o prietenie care putea să-i fie periculoasă, căci îmi comunica actele acasă la otel, unde lucram pînă noaptea tîrziu la o lampă chioară — și mi se va face apoi socoteala greșelilor de lectură de către oameni avînd actele la îndemînă ziua mare în România stăpîină pe Ardeal! — să-mi aducă vădirea neașteptată, profund emoționantă, a scrisorilor românești care desfăceau din petecele acelea de hîrtie aspră, pecetluită cu ceară verde și galbenă, o întreagă viață întinsă, între Bistrița și Cîmpulung Moldovenesc, timp de trei veacuri. La Brașov mă voi mai întoarce și prin noile legături de familie, și data aceasta îmi voi chema în ajutor toată răbdarea ca să copiez una după alta scrisorile în limba noastră : domnești, boierești, negustorești, plus ale turcilor în trecere cu oastea, ale mo-deștilor locuitori din Șchei, ale grecilor din companie, cari, cu informații în toate domeniile vieții românești, vor alcă-

tui capitolele culegerii mele *Braşovul şi românii*. Partea slavonă din aceste corespondenţe de atâtea ori seculare o pregătise de tipar Gr. Tocilescu a cărui ediţie, de o mare eleganţă, tipărită la Viena, a putut să apară mulţi ani după moartea lui, abia ieri, prin grija d-lui Bianu ; dar, transcrise din nou de Bogdan şi, pentru dînsul, de un elev, macedonean care era să-şi prepare o altă ediţie, trădătoare, contra aceleia a profesorului, ele aveau să apară prin îngrijirea prietenului meu, după lungi chibzuiele cronologice cu mine, în publicaţii de texte şi traduceri care sînt, prin acurateţea lor filologică, un model al genului.

În tot acest timp, şi la Braşov am găsit din partea saşilor aceeaşi bună întîmpinare, de care voi avea parte şi la Sibiu, unde pe vremea aceea arhivele erau conduse de editorul Codicelui diplomatic al naţiei sale, Franz Zimmermann, care se va muta apoi în Germania. Braşoveanul Friedrich Stenner, care-şi cunoştea perfect depozitul, îmi făcea loc la masa de lîngă biroul său şi, pe cînd îşi împlinea datoria birocratică, tăindu-şi, totdeauna la orele zece punct, cele două mere din care-mi oferea un sfert, convenit ostinelilor mele, dar fără să încerce nici un fel de conversaţie, ca unul care ştia preţul timpului, voievozi şi boieri soseau, plecau, petreceau, se băteau, primeau daruri de înscăunare înaintea celui care le însemna rostul la mesuţa de lemn în faţa arhaicelor fereşti spre care se ridicau strigătele tînguitoare către clienţi ale vinzătoarelor de fructe din Şcheii româneşti.

Dar aici, la Braşov, am căpătat noţiunea, aşa de preţioasă pentru ideile şi îndreptările mele de viitor, a românului din Ardeal altfel decît prin exeplarele demult aşezate la noi, un Scipione Bădescu şi poeziile lui, un Marcian şi sintaxă ornată, chiar prietenul meu Ioan Bogdan, desfă-

cut, prin studiile universitare la Iași, prin petrecerea la Pomîrla, prin atîția ani la București, din mediul ardelean, sau elevul meu Lapedatu, care-și trăise mai toată copilăria și adolescența în Moldova.

Eram prea mult prins de cercetările din fiecare zi, de bogăția materialului pe care-l aflam pentru ea, seara, obosit, să caut societate: necunoscut de lumea românească de acolo, mă strecuram la un restaurant sărac și acolo întrebuițam o oră uitîndu-mă, eu care nu citeam gazete acasă, prin foaia germană a orașului. Cred că încă de atunci am cunoscut întîmplător pe omul de bunătate, vrednicie și ispravă, icoană a lui *vir bonus* în ediție românească și a profesorului în cel mai larg sens al cuvîntului, a prietenului cel mai sincer și mai delicat, care era Andrei Bărseanu⁵⁰. Poet pe vremuri, și izvorul poeziei curgea acum, neîncetat, în viața lui morală, scriitor de acel purism românesc care se află la Brașov din instinct și în care se simțea și strinsa disciplină transilvană de atunci, vorbitor plăcut, el avea cele două mari însușiri așa de rare, din nenorocire la noi: îi plăcea să asculte pe altul și acorda cea mai largă înțelegere scopurilor și cea mai deplină prețuire isprăviilor aceluia. Palid, cenușiu-palid, cu o nesiguranță timidă în privire, cu glasul stins, purtînd urmele unei boli grele, el era în orașul său și cea mai plăcută tovărășie și cel mai sigur sfătuitor. Pe cînd, din păcate, în jurul lui, pentru sfînta biserică a Sfîntului Nicolae și pentru multe lucruri nesfinte de pe nesfîntul nostru pămînt, și în legătură, mai din păcate, cu atitudinea față de stăpîinii unguri, dealtfel puțin vizibili și sensibili aici, fierbeau cele mai urite patimi, și oameni, totuși de mari calități, și le iroseau țesînd întrîg și scoțînd, alături de venerabilul organ al lui Murășanu, *Gazeta Transilvaniei*, foite otrăvite, de atacuri personale, menite să samene cea mai periculoasă zîzanie între bunii și modeștii suburbicari din Șchei, el n-avea nici o dispoziție să se amestece în aceste triste lupte interne, al

căror noroi continuu răscolit nu stropea pînă la dînsul. O prietenie ca a lui îmi va fi cu atît mai folositoare, cu cît, dacă în străinătate, de la început, munca mea găsise o recunoaştere şi o încurajare, la noi abia dacă se afla cineva, cum o voi şi arăta, care să se oprească un moment asupra ei, aşa încît îmi era atît de preţioasă primirea, complet dezinteresată, pentru rezultatele gîndului meu a acelei conştiinţe româneşti aşa de pure şi aşa de sigure.

Însurat cu o femeie foarte respectată, trăind într-o cumpătare pe care în Bucureşti, unde scîndurile mele erau o excepţie, ar fi taxat-o de sărăcie, casa lui Bârseanu era oricînd deschisă unui vizitator onest pe care nu-l aducea nici un scop politic sau personal. M-am convins îndată că acesta era felul obişnuit de viaţă al intelectualilor ardeleni, străini de orice favoare a guvernului, dealtfel aşa de doritor de adepţi printre naţionalităţi, că la toţi era aceeaşi ordine casnică romană, romană din cele mai bune timpuri, exemplu pentru noi, cei din ţara liberă, — dar nu destul de cunoscut exemplu, căci oamenii de aici treceau prin Ardeal din goana trenului, aşteptînd pe ardeleni la Bucureşti ca să le dea subvenţii din bugetul statului şi astfel să şi-i cîştige politic. Am constatat-o şi în casa bătrînului profesor Ioan Popea, unul din stîlpii liceului din Braşov, creaţiune negustorească binecuvîntată de sufletul înalt al lui Şaguna, unde din cînd în cînd, cu mai mult sau mai puţin folos, se pripăşea şi cîte un elev de la noi, trimes de părinţii îngrijoraţi mai mult pentru penitenţă şi disciplină. Nalt, slab, osos, cu totul alb, Popea, fratele episcopului Nicolae, care a fost ajutătorul şi neclintitul următor al marelui Mitropolit şi frate şi al modestului, simpaticului preot din Săcele, cu masa plină de bunătăţi între care turceştile noastre sarmale, nu era un scriitor cunoscut, nici un vorbitor căruia să-i placă a se asculta, dar, din toată fiinţa lui, de „Sfînt Nicolae“ mirean, se desfăcea o seninătate abso-

lută, de să te întrebi dacă într-o vreme invălmășită și tulburată ca a noastră se mai pot găsi și astfel de oameni. Prin căsătorie era legat de familia patriarhal de numeroasă a Pușcarilor și două fete creșteau, într-o atmosferă cu desăvârșire românească, între cărțile care erau, pe acele plaieri, nu un text de școală și nici un prilej de critică, ci lucru sfânt ca și cartea de închinare : una a ajuns pe urmă pictoreasa, pretutindeni cunoscută și apreciată, Elena Popea *.

* Pictorița Elena Popea (1885—1941) influențată de impresioniști ca și de constructiviști „a pictat mai multe compoziții, înțelese ca niște pitorești scene de gen, înfățișând momente ale vieții țărănești” (*Pictura românească în imagini*, ed. II, p. 295—296, 1976, Editura Meridiane.) Faptul explică prețuirea lui N. Iorga față de opera sa. (N. ed.)

XIV

PRIME PUBLICAȚII

Vin acum la scrisul meu de-a lungul acestor ani, care n-au fost, ca și atîția alții pe urmă, decît o continuare a studiilor universitare, cu un entuziasm pe care nu-l avusesem la Universitate, la nici una din Universitățile pe care le străbătusem, și mai ales cu un profesor mai sever, mai greu de laude decît oricare din cei pe cari-i avusem și care, foarte rar mulțămît cu ce făcusem, nu mi-a dat niciodată un banchet ca acela de la Iași : eu însumi.

Cu toate că în teza de la Paris, care a ieșit numai în 1896, procurîndu-mi una din cele mai mari și mai curate plăceri ale vieții, îmbrățișasem un cerc așa de vast, cu toate că — în deosebire de lucrarea pentru Leipzig, răpede sfișiată, cum am mai spus, de unii critici italieni din punctul de vedere al unui localism cam îngust și al unui exclusivism național care nu îngăduia atingerea unor asemenea subiecte de un străin și mai ales de la o școală franceză —, *Phillippe de Mézières* găsisse numai călduroase aprecieri, dintre care aceea a unui german, în *Byzantinische Zeitschrift*, pe care-l dovedisem plagiator,

m-a făcut să surîd, iar a d-lui Coville, astăzi un așa de bun și de amabil coleg la Paris, am cunoscut-o abia după peste treizeci de ani, eu mă gîndeam cu o sfială care mergea pînă la dîrerea de a mă receti, pînă la bolnava obsesie de a mă verifica, pe oricine și pe orice, pînă și pe un banal articol de dicționar istoric, la orice lucrare de caracter personal, la orice expunere și povestire. Riscînd să fiu considerat, cum mi se spunea așa de amabil, ca „omul-document“, eram zorit numai să comunic altora marea mea recoltă din arhive și biblioteci, despre care aveam dreptul să fiu convins că va contribui esențial la lărgirea cunoștințelor de istoria românilor.

Cerînd favoarea de a mi se tipări întreaga colecție la Imprimeria Statului, așa de simplă atunci în materie de artă grafică, întrebuițînd și cea mai slabă din „hîrtia de scris“ de la Letea — dar, pînă nu am cunoscut iubirea pentru cartea frumoasă, chiar cînd cuprinde numai istorie și filologie, a lui Ioan Bogdan, un rafinat bibliofil născut, acest amănunt nu mă interesa decît prea puțin —, am avut satisfacția de a vedea terminat încă din 1894, anul întoarcerii mele în țară, acel prim volum, cu material parizian și berlinez, din *Acte și fragmente privitoare la istoria românilor*, purtînd în frunte planșa în culori, datorită lui Șoldănescu, pe care, un moment, îl revăzusem la München, care înfățișa pe doi Domni români din secolul al XVII-lea, unul în costumul de acasă, celălalt în mantia albastră blănită și cu înalta căciulă împănată a Ordinului Ienicerilor. Un al doilea, mult mai întins, dădu restul corespondenței prusiene de la Constantinopol, cu unele adause.

Ieșînd din secolul al XVIII-lea, în care detaliile sînt multe și de aceea mai puțin prețioase, începeam acum a tipărirea, pe banii statului, dar fără cel mai mic avantaj

pentru mine, nici măcar acela de a-mi rezerva nu număr de volume, fie și ca să le împart gratuit — ce-mi trebuiau bani, de vreme ce aveam vreo zece mii de cărți cumpărate cu gologanul și scîndurile văpsite roz cu însăși mîna mea, pe care să le așez bine numerotate și etichetate! —, a volumului al treilea, în care era să apară o informație de cel mai mare preț cu privire la veacurile al XIV-lea și al XV-lea. Se și tipăriseră vreo sută de pagini, în aceleași condiții de o desăvîrșită mizerie, cînd am fost chemat la Minister ca să aflu din gura unui coleg de Universitate, de la Facultatea de Științe, cu care n-avusesem nimic a face, glumețul, prietenosul, dealtfel, pentru alți oameni și, în ce mă privește și pe mine, în alte împrejurări, Ștefan Sihleanu⁵¹, „Patan“ al amicilor, cumnatul lui Delavrancea, amatorul de muzică, boemul Sihleanu, că publicația, care costa așa de puțin, s-a oprit. „Noi, liberalii“, spunea secretarul general al Ministerului de Instrucție, cu un D. A. Sturdza președinte al Consiliului, „nu putem tipări astfel de fleacuri ale unui junimist și nici nu înțeleg cum de te pot pasiona“. Se pare că aveam aerul unui tînăr destul de inteligent...

O apropiere se face în mintea mea. Am spus că primul concurs, ținut la Iași, îmi dăduse, cu o reputație foarte îndoielnică, numai *suplinirea* catedrei de istoria universală la București pentru care mă recomandase așa de frumos Maiorescu. Îmi îndeplinisem cu zel, în marginea puterilor și a neexperienței mele, această sarcină, crezînd că poate fără un nou concurs, cum dealtminterea și fusesem asigurat, voi fi întărit definitiv — căci putusem să fiu numit de la început, ca unul care ieșisem cu nota cît de cît mai mare —, cînd, în martie 1895, elevul diplomat al Școlii de Înalte Studii, doctorul de la Leipzig a fost chemat la acel Minister al nostru unde pînă atunci nu

cunoscusem decît drumul care, pentru chestii privitoare la bursa mea, ducea la biroul atotputernicului, permanentului Lascar. Îmi mai aduceam aminte, de departe, de Ștefan Mihăilescu, secretarul general încă de pe la 1870, cînd am fost în casa din Strada Fîntîinii, unde e acum o școală de țesătorie, pentru a primi biletele de întoarcere la Iași, dar cu miniștrii noi n-avusesem nici o atingere.

În fruntea Ministerului era atunci Take Ionescu⁵². Poate că mă mai prezentasem la el o dată, ca student, pentru cei trei sute de lei în capăt, destinați vizitei la Roma, în vederea pregătirii tezei mele pariziene. Acuma l-am găsit pe tînărul ministru, de o așa de îngrijită înfățișare engleză, cu un aer de o severitate deosebită. al cărui secret am aflat pe urmă că-l cunoștea foarte bine fostul și viitorul meu concurent, Calloianu. Îmi făcu semn să trec în odaia de alături și, cum publicasem în revista ilustrată a lui Ignatz Hertz, trăgînd-o și aparte, o conferință, sprijinită pe inedite, despre *Basta și Mihai Viteazul*, în care eram destul de „patriotic”, mi se pare, — deși pentru aceasta Urechia, Tocilescu mă denunțaseră vindeciei publice —, îmi puse în față, ca un *corpus delicti* înaintea criminalului, cărticica. Apoi, răbdător, el se pregătea să facă o amănunțită cercetare critică a stilului, cu acea siguranță de care e capabil, în toate domeniile, numai bărbatul politic român. „Te interesează?”, mă întrebă cel cu nici zece ani doar mai în vîrstă decît mine. „Deloc”. A privit îndelung cutezanța mea, pentru a rosti apoi această sentință : „Cîtă vreme voi fi eu ministru, d-ta nu vei fi profesor”. Foarte liniștit am răspuns : „Nu e nimic, d-le ministru, voi aștepta”.

Catedra a fost scoasă din nou la concurs. Cred că și de data aceasta a apărut, tot așa de sumbru, cu cica-tricea din care era să se desfacă un cancer, privindu-mă

cu tot atîta dușmănie din profunzii ochi negri, Căpitanovici, care, nereușind nici atunci, a isprăvit publicînd, cum și era de așteptat, o broșură în care eram prezentat ca plagiator pentru că făcusem să se nască și să moară cineva la aceleași date ca și un mare număr de predecesori și, pe lângă aceasta, ca ignorant în materie de geografie pentru că, într-o citație de izvor medieval, se afla afirmarea că Famagusta e o insulă. Cred că a revenit Georgian. Și mai era, tot gata să se retragă înainte de probe, simpaticul Calloianu care, cu toată desconsiderarea pe care o aruncase anul trecut asupra mea, îmi propunea amical să cer amicului său, ministrul, scindarea catedrei, în care caz, puteam fi sigur că nu mi se va mai face nici o greutate. Era însă acuma în comisiune și Ioan Bogdan, și față de energia tînărului profesor vechile intrigi, care reîncepuseră, s-au oprit. Rămînea, e adevărat, întărirea de ministru a rezultatului dar, iată, în martie, eu fusesem profet: guvernul a căzut, și dreptul Petru Poni, care mi-a mărturisit mai tîrziu, cîndva în tren, că fusese, ca școlar tînăr, profesorul copiilor lui „conu' Costachi Iorga“ — bunicul meu — căruia fostul ministru, președintele Academiei Române binevoia să-i păstreze o amintire recunoscătoare, m-a confirmat profesor.

Acuma aflu că și la publicarea documentelor anume legături, deloc științifice și profesionale, cad greu în cumpănă. Dar, cit despre aceea, deși nu eram, și nu mă gîndisem vreodată, a fi pesimist, nu m-am făcut liberal. Amestecul în viața publică și politică era să-mi vină mai tîrziu numai, nu ca obișnuit mijloc de a parveni, nici ca o satisfacție de vanitate, ci ca îndeplinirea, cu multă luptă și multe suferințe, a unui categoric imperativ moral.

Înteruperea publicației mele, așa de smerite, de la început, m-a îndreptat, firește, către alte posibilități de a tipări și, pierzînd pe cîțiva ani sprijinul statului cu atîtea preocupății de partid și de cheltuieli, am nimerit, tot în 1897, la Academia Română.

N-a fost chiar așa de ușor cum îi este astăzi oricărui tînăr, chiar dacă a doua zi se va ridica, setos de faimă, în chipul cel mai grosolan contra celui care l-a recomandat, părintește și din toată inima. E adevărat că mi se primise în *Memorii* rezultatul multor cercetări, ca în *Contribuții la istoria Munteniei*, și era să mă lupt cu Tocilescu, pînă la trimeterea, pentru o ultimă somație, a neînduplecabilei ordonanțe a fratelui meu ca să recapăt pentru publicare *Pretendenții domnești*, cărora colegul meu înțelegea probabil să le dea o altă destinație. Dar să intru în colecția pe care Sturdza stăruia să o numească pînă la capăt „Hurmuzaki“, deși Odobescu, Tocilescu colaboraseră la dînsa, era o mare și îndrăzneată ambiție pe acele timpuri cînd se răzbătea încet și cu multe oftări, dacă nu voiai să începi cu o îngenunchere inițială prin care toate piedecile se puteau înlătura.

Am întîmpinat cu acest prilej opoziția, categorică și, natural, foarte elocventă, a fostului meu profesor de trei lecții — una despre Molière, alta despre Napoleon și a treia despre asediul Vienei, cu hogaș și cu haremul —, Nicolae Ionescu, care nu vorbea de obicei la Academie, dar nu putea să piardă această ocazie de a împiedeca un lucru compromițător pentru asociația științifică, pe dreptate atît de respectată. El făcu să se observe că a da tineretului beneficii materiale — nici nu știam că se plătesc șaiszeci de lei pe coală — înseamnă a-l corupe. A trebuit intervenția lui Sturdza pentru a frînge

împotrivirea unui adversar așa de virulent în mijloacele lui de elocuțiune. Fiindcă era vorba numai de suma pe care Academia era expusă s-o piardă, el își aduse aminte că avea, ca secretar general, o retribuție de trei sute de lei pe lună pe care n-o ridica niciodată și pe care o puse la dispoziția celui care nici nu se gândise a cere ceva.

O, cu ce bucurie m-am pus la lucru ca să tipăresc, cu îngrijită literă a lui Socec, pe hîrtia specială a colecției, rapoartele consulilor prusieni! Textul în limbi străine era observat cu atîta atenție, încît cred că nu s-a strecurat o singură greșeală de tipar. D. Bianu veghea să nu se lase prea mult spațiu între documente, ca să nu sărăcească bogata societate, și ce-am avut să îndur cînd erau o dată prea rar sămănate documentele și rezumatele mele! Mai-mai să ne oprim acolo, căci prea mă luase răpede, cum obișnuia cînd nu-i venise încă marea înțelepciune a vîrstei, energicul conducător de fapt al Academiei. Iar, pentru prefață, care a ajuns să fie un tratat de istorie economică, discret furișat acolo, ce n-am cercetat, scotocind de la Viena chipul, zugrăvit pe tabla unei firme de magazin, al lui Alexandru-vođă Ipsilanti și statuia lui glumeață de la Brünn cu ciubucul în gură și picioarele păturite supt propriul său postament! Numai cine nu se încrede prea mult într-însul și nu așteaptă prea mult noroc de la împrejurări și prea multă bunătate de la oameni poate să aibă astfel de mulțămiri.

În ce privește pe cele din afară, Xenopol a reprodus ceva din acest studiu și a întovărășit de cîteva cuvinte măgulitoare apariția elegantului și impunătorului volum, dar voi simți îndată cum, din motive neștiute, prietenia și de acolo se va împuțina tot mai mult. Oarecare interes a trezit numai în străinătate, la statornicul urmăriitor

al întregii mele activități care e d. William Miller, această prezentare a unui atât de bogat material pentru toată istoria noastră în secolul al XIX-lea. Și numai pentru aceea introducere, pentru note, pentru amănunțita tablă de nume, făcută după practicile de la istoria evului mediu, cum le învățasem în străinătate, închisesem atîta timp dintr-o tinereță — aveam abia douăzeci și șase de ani ! — pe care alții, mai îngrijiți de ei înșiși, știau s-o folosească altfel — și în sensul românesc ei aveau dreptate.

Colecția oprită de Minister pentru păcatul meu, închipuit, de neadmisibil „junimism“, a primit-o și mai departe tot Academia, mulțămită, se pare, de volumul abia încheiat, cu toate că mulțămirea nu mi-a exprimat-o nimeni și niciodată. Partea cuprinzînd veacul al XVI-lea pînă la Mihai Viteazul a urmat ca volumul al XI-lea din colecția „Hurmuzaki“, și pentru acesta am cheltuit osteneți tot atât de devotate, cu și mai puțină recunoaștere decît pentru volumul precedent, dar încetul pe încetul mă obișnuisem cu ce trebuia să tot dau ca să nu primesc în schimb — cînd nu se puteau arunca injuriile, de care așa de larg m-am împărtășit — vreun semn de recunoaștere. Adaug că, pe cînd ce publicau alții venea din materiale scump plătite de Academie, pe care nu le adunaseră, și nici măcar nu le verificaseră ei, ce dădeam eu era rezultatul lunilor de muncă pagină în care mă îngustam și de hrană, ca în Veneția, cu peștii fripți din tîngirea pentru muncitori și cu *polenta* cum-părată în colțul străzii. A venit vremea acum, cînd nu e departe sorocul la care trebuie și eu să-mi iau rămas bun de la toți, de la cine mă știu și de la cei mulți, cari nu mă știu, de la cei cîțiva prieteni, de la mulții dușmani și de la atîta gloată de indiferenți, să spun și

aceste lucruri pe care le-am tăcut o viață întreagă, din multă mândrie și dintr-un incomensurabil despreț.

Apoi, cînd a fost vorba să dau drumul și la comoara strînsă în Innsbruck și în Viena despre Mihai Viteazul, pe care se știe că-l calomniasem, a trebuit o tainică înțelegere a d-lui Bianu cu Sturdza pentru ca pe neștiutele de toți să alcătuiesc cele două părți, pline de noutate, ale volumului al XII-lea, trecut și el tot supt numele lui Hurmuzaki, care n-avea a face întru nimic cu ce izbutisem eu a înjgheba. Numai cînd lucrul a fost gata, el s-a prezentat unor judecători cari totuși consimțiseră să mă înscrie între membrii corespondenței ai Academiei, foarte hotărîți, dealtfel, să mă lase multă vreme la ușă. Căci au alergat pentru a umplea locurile goale și la bunul meu vecin din Strada Sculpturii, așa de vechi moldovean de la Socola, călugăresc la înfățișare și la apucături, dar atît de modest în ce privește lucrul său după datină și de o așa de bună inimă pentru mine, care era cocoșul Costachi Erbiceanu⁵³, neașteptat rival iscodit în calea mea fără ca eu să mă fi gîndit o clipă măcar să-i port năcaz pentru aceasta.

Eram îngăduit însă a da în *Memorii* cele dintîi studii mai întinse în legătură cu istoria noastră, studii ieșite și din noile descoperiri de materiale. Astfel, pe lîngă *Cronicile muntene* cercetate în originea și legătura lor, fragmentele de povestiri găsite în bibliotecile apusene cu privire la trecutul nostru, *Manuscriptele din biblioteci străine*, actele românești despre Petru Șchiopul și Mihai Viteazul, în care vibra atîta și din umilînța unuia și din energia nebiruită a celuilalt, extrasele din Socotelile Brașovului și Sibiului pentru secolul al XVII-lea, încredințate mie în acea *Istorie a românilor* pentru Expoziția Jubiliară, și care, celelalte părți le luau Xenopol, Onciul, Bogdan, Bianu și Colescu-Vartic.

Cum un premiu de o mie de lei fusese publicat pentru studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe, am întrebuințat alte luni întregi de zile pentru a cerceta toate izvoarele generale ale țărilor noastre, ceea ce, față de îngustul subiect era o mare jertfă, dar mi-a adus un nemăsurat folos, familiarizându-mă, pentru alte cercetări, cu toate aceste mijloace de informație. Premiul, folositor numai pentru alte călătorii, tot neplătite, l-am luat, dar nu fără o luptă a prietenilor mei cu Hasdeu, care-și exprimase o părere defavorabilă asupra manuscrisului. Scriindu-i câteva rânduri dureroase, am căpătat răspunsul că ar fi judecat altfel dacă mă știa că sînt autorul, eu fiind — Doamne sfinte ! — „o perla a generației tinere“, dar îl atribuisese el unui basarabean care-i plăcea.

Aceeși bună credință era s-o întîlnesc la Academie și pentru cărticica elegantă pe care mi-o editase d. Emil Socec⁵⁴ cu documentele Bistriței. Prezintă la premiu, raportorul, Vincențiu Babeș⁵⁵, bătrîn bănățean cu multe sucituri și, mai ales, supus multor influențe, a declarat că nu se poate premia singur primul volum iar, cînd a ieșit și al doilea, că lucrarea s-a exclus de la considerare de vreme ce partea dintîi n-a fost premiată.

Acuma pătrundeam și aiurea, pe lingă reluarea colaborării la *Arhiva* din Iași, cu acte privitoare la Neagoe Basarab și solul lui la Veneția și Ragusa și la Nicolae Mavrocordat în legătură cu învățatul călugăr francez Le Quien. Documente întrucîtva legate de pămîntul țerii au intrat în *Buletinul societății de geografie* prin bunăvoința lui Gh. Lahovary, de la Cîrcea de Conturi, secretarul societății, care dăduse el însuși multe scrisori românești în *Convorbiri*, iar la *Economia Națională*, transmisă de P. S. Aurelian ginerelei său, pe care-l cunoscusem la

München, d. C. Băicoianu, a apărut analiza descoperirilor de la Lemberg, mai târziu Condiții de socoteli ale Domnilor fanarioți și altă informație în acest domeniu. Și luxoasa revistă a d-lui N. Pătrașcu⁵⁶, *Literatură și artă*⁵⁷ *, al cărui *Alecsandri* îl judecasem odată aspru, îmi era larg deschisă, și pentru pagini de literatură descriind pitorescul noilor mele călătorii și pentru contribuții istorice.

Cu publicul cel mare eram să intru în contact prin conferințe rezervate mie, în înțelegere cu Onciul, care alesese ca subiect : *Intemeierea Principatelor*, și cu Bogdan, care a vorbit despre *Studiile slave la români*. Partea mea au fost : *Luptele lui Mihai Viteazul cu turcii* și *Cultura română supt fanarioți*. Ambele au servit de bază unei întregi serii de atacuri piezișe, — „dușmanul lui Mihai Viteazul“, „lăudătorul fanarioților“, — care însă fac parte din războiul pe care tânărul cu atîta tenacitate urgisit și urmărit a fost silit să-l înceapă.

Pînă atunci, din fericire pentru o stare de spirit pe care m-am învățat să o țin la o parte de tot ce-mi poate da lumea, aveam aceeași înțelegere a străinilor, cărora nu le făcusem nici o îndatorire și de care nu mă lega nici un rost sentimental ca de compatrioții și conaționali mei, dar spre care, cum am spus, mă duceau drumurile anuale, drumuri care erau plătite din ce mi se cuvenea de la Academie pentru corectura singură. Și, spre a putea face aceste drumuri, rămîneam și mai departe în strada Sculpturii, apoi mergeam tocmai în fundul străzii Icoanei, lîngă rampa de gunoaie care aromea mahalaua, într-un șir de odăițe joase, cu fereștile

* Titlul exact : *Literatură și artă română*. (N. ed.)

către ulicioara care se chema mîndru strada Orientului și de unde veneau aburiri de cîrciumă, strigăte de bețivi și cite un tilhar care, supt pretextul că-mi aduce telegrame neexistente, ciocănea în mijlocul nopții la geamul de la intrare, ori, pe urmă de tot, în mai omenescul mediu al unei alei desfăcute din Calea Griviței și care, aparținînd fiului inițiatorului românesc în chimie, Alexe Marin, purta științificul nume al acestuia. Acolo era același popas, iar nu o adevărată locuință : un fotoliu cumpărat din singura moștenire a vieții mele, de la arhimandritul Varahiil Lateș din Mănăstirea Neamțului, fost ajutor al Mitropolitului Sofronie Miclescu, cîteva scaune despărecheate, un pat de fier și o masă de sufragerie reprezentau, pînă ce gospodăria chibzuită a soției mele a crezut că trebuie să se mai adauge ceva, mobilierul din casa unui savant român invidiat, a cărui lăcomie trebuia oprită încă de atunci de a se întinde prea mult. Cele dintîi scaune îmbrăcate mi le vor procura cei trei sute de lei pe lună pe care, scurtă, foarte scurtă vreme, mi le-a dat ziarul *L'Indépendance Roumaine*, cu care m-am legat printr-o colaborare care cere multe explicații.

Încă din anii mei de student, începusem contribuțiile, întîmplătoare, la unele reviste franceze, aceea de la *Revue historique*, îngrămădită de material francez, neputînd, firește, să continue (un articol despre niște scrisori privitoare la angevinii din Neapole în secolul al XV-lea mi-a rămas și astăzi în manuscris, așteptarea tipăririi dînd putința de publicare unui istoric italian). Dar *Revue critique* a lui Chuquet, unde de la Roncière îmi lăudase teza, îmi trimisese cărți pentru recenzie, și am putut păstra legăturile cu această importantă publicație mai multă vreme, pînă ce, cînd am aflat cum fusese alcătuit catalogul lui Tocilescu, am primit de la redactor înștiințarea, inspirată de oameni de la București, că după cît se pare, eu urmăresc răz bunări personale — și,

neapărat, m-am oprit acolo. Dădusem însă două note, în legătură cu preocupăția permanentă în ce privește cruciatele, revistei consacrate acestor studii, *Revue de l'Orient latin*, care continua *Arhivele* contelui Riant și a cărei conducere o avea un spirit de o critică sigură și nemiloasă, pentru care fiecăare cuvânt era obiectul unor lungi examinări și eventuale discuții, Charles Kohler. I-am propus tipărirea acolo a materialului strâns ani de zile în acest domeniu și, astfel, cu socotelile Caffei și Perei începeam, încă din 1897, seria lungă a *Notelor și extraselor pentru a servi la istoria cruciatelor în secolul al XV-lea*, care a apărut apoi, trasă aparte, în două volume, la 1899, al treilea, de origine mai mult raguzană, tipărindu-se la București. După cele dintii numere cuprinzând aceste contribuții m-am învrednicit de atenția cuiva care nu era altul decât creatorul bizantinologiei în Germania, Krumbacher, și n-aș putea spune îndeajuns câtă încurajare a tras cel care se trudea în zădar acasă la dînsul, între josnice invidii și intrigi pe care nu voia să le urmărească, de la o apreciere care venea de așa de sus.

Față de istoriografia din 1890, care continua, obosită, fără nici o dorință de a găsi noi informații și de a prezenta explicații noi, nu m-am gândit un singur moment să proclam un crez de refacere, cum, la *Lupta*, preferasem să fiu socotit, de cronicarul teatral care-mi cerea teoria mea proprie, ca un om fără idei, decât să leg împreună cîteva propoziții doctrinare cu aerul cuiva care a descoperit ce nu-și închipuia nimeni că s-ar putea găsi. În toată lunga mea viață am avut un sentiment de fereală, un adînc dezgust, cu motive mai mult de estetică și de eleganță, față de dogmatismul greoi și pretențios pe care numai spiritele pedante, neputînd prinde ce e relativ, incapabil de a fi complet definit și de a fi exprimat printr-o formulă, una singură și fără greș, îl

pot socoti ca un mijloc sigur de a găsi adevărul. Mi s-a părut că ai cu atât mai multe șanse de a te înșela, cu cât îți e mai strictă preciziunea afirmațiilor. Doar nesfârșitele nuanțe ale stilului, când le posezi — și, dacă nu, de ce n-ai face matematici sau fizică ? — sînt date pentru a exprima tot ce e gîcire, ipoteză, lucru de reluat, de discutat, de schimbat cît de mult în asigurările noastre. Orice privește pe om nu se poate îmbrăca decît în forme care să corespundă cu ceea ce în omul însuși e așa de aproximativ și de supus prefacerilor celor mai neașteptate și celor mai felurite. A trata sufletul omenească ca pe un corp cristalin, care neapărat și oricînd înfățișează aceleași fenomene, lămurite o dată pentru totdeauna, e cea mai formidabilă din greșeli. El trebuie înțeles cu o nesfîrșită simpatie și redat așa încît să faci simțite toate tainele lui și toate îndoielile cui cauză, cu multă delicatețe și supt povara multor întrebări, să-l descrie fără a-l falsifica, să-l facă priceput fără a pretinde că nu mai e nimic de găsit într-insul.

Deci nu putea să fie vorba de o „școală nouă” în istorie, precum mai tîrziu voi evita în literatură tot ce ar fi putut să semene că are acest caracter de înnoire voită, codificată și proclamată, pentru ca la capătul luptei să se creadă altceva decît ce fusese crezut, multă vreme, înainte de o asemenea „revoluție”; a pontifica era imposibil pentru un spirit accesibil tuturor ironiilor, care înainte de a fi rostite de noi se găsesc în natura însăși a lucrurilor. „Luptătorul” pe care l-au creat unii din puținii mei prieteni, adesea de o atât de superficială înțelegere, gata să mă aducă la unul din tipurile cu care sînt deprinși, n-a existat niciodată. Cum n-am avut pretenția să revelez crezuri neapărate și pentru alții, tot așa mi-a fost totdeauna peste măsură de greu să descure cugetarea nelogică sau de o logică falsă a altora: pentru aceasta trebuie să-ți strîmbi însuși gîndul și aceasta, atât de greu pentru cel ce cugetă bine,

îmi inspiră același sentiment de răspingere ca și contorsionarea organelor materiale ale corpului. Afară de motivul, hotărîtor pentru mine, de a mă da în lături în fața injuriilor și a oricărei grosolăniș, întocmai cum un om curat va prefera să ieie o cărare îngustă și prăfoasă în loc să continue pe un drum drept și comod, sămănat de imundiții.

Aceasta pentru a explica de ce ideea unui război cu atîta lume, pe care a trebuit să-l primesc, rareori cu bucuria că am înfruntat o șarlatanie ori am distrus o iluzie răufăcătoare, a fost străină de intențiile mele și cu totul necorespunzătoare idealului de viață a cui demult nu căuta altceva decît cea mai desăvîrșită izolare de tot ce era zgomot omenesc, îmbulzeală de ambiții și revărsare de patimi. Doar o arătasem îndeajuns, de la școala unde ascundeam cu îngrijire ce puteam și eu, căutînd, la internat, unde în jurul meu erau numai urletele dezmațului, să suprim și zgomotul pașilor mei, apoi la studiile în străinătate, unde nu m-au recomandat nici alții de acasă și n-am căutat să mă recomand nici singur, mirat oarecum cînd mi se găsea o însușire, tot așa și pînă la cei șase ani de activitate ca profesor la Universitate, în care n-am curtenit pe nimeni, n-am îngrijit pe nimeni, n-am căutat nici cîrdășie, nici încăierare în locul unde fierbeau atîtea pasiuni, și așa de cumpănite, pătate și de o politică încă de atunci amestecată, din nenorocire, în toate domeniile activității intelectuale. N-am știut cum să mă strecur în fiecare vacanță mare, uneori și în cele scurte de iarnă, ca în vizita la Brașov: ca să caut obscure documente pe care le citeau atît de puțini din public și pe care le urmăreau și le pricepeau așa de puțini, și dintre istoricii care nu făcuseră o lungă și grea școală ca a mea. Îmi interziseam apoi orice activitate literară, și o dată numai un tînăr ziarist moldovean, al cărui nume ca și numele toii (soția lui iscălea Laura Vampa) nu mi le amintesc

bine (poate Eugen Vaian), mi-a smuls cîteva versuri pentru coloanele sale. Afară de două-trei conferințe la Ateneu, unde mă chemaseră stăruitor, n-am stat înaintea publicului, și pînă astăzi un auditoriu de zece persoane îmi provoacă îndoieli, îmi pune întrebări de conștiință, mă face nemulțămît de mine și-mi scade mijloacele pe care fără această jenă fizică le-aș avea poate. De forfota unei politici de basculă — azi liberalii, mine conservatorii —, în care, totuși, cum combatanții erau boieri și intelectuali, aceasta se simțea și în tonul polemicilor, mă ținusem cu cea mai mare grijă total deoparte. Și, dealtfel, se știa așa de mult că sînt un sălbatec fără calități de exprimare! Bunul meu elev și credinciosul meu prieten Henri Stahl a fost cel dintîi care a căutat să mă încredințeze că mă exprim destul de curățel ca să pot avea o influență asupra oamenilor, și-i păstrez pentru aceasta o veșnic vie recunoștință! Nimeni, într-un timp cînd erau așa de multe și de unanim recunoscute talentele, nu s-ar fi gîndit să scotocească în odăile joase, goale, căptușite numai de cărți, pe un profesor fără notorietate pentru a-l arunca în vîrtejul unde se cer altfel de temperamente.

Dar apropierea mea de Ioan Bogdan, care-mi aducea deseori mărturisirea năcazurilor sale de om nepotrivit cu mediul, dar a cărui dorință de a-l influența era vizibilă și de aceea atacurile, din mai multe locuri, cădeau asupra lui fără ca el să le poată răspunde, ajungînd pînă la neurastenii —, mai tîrziu adăugirea lui Onciul, care, însă, tot așa de puțin înzestrat ca vigoare polemică, se mulțamea să pună în notele studiilor sale de o erudiție glacială cîte o decizie de tăgăduire fără apel, dădeau de gîndit acelor cari, bucurîndu-se de o mare faimă, sprijinită pe lucrări dintr-un lung trecut, aveau toate legăturile în societate și dispuneau așa de larg de studentimea însăși, pe care ar fi dorit atît de mult să păzească de orice altă înrîurire. O adevărată

oaste solidară, din invidie și ură, care nu ar fi ieșit la luptă dreaptă, dar avea puțința de a trezi în fața rivalilor temuți atacurile acelora cari n-aveau aceleași motive de prudență. Astfel, jignit de ironiile dintr-o recenzie la *L'Indépendance Roumaine*, pe care mi-o ceruse stăruitor Rubin, care era sufletul ziarului, asupra unei *Istorii a Bucureștilor*, unde nu erau decît pretențioase și greoaie cochetării cu subiectul, prezumțiosul Ionescu-Gion își pregătise cu săgeți tolba de vechi ziarist și țintind la Bogdan, ca acela care s-ar putea mai puțin apăra, prezenta unui ridicol menit să se întoarcă foarte repede asupra lui însuși pe „plăvițul decan” și manifestațiile lui „decanale”.

Dacă Hasdeu se ferea să provoace o discuție publică, din care ar fi putut suferi prestigiul lui de vrăjitor în ale științei — ceea ce se admira mai mult decît orice alta de o societate căreia-i trebuia zguduirea surprinderii —, mulțămindu-se a da la timpul potrivit loviturile, în umbră, și îndreptățindu-se apoi că n-a distins prin întunec cîine i-a ieșit în cale, dacă Urechia, slab în apărare, oferea pacea a doua zi după ce i se descoperise un gest de neprietenie, energia așa de vie, patima așa de călduroasă a lui Tocilescu nu cunoșteau nici o rezervă atunci cînd era vorba de a se arunca asupra inamicului care era pentru dînsul oricine călca în vastele lui domenii, întinzîndu-se de la barbarii de supt movila de la Adam-Klisi, săpată de dînsul, pînă la domnia regelui Carol, pe care-l măgulea așa de mult. În fața lui Bogdan el a stat totdeauna cu cea mai dirză hotărîre de a-l distruge, tăgăduindu-i orice posibilitate de a fi folositor. Dar mi-a fost totdeauna imposibil să văd dezlănțuindu-se astfel de porniri, nu contra unui prieten iubit, dar și contra celui din urmă dintre necunoscuții cari nu fac imediat gestul defensiv. fără să uit totul și să mă substitui eu încremenirii dureroase a celui lovit pe nedrept.

Din ce am spus pînă acum se vede cît de greu mi s-a făcut drumul către o activitate în care nu doream decît să pun la îndemîna tuturor ceea ce cu atîta trudă putusem să cunosc și să descopăr, fără măcar să fixez deosebirea între ce se știa și ce, după ostenele mele, se putea ști de acum înainte. Depozite închise, cărți răsprinse, jigniri nemeritate nu puteau să nu lase în suflet amintiri, care de la sine caută să se plătească fără ca și cea mai aspră hotărîre să fie capabilă de a opri o pornire de autodefensivă. Și cum oare aș fi putut să rămîn nesimțitor cînd, a doua zi după ce la Academie se încercase, prin Hasdeu, rîspingerea de la premiu a *Chiliei și Cetății Albe*, am descoperit în noua ediție a *Istoriei românilor* de Tocilescu aproape o pagină, în legătură cu o descoperire la care țineam, copiată pe de-a-ntregul din urgisitul meu manuscris? Pînă atunci n-aș fi crezut că oameni de mare autoritate și foarte respectați pot să-și facă astfel cărțile. Dar am căutat și aiurea, în această lucrare însăși și apoi și în alte studii ale aceluiași autor, și am putut constata întrebuintarea statornică, menționată și mai sus, a aceluiași procedeu, și cînd era vorba de o publicație așa de recentă ca studiile lui Zeissberg asupra dezvoltării istoriografiei polone sau de manuale la îndemîna oricui ca *Mitologia* lui Preller. Era, credeam eu, fără a mă gîndi să înlocuiesc oriunde pe oricine, o datorie, dureroasă fiind vorba de un coleg — dar vai de ce era colegialitatea noastră într-o Universitate veșnic sfîșiată! — să învederez aceste lucruri, a căror revelație singură putea să explice și atitudinea mea față de asemenea înaintași.

Scăpate de conducerea oligarhică de pînă atunci, *Convorbirile literare* fuseseră încredințate lui Ioan Bogdan, care trudea la ele, îndreptînd și stil de proză și cadență de versuri, pînă tîrziu noaptea. În această revistă, care luase astfel un caracter cu totul altul, fiind

acum și larg deschisă discuțiilor de istorie, au apărut deci o serie de articole, în care, exprimând părerile care mi se impuneau din însăși cercetarea cărților ce-mi erau înainte, critica mea n-a ajuns să cadă niciodată în acele greșeli, care trebuie evitate de orice om cinstit și de orice om care a primit o bună creștere : aruncarea unor învinuiri neîntemeiate și întrebuintarea unui ton a cărui grosolanie nu aduce nici un folos. Nu s-a răspuns nici așa cum atacasem, nici altfel, în forma unei discuții științifice, „ciudatei ființe“, cum mă caracteriza prin ziare Tocilescu, dar lupta se deschisese acum, și eram dator, mai puțin pentru pielea mea decât pentru aceea a prietenilor mei, s-o duc mai departe. Astăzi, după ce atîția ani au trecut, după ce adversarul meu nu mai e între cei vii, după ce o privire îmbrățișînd toată perspectiva trebuie să-i recunoască meritele față de condițiile vremii lui, pot spune hotărît că n-aș avea să retrag nimic din ceea ce am trebuit să afirm atunci, luînd asupra mea toate riscurile, care se înțelege că numai puține nu erau.

Regret numai că lupta, și nu din vina mea, ci din a cui mi-a aruncat în față insulte pe care niciodată nu le-am putut primi cu calmul cui a moștenit alt sînge, a ajuns acolo unde n-am crezut că s-ar putea coborî. Dar în acest domeniu al ofenselor celor mai insuportabile, provocînd o firească reacțiune, aveam să mai sufăr multe și, îndată ce nestăpînirea tinereții a dat răspunsul care nu se putea evita, ce clocot de ură s-a produs în jurul omului despre care se credea că poate fi lovit distrugător, compromițîndu-l, scoțîndu-l din învățămînt, măcar atunci, și măcar pentru actul de violență, spontan sau dezlăntuit prin jignirea celei mai elementare mîndrii ! Dealtfel n-a fost întîia dată cînd s-a manifestat dorința călduroasă a atîtor colegi de a scuti Universitatea de un așa de rău element.

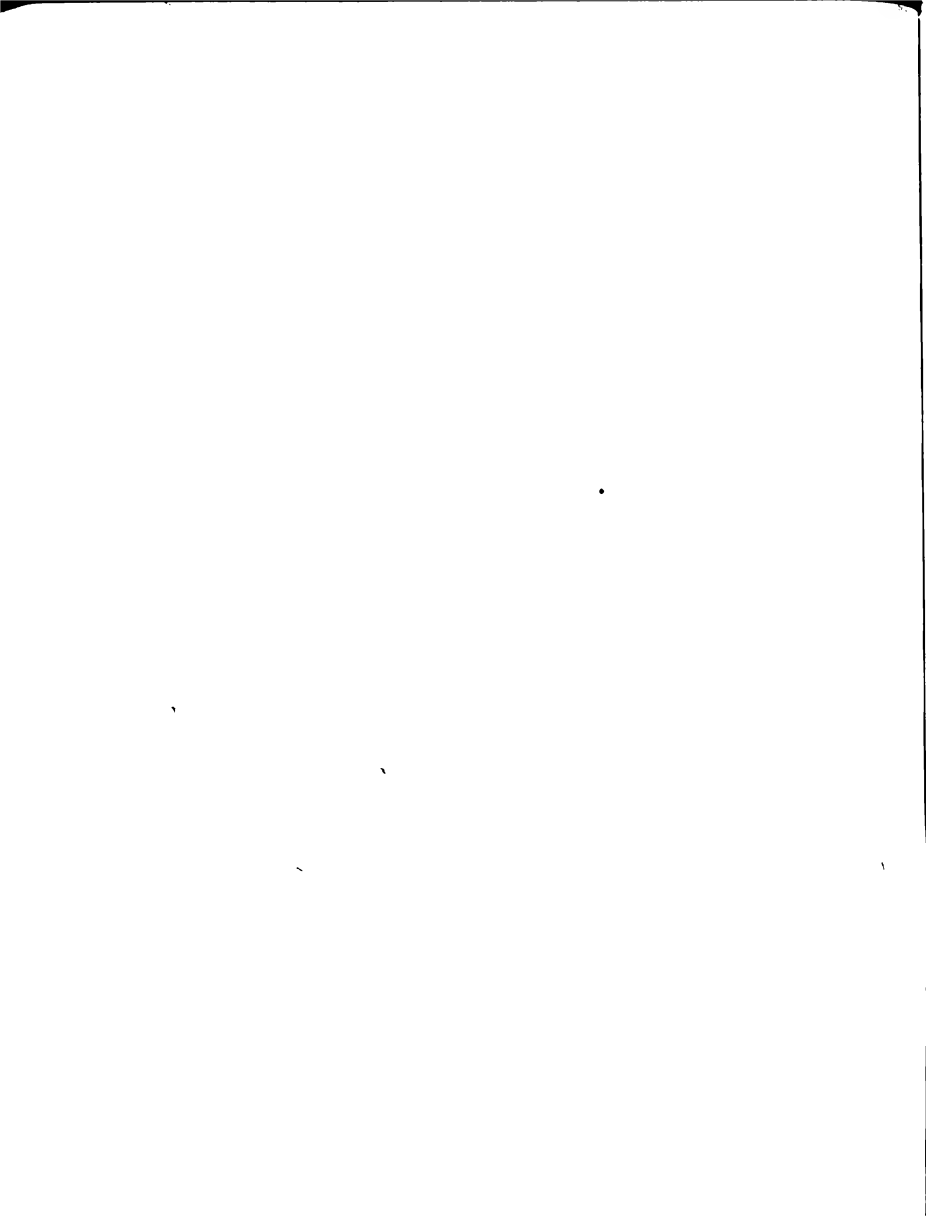
Colaborarea întâmplătoare la *L'Indépendance*, pe atunci cu totul fără legături de partid, între conservatorismul lui G. Em. Lahovary *, mort tragic, și liberalismul tinerilor Brătieni, se prefăcuse, după stăruința lui Rubin, om de un spirit deosebit de fin, căruia îi plăceau astfel de încrucișări de spade, într-una permanentă. Mi s-a părut atunci, în 1899, când eram acuma pornit pe harță pentru ceea ce mi se părea că ar putea să aducă o regenerare a spiritului public, că prezentarea fără rezerve și fără cruțare, orice ar fi să fie pe urmă, a stării intelectuale a românilor în acel moment n-ar fi un lucru fără folos. Am urmărit-o deci supt toate aspectele, ținând un scop mai înalt decât lămuririle științifice de pînă atunci : acela de a afirma credința că noi, cu tradiția noastră, cu puterile noastre, aruncînd deprinderi urite, care duraseră prea mult și făcuseră atîta rău, am putea să creăm o civilizație, una adevărată, originală, corespunzînd și firii noastre reale și celei mai bune și mai nobile moșteniri. Astfel, număr de număr, s-a alcătuit, chiar peste planul meu de la început, subiectul dezvoltîndu-se de la sine, și fiindu-mi imposibil, pentru considerații de interes personal — pe care căuta să mi le descopere, într-o interesantă conversație, prudentul Tiktin, apărut o clipă la București —, sau pentru a menaja unele sentimente, să-l opresc în revărsarea lui, neapărat crudă, actul de acuzație din *Opinii sincere, Viața intelectuală a românilor în 1899*.

Eram, în timpul tipăririi acestor coloane, socotite nefîgăduit de scandaloase, deși nu era în ele nici un accent de violență, nici o notă de brutalitate, la Königsberg, ocupat cu adunarea materialului teutonic și cu

* *Gheorghe Em. Lahovary* (1 august 1854 — 29 noiembrie 1897). A urmat studiile facultății de drept la Paris și cîțiva ani a lucrat în diplomație. În 1885 a devenit proprietarul ziarului *L'Indépendance Roumaine* afirmîndu-se prin articolele sale anti-liberale. A încetat din viață în timpul unui duel cu N. Filipescu la care a fost provocat ca urmare a unei violente polemici. (N. ed.)

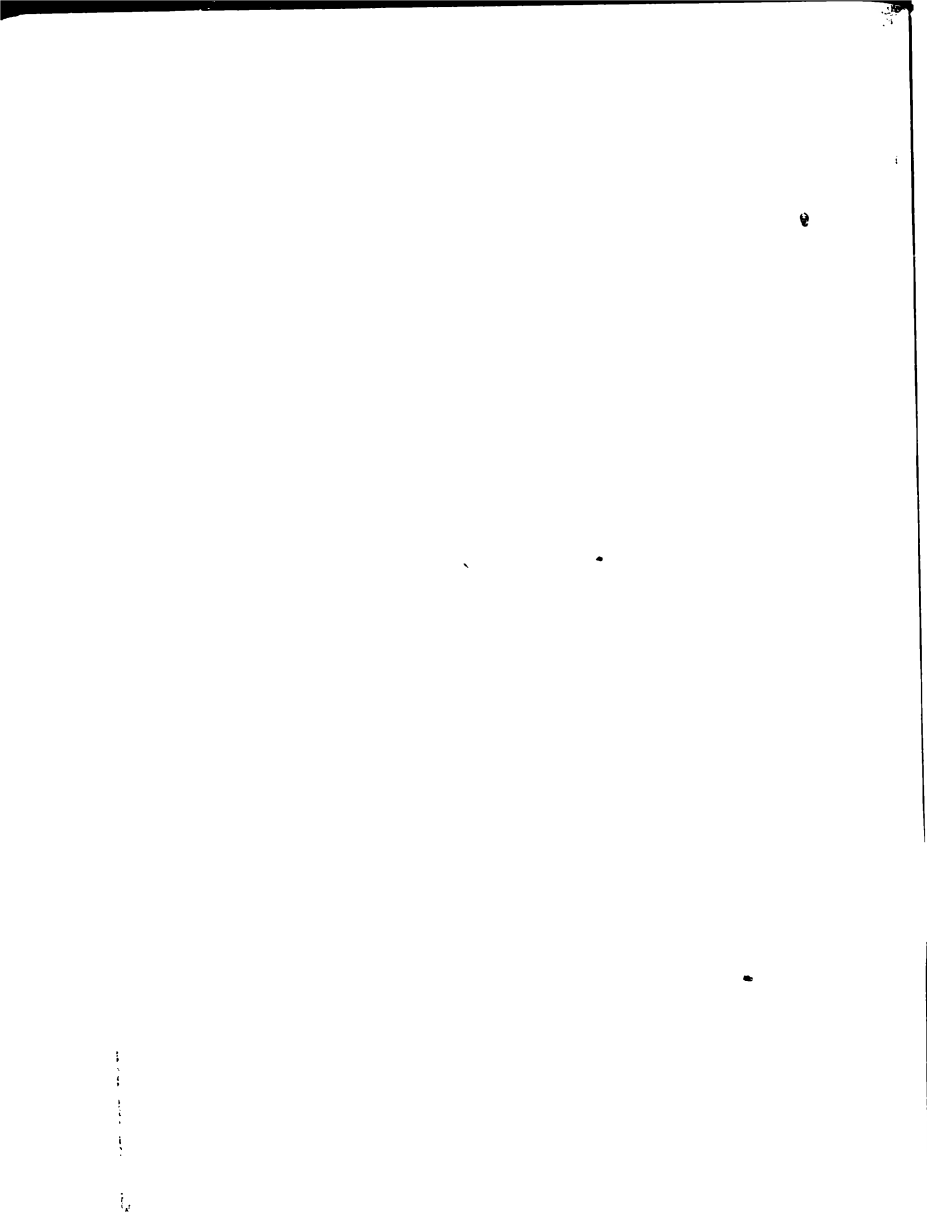
scrierea istoriei secolului al XVI-lea românesc, cînd, împreună cu numerele ziarului francez cuprinzînd studiul meu, îmi soseau, trimise de Rubin, bucuros că se caută așa de mult ziarul său, alte foi în care se făgăduia, între altele, autorului că, odată cu întoarcerea la București, va avea să plătească și cu pielea pentru cutezanța lui ; cum purtam pe atunci o demodată pelerină, pe care am păstrat-o an de an pînă ce mi-au mîncat-o șoarecii, era vorba și de soarta pe care o va avea această pelerină istorică la apropiata și nelipsita regulare de conturi, de care, dealtfel, îmi păsa așa de puțin. Se adunau de zor iscăliturile pentru izgonirea mea din mijlocul unor profesori pe care acuma îi compromisesem cu totul, și s-au cules, după cît îmi aduc aminte, vrîo șaizeci, șaptezeci de aprobări în scris a măsurii, care părea indispensabilă. De la Iași, cum fusese vorba și de la Caragiani, ca director al unei biblioteci universitare cumplit înapoiate, fostul meu profesor trimețea o broșură întregă, de o salvare de stil potrivită cu însușirile cunoscutului povestitor de anecdote orientale, terminînd cu deciziunea ca scrierile mele să fie aruncate public în lăturile de pe malul Bahluiului. Singur un necunoscut tînăr boier, Constantin Bălăceanu, lua un condei de o nobilă trampă * și, în curajoasa foaie franceză pe care o tipărea, făgăduia celui așa de aprig atacat că va veni o vreme, care a venit și n-a venit, cînd mulți din dușmanii de atunci îi vor face sluj înainte.

* *Trempe* (fr.). Aici, fermitate. (N. ed.).

PARTEA A II-A

LUPTA

PRIMELE PREOCUPAȚII
POLITICE ȘI NAȚIONALE

Nu-mi stătea prin gînd, la început, prin 1899, să ating în *l'Indépendance Roumaine* subiecte politice. Dar nu numai în sufletul meu, ci în acela al unei întregi generații, mai ales al celor cari avuseră legături cu Apusul și cunoscuseră societăți de o civilizație modernă adevărată, activă, cu simț de răspundere, oricare ar fi fost și acolo greșelile și slăbiciunile, cu îngrijire ascunse însă de acea ipocrizie despre care gînditorul francez a spus că „e un omagiu pe care viciul îl aduce virtuții”, se ivise părerea că și în acest domeniu, de care, dealtfel, la noi atîrnau toate celelalte, nu se mai poate ca acum. În adevăr era de toată evidența, chiar cînd ea nu era produsă de flacăra răscoalelor, care nici ele nu lipsiseră cu totul, că e imposibil să se trăiască mai departe cu milioane de țerani fără pămînt, fără drept adevărat în viața publică — afară de gluma insultătoare care era colegiul al III-lea, încadrat de jandarmi, mînat ca vitele, bătut sau plătit și, la capăt, înșelat —, și lipsiți de orice creștere prin școală, cu o burghezie care în Moldova era aproape total străină și nenaționalizabilă, cu o boie-

rime sfișiată de patima politică, dar opită într-un putred oportunism, peste al cărui fond regele îmbătrânit hotăra sterpe schimbări de regim, și cu o intelectualitate complet zăpăcită, care nu-și dădea sama nici care e datoria ei față de neam și de țară, nici de tot ce ele, bineînțeles și servite, ar putea să pună la îndemână pentru o totală transformare. Și aceasta când, dincolo de hotarele unde se opreau privirile politicianilor, considerînd provinciile românești ca un număr de kilometri oarecari pe drumul spre Apusul tuturor plăcerilor și fericirilor, conceput și acela între cartierul de distracții al Parisului și Coasta de Azur, fremăta o întreagă românilor ardelenă, muncitoare, onestă, idealistă, crezînd în noi ca în Dumnezeu, fără a ne cunoaște, și tocmai pentru că nu ne cunoștea [...].

Iar de jur împrejur, fără ca ochii oboșiți sau orbi din naștere să le deosebească, primejdiiile unor monarhii de pradă, a căror viziune era așa de puternică în mintea unui Sturdza, care-și avea totdeauna colțul de bolnavă exagerare, încît, chemîndu-mă la Ministerul de Externe pentru a-mi recomanda să scriu despre România și chestia Orientului, mă îndemna să mă grăbesc, căci „nu se știe ce se poate întîmpla, țara liberă stînd ca o frunză pe apă“.

În tăcerea flămînzilor, în toropeala sătuilor, un român de peste graniță încercase prefacerea totală a spiritului public printr-o foaie, frumos tipărită de editorul brașovean așezat la București, Gheorghe Filip, *România jună*. Aurel Popovici⁵⁸, bănățean, medic de profesie, luptător radical pentru liberarea alor săi, fără să predice încă încrederea în Viena și imposibila alipire la Austria, pentru care va lupta, cu o rece convingere antipatică, și bucovineanul Aurel Onciul, era un om impresionant prin vigoarea sa trupească, prin frumuseța oacheșului, rotundului său cap de medalie romană, prin tumultul de idei care i se zbăteau în

suflet, printr-o elocvență, puțințel de cafenea vieneză unde, țara stînd totuși pe loc, toate chestiile se puneau și se rezolvau înaintea unei halbe de bere, dar covîrșitoare, coplesitoare pentru ascultătorii uluiți de abundența unui val care nu se mai sfîrșea, precum și prin intonațiile profunde ale unui formidabil glas de tribună.

Îl voi cunoaște mai tîrziu, terorizat și eu de aceste excepționale daruri fizice, mai mult decît gata să-mi adaug iscălitura la a unui Nicolae Filipescu, care fusese complet cucerit, în favoarea unui program supt realizarea căruia trebuia să zacă și atît de scumpa nouă neatîrnare a României noastre. Pentru moment, după ce numai în timpul din urmă începusem a opri pe țigănașul care făcea cu strigătele lui ascuțite concurență neamțului cu „warme Würst“, moșneagului și babei cu „ciorbă de burtă caldă“ și cerșetorilor cu „miluiți-mă și pe mine“ și „melòstiviți-vă“ ca să-i cumpăr incolorul și insipidul *Univers*, ceteam de la un capăt la altul marele jurnal bine făcut, al cărui scris curajos contribuia să definească „ideile“ ce mi se desfăcuseră mie din lînga cercetare a unui trecut serios și onest, avîndu-și baza lui proprie.

Era acolo altă credință decît aceea din frumoasele discursuri cu care se luptau în Parlamente vane, numai de formă, eleganții atleți ai luptelor noastre de partid. Voi învăța a cunoaște și prin propria mea experiență ce era supt această paradă care, la zile mari, cînd se ridica vibrantul glas al lui Maiorescu, cînd Carp își arunca formulele sfidătoare, cînd Delavrancea, încă puțin apreciat ca orator, dar încîntîndu-se de elocvența sa, își îndemna în aer pitoreștile capricii, aduna în loje tot ce lumea feminină a vechilor București avea mai fin și mai fermecător. O dată, cu o frumoasă adresă caligrafiată, am fost chemat la ministrul meu, care era colegul doctor Istrati⁵⁹, mie dealtfel personal

necunoscut. O misiune ? O decorație ? Era o zi foarte caldă de vară și, în cabinetul său, ministrul stătea în jileacă. M-a invitat să mă dezbrac și eu, ceea ce, înclinându-mă înaintea generozității gestului, am refuzat. Apoi a început să mă întrebe, cu multă stăruință și încă mai multă jenă, despre examenul de bacalaureat la care, din nou, eram președinte. Numele lui Take Ionescu, căruia Istrate-i era profund devotat, se amesteca neconținut, curios, în acest interogatoriu. — Ce am eu cu el ? De ce l-am supărat ? — Am înțeles. „Dați-mi, vă rog, o foaie de hîrtie.“ Și, cînd i-am întins demisia, pe care, cu gîndul la Take Ionescu, nu putea să mi-o ceară, a prins să mă întrebe prietenos cît aș fi cîștigat la comisiune, cum s-ar putea pune suma la loc, și dacă aș vrea să-i cataloghez colecțiile. — Voi căuta un student în lipsă de mijloace. — Da, da, tocmai aceasta voiam s-o spun. — Nici nu puteați gîndi altfel. Dar, totuși, dacă aș vrea să merg în străinătate, fiind poate bolnav, fiind de dorit să fiu bolnav... — Dar nu sînt. — Atunci, știu eu ? o cercetare științifică. — Aș face-o la mănăstirea Neamțului. — A, tocmai, tocmai... — Dar cu mandat oficial, trecut la Monitoriu... — Desigur ! — Și nu că o compensație : voi prezenta contul... — Desigur ! — Și m-am dus la Neamț și am prezentat contul, dar nici însărcinarea nu s-a publicat, și a trebuit să înghit trei sute de lei tocmai...

Colaborator al *României june*, era și d. A.C. Cuza⁶⁰ [...]

În acest moment, pentru o bibliotecă de istorie contemporană din Paris, apărea cartea, bine făcută, despre istoria contemporană a României a lui Frédéric Damé⁶¹, fost director la *l'Indépendance*, creatorul unui ziar ilustrat, autorul unui prețios dicționar româno-francez, om pe jumătate încetățenit printr-o căsătorie care se termină scandalos, făcîndu-l să părăsească țara pentru totdeauna, așa încît i s-a pierdut și urma. Prezentînd ca pentru o lucrare menită a fi consultată tot șirul schimbărilor politice, atît de dese și

cu atît de puţină semnificaţie, toată lista de nume, în mare parte demult uitate, ale zecilor şi sutelor de miniştri din agitatul nostru cinematograf politic, lucrarea, în care erau servite şi unele interese de partid, ceea ce era dealtfel foarte vizibil, punea în lumină, fără ca aceasta să fi fost în intenţiile istoricului, zădărnicia totală a unei vieţi politice de oportunism şi stirpiciune în forme de pripit şi neinteligent împrumut.

Linii generale nu voise, sau nu putuse desface autorul străin, căruia toată această comedie îi era în fond indiferentă. Ele mi s-au impus cu atîta putere, trezind o adîncă durere în sufletul cui îşi dădea sama la ce rezultat s-ar fi ajuns dacă puterile vii ale naţiei ar fi fost în adevăr întrebuiţate, încît am redactat, cu o pasiune care nu era în obiceiul medievistului, ocupat cu ţeri străine sau cu epoci aşa de depărtate, o critică, menită nu atîta să arăte valoarea cărţii înseşi de care era vorba, ci să facă procesul unor mari şi fatale greşeli. Concluziile mele, ieşite din consideraţii istorice, coincideau desăvîrşit cu ale d-lui Cuza, al cărui punct de plecare fusese economic şi social. Darea de samă, care a format o întreagă broşură, a apărut în *România jună*, trezind, dealtfel, puţin interes, ca tot ce se publica în această admirabilă foaie, care peste cîteva luni şi-a oprit apariţia, primejduind şi existenţa tipografiei „Minerva”, creată mai mult pentru acest scop.

Ceea ce nu s-a mai putut publica deci acolo — şi vechea mea patimă de ziarist se trezise, pentru a nu se mai istovi niciodată —, a putut trece, graţie lui Rubin, neînregimentat în vreun partid şi destul de inteligent ca să-şi dea sama că asemenea convingeri sînt drepte şi că ele trezesc tot mai mult opinia publică, fie şi numai din cauza persoanelor care erau în joc, la *l'Indépendance*. Acolo s-a tipărit deci o nouă serie de articole, în care, reluîndu-se tema din recenzia asupra lui Damé, se urmărea trecerea de la o viaţă

modestă, dar reală, potrivită cu noi, capabilă de a da forme proprii și de a întreține o atmosferă morală, la această păpușerie de care se puteau înșela numai vanitățile ușoare ale copiștilor străinătății, ai unei străinătăți neselecționate și neadaptate nevoilor noastre, și se arăta tot răul care a putut să rezulte din această degradantă atitudine de perpetuă sclavie ; partidele, toate partidele erau denunțate ca instrumentul continuu întrebuințat al degradării noastre timp de mai multe decenii. Cum conducătorii țerii ceteau mai mult în limba franceză, aceleași lucruri care trecuseră neobservate în „obraznica“ foaie de radicalism transilvan a lui Aurel Popovici stârneau acum discuție și împotrivire, creîndu-mi, în general, cu totul altceva decît simpatii, cu care dealtfel nici n-aveam ce face. Această atitudine de dușmănie crescîndă, perfect inteligibilă deci și de care n-aveam cum să mă supăr, s-a întărit și prin articole scurte în care simțeam că exprim sentimentele a sute și mii de intelectuali cari nu scriau, cari, din deosebite motive, nu puteau scrie, cînd îmi arătam desprețul absolut pentru o politică de la o zi la alta, fără sens, fără țintă, fără folos, ținînd în loc de atîtea decenii un neam întreg. Articolele au fost reunite în două broșuri, *Opinii pernicioase, partide politice în România în secolul al XIX-lea* (1900) și *Un proces de deznaționalizare* (1902) care au fost urmate de *Scene și istorii din trecutul românesc*.

Îndărătul acestor negații, exprimate fără nici o rezervă, într-o formă a cărei urbanitate și obiectivitate îngreua și mai mult concluziile fondului urmărit cu toată răbdarea din generație în generație, tot mai sus în aparență, tot mai jos în realitate, era însă o afirmație : aceea pe care demult mi-o impusese cunoașterea istorică a în-sușirilor, a vredniciei, a isprăvii, cînd era lăsat a face ceva, ale acestui neam și tot așa ce putusem prinde din viața țeranului pe care-l înălțase așa de mult, cu atîta entuziasm

poetic, de la *Sultănica* înainte, Delavrancea, numindu-l „acest aur curat al neamului nostru“, și ce putusem prinde din viața satelor ardeleni, așa de strâns legate de viața unei intelectualități desfăcute, întreagă, din mijlocul lor. Astfel transformările din secolul al XIX-lea, secolul europeanizării, occidentalizării, „civilizării“, nu-mi păreau ca o fericită revoluție prin care am fi ieșit din casa unui orientalism, unui fanariotism și „boierism“ putred, și datele, devenite sărbători naționale, de 1821, 1848, 1866, 1877 și 1881 nu mai străluceau înaintea mea cu lumina care orbea pe alții, ci vedeam lunga desfășurare a unei existențe naționale, cu atît mai serioasă și mai vrednică de interes, cu cît perioadele în care se împărțea oglindeau mai deplin firea ei specifică și putința de a servi astfel, numai astfel, cu adevărat, civilizației universale.

Și acesta era un vechi crez. O dată — numai o dată, căci intereseații se feresc de a fi prinși din nou — avusem prilejul să exprim public părerile acestea. Era chiar la începutul activității mele de profesor și de istoric, cînd se socotea că sînt, și că voi rămînea un „băiat bun“. Se făcea la Ateneu cu solemnitate mare pomenirea lui Zece Mai, serbătoare națională, singura serbătoare națională, și, ca de obicei, era să asiste însuși Carol I pe care nu-l văzusem altfel decît în cele două ocazii de la Iași, care trebuiau să-mi lase o slabă idee despre soliditatea și popularitatea dinastiei. Sturdza făcuse ca eu să fiu însărcinat cu discursul festiv. Nu pot uita truda pe care am cheltuit-o pentru a pune pe hîrtie cele cîteva pagini pe care era să le cetesc înaintea gloriosului Suveran. Fraze n-aveam, cum nu le-am avut niciodată, și numai cînd ideea, această idee a nației mai presus de orice, a nației care singură creează și susține, care poate să reclame dreptul ei, peste tot ce dau, fiecare la ceasul ei, și individualitățile cele mai feri-

cite, mi s-a vădit limpede, numai atunci forma, caldă, dar deloc serbătorească, s-a impus de la sine. Nu mai era vorba decît de legătura dintre Țară și Domnul Țerii ; deci nimic din banalitățile curențe : din Brătianu și Sigmaringen, din călătoria pe Dunăre, din debarcarea la Severin, din proclamarea Independenței, din „tunurile de la Plevna” și din „coroana de oțel”. Nimic, absolut nimic. Așa de obraznic era acest tînăr de douăzeci și cinci de ani...

Și, cînd a venit ziua pe care acum a așteptam cu calm, căci conștiința mea avea să vorbească, și pagină după pagină s-au desfășurat fără să apară ce așteptau lojile oficiale, ce aștepta în primul rînd regele, s-a făcut în sală o apăsare pe care n-am prins-o deodată. Obiceiul era să se cheme oratorul înaintea lui Carol I, care-i spunea cîteva vorbe amabile. N-am fost chemat. La ieșire — înția oară am avut această senzație, care s-a repetat apoi de atîtea ori în viața mea, după ce făceam un act de credință sau luam o hotărîre potrivită cu convingerea mea — mi-am dat seama că lumea se ferește de mine. Noroc că fidelul Vasile Mihăilescu, care-și făcea acum stagiul militar, m-a luat după datina lui la întrebare asupra celor ce spuseseam și pufniturile lui m-au mîngîiat de pedeapsa, de altfel, meritată, a izolării. Începeam a fi, în societatea căreia nu mă putusem asimila, ciumatul, disperantul ciumat care totuși nu se poate distruge...

Dar, cum arătam mai sus, aceleași convingeri se impuseseră și altora ; ele, și nu anume interese, cel puțin din partea mea, m-au făcut să am prietenii de opinii, unele durabile, măcar pînă la o răscruce, altele cu totul trecătoare.

Astfel — pe lîngă aprobări ca a lui Constantin Bălăceanu — în partidul liberal, în care nu biruise „drape-lismul”⁶², pus supt conducerea aparentă a lui Aurelian,

dar însuflețit de flacăra de paie a unui C. Demetrescu-
lași și a câtorva altora, se ridica o nemulțămire contra
„mănăstirii“ lui Dimitrie Sturdza revenit la cîrmă, care
nu mai putea să se ție ascunsă. Brătienii erau nerăbdă-
tori de a juca un rol în casa unde domnise cu atîta auto-
ritate, în puterea unor servicii naționale neuitate, părin-
tele lor, și nu era o vulgară ambiție aceea a tinerilor, care
în familia lor primiseră îndreptări politice ce erau să-i
stăpînească toată viața. Nu văzusem pe cel mai mare din
frați, Ionel, și numai întîmplarea m-a făcut, mai tîrziu,
să fiu ascultătorul unei conversații de copilărești glume
de salon pe care, din tren, el o întreținea cu nu știu ce
doamne de pe peronul unei gări : cine ar fi gîcit din acele
silabe rostite răsfațat pe viitorul stăpîn și despot al Româ-
niei, unite și prin hotărîtorul lui aport ! Și cine ar fi pu-
tut să creadă că un sumbru și țepos dictator financiar,
năcăjit și amărît, se va desface din acel vioi și vesel Vin-
tilă Brătianu ⁶³, care-mi răsări în cale ca un prieten de
aproape aceeași vîrstă.

Prin Procopiu, nalt, slab, palid, solemn sfătuitor mai
bătrîn, Brătienii achiziționaseră *l'Indépendance*, unde
odată fusese servită, nu fără răsănet, ideea conservatoare.
Mi s-a oferit să iau asupra-mi conducerea unui număr de
duminică, literar și cultural. Am primit cu plăcere, și
m-am pus să adun pagini de trecut, să le traduc, împreună
cu bucăți literare — ca una din primele poezii ale idili-
cului nou poet, venit din Brașov, St. O. Iosif —, să fac dări
de samă despre expoziții de pictură (ceea ce mi-a procu-
rat apoi ceva mai pe urmă neașteptata vizită a lui Grigo-
rescu ⁶⁴, adus de Vlahuță însuși, cu care mă unea acum
același crez național, stăpîn și pe inima lui caldă și, împle-
ticindu-se pe scările înguste ale popasului meu din Aleea
Alexe Marin, el îmi aducea minunatul tablou de flori care
împodobește și acum casa mea). Credeam să fac din acest

număr săptămînal, nu numai încă un organ de luptă față de acea societate de sus pe care știam bine că, dacă aș cuceri-o, cum peste vreo zece ani am și izbutit în parte, biruința generală ar fi fost cîștigată, ci și un mijloc atît de potrivit de a arăta lor înșile, dar și străinilor din țară și de peste graniță că sîntem o nație adevărată, că avem trecutul nostru, originalitatea noastră sufletească, pentru care ni s-ar putea îngădui altceva decît servilismul tri-color de pînă atunci. Poate am arătat prea mult de la început asemenea intenții și de aceea s-a căutat o jignire care să mă îndepărteze de o foaie pe care, cî orice a căpătat vreodată munca mea, ajunseseam a o iubi ⁶⁵.

Dar se pare că în planurile lor de viitor, urmate cu perseverența caracteristică a acestei admirabile familii de vieri argeșeni din umbra vechilor voievozi, era nevoie și de concursul unui tînăr îndrăzneț care ar fi putut fi și înscris în trupa de asalt ce se pregătea și, fără minē, s-a și format, și a învins. Deci și după ce părăsisem acest plan, care mi se redusese așa de mult, am rămas colaborator al jurnalului și, data aceasta, dîndu-și sama noii conducători în ce împrejurări trăiesc, și cu acea remunerație de trei sute de lei pe lună care mi-a împodobit casa cu scaune și fotele de pluș pentru biroul din moștenirea arhimandritului de la Neamț.

Dar colaborația aceasta, prelungită cîteva luni cu cîte un articol pe săptămîină, era să se lovească de o stîncă în stare s-o sfarme, cu toată durerea casnică pentru împuținarea mijloacelor de trai. Scrisesem, anume, cîteva rînduri despre — cine ar crede că aceasta putu să provoace o ruptură cu tinerii liberali, cu Vintilă însuși, care a pronunțat sentința, cînd mai tîrziu rolurile erau să fie răsturnate ! —, despre pericolul capitalului străin, care nu vine niciodată într-o țară fără ca aceia cari-l aduc să ceară pentru ei, în politică, drepturi corespunzătoare cu servi-

ciul cum, dealtfel, s-a și întîmplat, pînă la primirea, astăzi a controlului financiar al Genevei (iar noi, atunci, priveam cu milă la Bulgaria controlată, cu monopolurile în mîna creditorilor ei). Cînd în ziua rezervată mie am privit în vitrina palatului *Independenței* numărul proaspăt apărut, articolul prim era altul. Am cerut explicații, trimițînd, pînă tîrziu noaptea, după Rubin, care nu se putea găsi. Răspunsul a fost că alții au decis astfel, și deci să dau „altceva“. Am răspuns, în aceeași noapte, că eu dau convingeri, nu marfă, că nu mi se poate cumpăra sufletul — și... ne-am oprit, pentru totdeauna, aici. Neoliberalismul nu mai era în faza pipăirilor generoase ; el își luase acuma sigurul și exclusivul său drum, de un inextricabil dogmatism matematic.

Dar lucrurile, o dată pornite, nu se puteau opri astfel. Și aiurea, în toate părțile, noile adevăruri germinau și ieșirea lor îndrăzneală la fața pămîntului nimeni nu mai putea s-o oprească.

O întîmplare m-a dus la Iași, poate participarea la vreo comisiune de concurs, și acolo am căutat să văd pe d. Cuza, pe care mi-l aminteam ca persoană numai tinerețel și sprinten, cu cilindrul strălucitor pe cap și bețișorul elegant în mînă, furînd mințile cocoanelor și, cu o mantilă femeiască pe braț, afișînd la teatru înaintea unei lumi ipocrit scandalizate prietenia cu o actriță. L-am găsit în casa-i retrasă de la Copou, în fața locuinței impozante unde trăise Gheorghe Asachi, în acest castel în miniatură străjuit de cele mai cumplite javre și păstrînd, la adăpost de mediul ieșean, cu alte direcții, o comoară de cărți cît ale mele, dar cu deosebirea că, om cu mijloace, el nu le cumpărase vechi.

În acel moment, cercetam Arhivele, pline de lucruri nouă, pe departe nu numai preoțești, ale bisericii cato-

ino, și un călugăraș mititel, modest și dulce ca mierea, care mă îngrijea cu struguri proaspeți și vin bun din vile episcopului, îmi puneă în vedere ce mare și puternică e Roma Papilor, ce puțin rol joacă românii într-însă și ce mare folos aș aduce eu, ajungînd să port și rochia roșă a cardinalilor, dacă, rămas acum fără legături de familie, aș trece peste deosebiri de dogmă și antagonisme istorice și aș primi o călugărească tundere de care n-avea decît să mă privească în ochi ca să înțeleagă cît de departe îmi erau aplecările. Refuzînd o așa de înaltă onoare, am căutat din nou pe d. Cuza, impunîndu-mă aproape aceluia care vădit dorea să fie vizitat cît mai puțin, și el a crezut că-mi face o deosebită plăcere chemîndu-mă într-o sară la dînsul cu profesorul de științe naturale Bujor⁶⁶, socialist pe atunci, care era să fie colegul meu de președinție la Senat, eu fiind președinte al Camerei în „România Mare” — dar cine să se gîndească pe atunci la asemenea nebunii ! —, și cu fostul meu profesor d. I. Găvănescul, al cărui statornic naționalism corespundea cu crezul de acum al gazdei, care fusese pe vremuri, la *Contemporanul*, un aprig luptător pentru ideea socială.

N-am avut prilejul să vorbim mai mult despre ceea ce așa de curînd era să ne lege atît de strîns. D. Cuza cetise darea de samă despre Damé și o aproba din toată inima, expunîndu-mi cu acest prilej propriul său crez, de o natură mult mai filozofic și economic precisă, fără elemente istorice. De acestea era mai curînd străin prin educația sa, la Dresda, la Bruxelles, și prin acele preocupări care-i vor procura catedra de la Universitate, cu ajutorul, foarte activ, al lui Ioan Bogdan.

Înainte de acestuia, adaug, se ruga pentru o catedră și un Stere⁶⁷, întrevăzut la ultimul meu concurs, cînd era comensalul ultra-conservatorului A. D. Holban : bărbos și hirsut, într-un palton îngălbenit, propunîndu-mi o dis-

cuție contradictorie asupra unui oral al meu, pentru ca apoi să mă silească a-i face în *Convorbiri* o dare de samă folositoare carierei sale — și ce admirație exprima fiorosul apostol social liberalizat pentru modestele mele lecții de deschidere la Facultatea de Litere. De atunci..., Doamne !

Dar, acum, în alte împrejurări, în însăși casa mea, aveam alt avînt în lupta pe care nu eram dispus s-o părăsesc față de nici o dușmănie, și care găsea sprijin în sentimentul, chiar nemărturisit, al unei generații.

XVI

OSTENELI DE ISTORIC

Deocamdată, fără ca propaganda începută să fie lăsată la o parte, căci, lăsînd-o eu, ar fi continuat-o alții, noi sarcini în domeniul științei mele au căzut asupra-mi în acești ani 1901 și 1902.

Luasem premiul pentru *Chilia și Cetatea Albă*, ajun-gînd a-mi da sama că totuși intrigile țesute în jurul muncii mele pot fi biruite. Academia anunțase un altul, cu un subiect așa de greu, pentru a cărui prelucrare lipseau aproape cu totul lucrările pregătitoare : *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*.⁶⁸

Trebuia, pentru a se scrie, și mai ales de un istoric și în spiritul istoric, nu numai răscolirea unui așa de întins material, în mare parte ascuns, manuscrite care nu se găseau cu toatele în Biblioteca Academiei, dar și cercetarea din punctul de vedere al adevărului, a cronicilor, așa de însemnate încă pentru acest timp, și punerea lor în legătură cu mai vechile alcătuiuri de acest fel. Un an de zile de răbdătoare studii era încă puțin, chiar pentru cine avea obișnuința de a lucra cu acest material.

În mijlocul multor greutăți și suferinți intime am lucrat, mai acasă, mai la mănăstirea Neamțului unde am salvat de la risipire un mare număr de manuscripte și de documente, care sînt astăzi la Academie, ca și cele de la Cernica — pe cînd manuscriptele, catalogate de mine, de la episcopia Argeșului s-au pierdut —, mai la Brașov, într-o odăiță din fața casei familiei Bogdan, avînd ca vecin pe un profesor german de limbi romanice care, ca să facă practică de românește, se certa în zori de zi cu cocoșul, la ceea ce a format două volume noi de istorie literară, în care era desigur și multă noutate, capabilă de a fi recunoscută răpede de comisiune.

În jurul manuscriptului meu, ca și în jurul celui precedent și în jurul *Documentelor Bistriței*, s-a început însă acolo o luptă pe care o prevedeam, dar mărturisesc că nu și rezultatul ei. Hasdeu, care, data aceasta, nu putea bănuî pe nici un basarabeian neprieten, a prezentat grave obiecții contra acordării premiului, între care aceea, care s-a socotit decisivă pentru răspingere, că nu vorbesc de Panegiricul lui Ștefan cel Mare și, bineînțeles, n-am luat înapoi manuscriptul refuzat fără să mi se fi certificat de la birou că este un întreg capitol despre cartea pe care aș fi uitat-o.

Rămîneam însă pe brațe cu acest studiu așa de întins. Dar se pare că, împreună cu noua stăpînă, intrase norocul în casa mea, prea mult lipsită de dînsul. O telegramă iscălită de cineva pe care nu-l văzusem niciodată, cu care n-avusesem nici o relație, nici o atingere, Al. Callimachi⁶⁹, coborîtorul lui Dumitrașcu, fratele lui Ioan Teodor-vodă Calimah din secolul al XVIII-lea, lua asupra-și cheltuielile ca o mulțămîtă pentru felul nepărtinitor și pios în care vorbisem de ai săi, Domni în acel secol a cărui istorie sufletească o scrisesem acum.

Nu un editor, căci n-a reținut din ediție decît puține exemplare pentru prieteni, ci un adevărat cititor în sensul istoric al cuvîntului, de la care apoi, cu concurența firească între unele mari familii avînd încă preocupății culturale și mijloacele de a le servi, s-au învățat și alții, permițînd astfel o serie întreagă de publicații documentare ce n-ar fi putut apărea cu mijloacele statului sau ale Academiei care-mi adusese o așa de nemerită jignire, menită dealtfel să nu fie ultima.

L-am cunoscut apoi pe acest binefăcător în casa lui din strada Batiștei, plină de cărți rare și de tablouri, în care, credincios tradiției sale de familie, boierul botoșănean de la Stăncești, odrasla, crescută în străinătate, a unui tată bătrîn și a unei mame de o rară evlavie, inițitoare a unui Institut biblic, era o figură cu totul în afară de obișnuita societate românească. Mîndru de numele său, de frumusețea sa fizică, asemenea cu a unui căpitan de *reîtres** în luptele religioase din Franța secolului al XVI-lea, de o impunătoare putere fizică — s-ar fi putut bănuî înceata lui distrugere de cancer la Paris, pe vremea războiului? —, priceput în mînuirea armelor, el avea într-însul, cu ieșirile violente care intimidau în Cameră pe adversarii conservatismului său de nuanță junimistă, pornirile unui luptător fără preget, gata să sprijine pe oricine-și simțea ca și dînsul ceea ce trebuie pentru a înfrunta orice primejdie în urmărirea unor scopuri de dreptate. Și, cu aceasta, un bun stăpîn al țeranilor de pe moșiile sale, asigurînd, în momentul cînd își va rîde de reformele, rău făcute, ale lui I. I. Brătianu, că nu cunoaște un mai bun platnic decît săteanul român.

Am putut salva prin tipărirea, așa de răpede încît corectura îmi lua nopțile pînă către ziuă, tipografia „Mi-

* *Reître* (fr.), în evul mediu, cavaler german mercenar în Franța. (N. ed.)

nerva", căreia, într-o margene a Bucureștilor, i se făcea acum inventarul pentru faliment și lichidare. N-a fost proastă bucuria d-lui Filip, om de ispravă, care s-a ruinat de prea multe planuri, dar a cărui iubire pentru artă și pentru cartea românească, menită să ia un nou avânt prin devotamentul lui, erau nesfârșite : oacheșa lui față rotundă se lătea și mai mult la fiecare din isprăvile pe care ajungea să le îndeplinească. Se va face un loc în dezvoltarea artelor grafice la noi acestui spirit întreprinzător și îndrăzneț, al cărui romantism a putut aduce, la un moment dat, adevărate minuni.

Dar cartea mea se cerea completată prin materialul inedit care se ascundea la Blaj, curioasa capitală a românilor uniți, pe care o cunoșteam numai după atrăgătoarea legendă, pe când realitatea, și oameni și lucruri, merita să fie cunoscută, direct și serios.

M-am găsit astfel la 1902, după o călătorie la Veneția, asupra căreia voi reveni, căci ea face parte dintr-o nouă serie de drumuri în Apus, în acel colț ardelenesc de pe Tîrnave în care trăia neschimbat secolul al XVIII-lea, epoca Mariei-Tereza, cu tot ceea ce o formase odinioară. Piața largă austriacă, biserica în stil iezuit cu cele două turnuri în față, clădirile școlare seci, reci, vechi, pline de mireasmă călugărească, din umbra ei, castelul unguresc, refăcut în stilul unei epoci mai noi, casele canonicilor, cari, unii cu cartea, alții cu moșia, ba chiar, cîțiva, și cu cartea și cu moșia, își succedau căsuțele pe străzi înguste, abia pavate. Și, de jur împrejur, emanația țerănimii din această vale, de pe dealurile cu vii, sătenii așezați și sătenii cari veneau la târg. Totul în sunetul clopotelor catedralei și în mormăitul de

lecții al ucenicilor și fetelor ucenice veniți de pe la sate, și cu ceva hrană în traiste și în legături. O revelație a unei româniimi încă mie cu totul necunoscute.

Blăjenii, în gândul cărora e totdeauna o tendință de a salva sufletele schismaticilor, și nu cruță pentru aceasta zîmbetele și laudele, au fost deosebit de îndatoritori pentru profesorul bucureștean care cunoștea marea operă îndeplinită acolo și o aprecia pe deplin. Erau printre dînșii și oameni de trecut cari nu mai ceteau demult, amestec de romantism mîndru, de țerănism aspru și de exclusivism catolic fără nimic din fineța iezuită ; erau și oameni vioi și veseli, nu fără o cultură mai înaltă, dar cari, deprinși cu avantajile unei pașnice vieți de provincie, n-ar fi murit pentru nici un crez, cum nu s-ar fi încălzit pentru nici o idee ; erau gospodari în redingotă preoțească, asemenea întru toate cu părinții lor gospodari în cămașă și izmene ; erau și profesori ca oriunde aiurea. Mitropolitul, așa de primitiv, tot numai zîmbet, Victor Mihalyi de Apsa, nemș maramurășean, aducea cu dînsul atmosfera prelaților de curte din vremea austriacă. Se desfăceau din acest grup, oricum, interesant și în general simpatice, două individualități cu totul deosebite, dar a căror făptură sufletească era de alt caracter, ceea ce-i împiedeca de la un lucru împreună care ar fi adus un și mai mare folos decît acțiunea separată a fiecăruia, acestui mic grup de cărturari români.

Unul înfățișa pe vechiul cleric român intransigent, retras în colțul lui, gata să-l apere contra intrusiunilor, chiar și prietenești, iar față de stăpînirea străină manifestîndu-se dîrz, fără nici o rezervă și fără nici o frică, de vreme ce de la început, pentru a putea fi altfel, sacrificase întreaga sa carieră, dar care era prea respec-

tat, și respectabil pentru oricine, ca să se poată gîndi cineva să-l lovească pentru această eroică îndărătnică încăpăținare. Am intrat și eu în casa, goală de mobile, a elevului și prietenului marelui Cipariu, al omului care de la sine, fără ajutor, fără mediu, fără recunoaștere a făcut mai mult decît atîția cu cele mai frumoase studii, cu biblioteci la îndemîină și cu încunjuriștea cea mai inteligentă și mai plină de îndemnuri: canonicul Moldovan, „Moldovănuț“, cum îi zicea, cu iubire, fiecare, era în adevăr numai o bucățică de om într-un vechi anterior cu totul neîngrijit. Vorbea puțin și apăsător, niciodată de dînsul și fără nici o legătură cu multe pe care, în multe direcții, le făcuse, dar ce flacăra ieșea din ochii mici, supt fruntea încununată cu asprul păr cărunt, flacăra de veșnică luptă și de nestrămutată credință, rezistența întrupată a neamului său față de orice încercare de a-l de-naționaliza? L-am văzut la mese mari ale Asociației, cînd mulți dintre ai noștri se simțeau bucuroși stînd lîngă reprezentanții, uneori împodobiți și cu titluri nobiliare, ai puterii și glasul le vibra cînd se ridicau uralele pentru împăratul-rege, rămas în multe inimi tot „drăguțul de Împărat“. Erau și alții, tineri, al căror aprins naționalism nu desprețuia popularitatea din care se formează clientele. Dar Moldovănuț ținea ca lucrurile să fie puse la punct, și glasul ciudos, rostogolind greu fraze de o vicleană încălcire, știa totdeauna să spuie în auzul tuturor, și în ciuda oricui, ceea ce nu era îngăduit a se spune. Și ce inimă de aur se ascundea în acest mărunțel trup scortșos! O dată, cu toată împotrivirea mea, el a scos din șerpar un abonament dublu, triplu, pentru *Sămănătorul*, pe care, cum se va vedea, ajunseseam a-l conduce: cerea scuze că s-ă incurcat definitiv în socoteli și n-are cum face altfel.

Foarte român și prin înfățișarea sa, cu fața solid pătrată, cu barba rară de dac, cu sprincenele groase și niște buni ochi verzi de țeran, ca ai lui Dimitrie Onciul, dar fără tot ce sclipa, nefinișitor, în aceștia, Augustin Bunea⁷⁰, format la Roma, avea în distincția întregii sale ținute, din care însă lipsea eleganța căutată, și nu cu totul plăcută, a șefului său Vlădica, caracterul prelatului de capitală, al cercetătorului de bibliotecă, al scriitorului cu știință și talent care era. Păgărășean, purtând un nume care se întâlnește și în boierimea noastră, cu care era fără îndoială legat prin vechimul din strămoșii săi, încă tânărul canonic era, și pentru cei geloși de marile lui însușiri, netăgăduita faimă a Blajului, a cărui dezvoltare în toate vremile și în toate domeniile o cunoștea atât de bine. Scrișese încă puțin, dar lucrări mai întinse, fundamentale, despre episcopiile vechi românești, despre Petru Pavel Aaron, episcopul pustnic, creator de școli, erau în pregătire, și o scurtă conversație ajungea ca să-și deie samă cineva cât de întinse erau rezervele lui de știință, ceea ce, de altfel, nu-l împiedeca de a lua o parte importantă în administrația vastelor moșii ale diecezei metropolitane. Era un orator de ocazii mari, în a cărui largă frază întâlneai elementele de puternic sentiment fără care în vorbire nu se pot atinge culmile, șiopotolitul lui glas căpăta răsunet când i se dădea putința să afirme un crez făcut din același metal antic ca al lui Moldovănuț. Renunțând la perspectivele episcopale, care cu siguranță iar fi fost admise altfel, el era unul din reprezentanții convinși că sprinjinul Vienei, legat de atâtea amintiri istorice, nu e o simplă iluzie, și mai târziu va fi cîștigat și el de ideologia lui Aurei Popovici; primit bine la arhiducele moștenitor, la revoluționarul filoromân, al cărui ceas se aștepta cu nerăbdare, Bunea va stăruia de mine să nu tulbur prin nici

o manifestare acea vizită la Sinaia a lui Franz-Ferdinand și a soției lui, în care acest grup de vizionari punea atât de mari speranțe.

Aprecierile lui Bunea pentru munca mea, asămănarea mea, pe care am surprins-o într-o conversație a lui, cu Hasdeu însuși, nu mi-au putut fi indiferente și n-am putut uita găzduirea de mai târziu în chiar casa lui, așa de bine îngrijită de o harnică nepoată, și ea de mult dispărută dintre cei vii ca și unchiul fulgerat de o boală de inimă. S-a legat astfel între noi o prietenie caldă, care a avut efecte și asupra activității de istorici a amândurora.

Cu această legătură, tot așa de prețioasă ca și ce găsisem la Blaj în biblioteca lui Căpăriu, nici până astăzi destul de cercetată, am plecat din umbra turnurilor românești stăpânind asupra Tîrnavelor.

Înainte de a mă întoarce din această răpede călătorie pentru informații suplimentare, a trebuit să merg și la Oradea-Mare, unde activitatea de Mecena a înțelegătorului episcop Samuil Vulcan, legăturile lui cu un Șincai și alți fruntași ai culturii românești în secolul al XVIII-lea grămădiseră în biblioteca diecezană atîta material încă neîntrebuințat, cuprinzînd pînă și cutare cronică a principatului muntean. Episcop era atunci marele binefăcător Mihail Pavel⁷¹, caracteristic ȋeran tonsurat, care nu ținea nimic pentru sine, dînd totul pentru dăinuirea și luminarea neamului; deși l-am zărit cîndva, ca aparență un simplu preot cu barbă, tîrînd ciubote greoaie, n-am vorbit niciodată cu dînsul, relațiile mele fiind, în vastele odăi goale ale cancelariei vlădicești numai cu canonicul Neș, tatăl doctorului pe care l-am cunoscut pe urmă așa de bine, și-mi aduc aminte foarte mult surprinderea cu care, în această nouă coborîre cu un veac în urmă, ca prin vremurile lui Vulcan el însuși, m-am găsit în fața

acestor clerici de o croială atît de deosebită de a blăjenilor, iar mie cu totul necunoscută : capetele rase, lungile mustăți de nemeși unguri din zilele lui Pavel Chinezul, vechile anterie tîrîndu-se pînă la pămînt, pipa lungă ca un ciubuc turcesc. Și nu mai puțin accentul străin urechilor noastre — într-o seară, trecînd cu trăsura prin satele din jurul Orăzii, îmbălsămate atunci de mirosul dulce al copacilor înfloriți, n-am înțeles dintr-o dată ce e acel „cheiu“ (teiu), căruia, împreună cu „acațul“ (salcîmul), i se atribuia principalul merit pentru delicata mireasmă. Vorba cădea înceată, întretăiată de lungi căderi comode sau pline de înțeles, din gura tăbăcită cu tutun a acestor bătrîni, cari hrăneau în modesta lor izolare mari visuri, pe care nici unuia nu le plăcea să le mărturisească.

-Am terminat în sfîrșit de tipărit voluminoasa carte la care atîta lucrasem și a cărei publicare îmi dădea prilejul să arăt ce nedreptate mi se făcuse la Academie. Cel dintîi articol în *Epoca* a fost datorit, am aflat-o mai tîrziu, ciudatului falsificator Caion, cel care „descoperise“ pe Kemény, „autorul ungar“, după care Caragiale „plagiase“ *Năpasta* — și jurații au achitat, după pasionate pledoarii, în care un avocat al apărării arunca pe masă cărțile groase ce ar fi fost să fie operele, de fapt neexistente, ale „eruditului“ acuzat, pe fiul unui influent avocat liberal. Era o tăgăduire violentă, care, necunoscînd pe autor, m-a lovit în inimă : indignarea m-a dus drept la redacție, unde, considerîndu-mă foarte de sus, cu lornionul în ochi, redactorul Ciorăneanu mi-a refuzat orice explicație. Și, totuși, în scurt timp coloanele acestei foi, închisă atunci curiozității mele dureroase, erau să-mi fie puse la dispoziție de N. Filipescu pentru a manifesta același crez pe care pînă atunci îl purtasem prin *România jună* și prin foaia franceză...

Altceineva n-a crezut că trebuie să se ocupe de lucrarea prin care căutam să arăt nu numai bogăția unei literaturi în mare parte ignorate, dar și valoarea actuală, pentru nevoile și aspirațiile noastre, a cugetării acelor corifei ardeleni, cari din fundul gropii umilințelor lor cutezaseră a ținti așa de sigur stelele nemuritoare ale idealului. Abia într-o nouă călătorie ardeleană omul cu două suflete, cu trei, dacă se ține samă și de sîngele său neapărat sîrbesc, Gheorghe Alexici, Alexics pentru stăpîni, care-și creștea un fiu cu două forme ale numelui său, după cum intra în casă un român și un ungur, el, profesorul de limba română la Universitatea din Pesta pentru că era blînduț cu stăpînii, dar care nu numai că m-a condus la biblioteca Muzeului Național, dar m-a pus în contact cu studenții români de acolo, în frunte cu tînărul Octavian Goga, mi-a spus cu sinceritate că „nici dintr-o carte românească n-a învățat atîta ca din aceasta.“

Cineva m-a sfătuit să prezint lucrarea prințului moștenitor, care „ar dori să cunoască tineretul“, și astfel, cu cele două volume frumos legate subsuoară, m-am dus la Cotroceni. Întîia mea întîlnire cu viitorul rege Ferdinand mi-a rămas limpede în minte. [...] Blond, foarte slab, cu figura mică, îngustă, săpată adînc pe tîmple și pe obraji, cu palizii ochi albaștri fără siguranță în priviri, aspectul acesta fizic, pe care-l va îndrepta barba ce-și lăsa să crească, nu se potrivea cu impresia ce o aveam de la Iași, unde-l adusese, pentru a înfățișa moldovenilor pe tînărul ofițer de vînători, regalul său unchi, și de la serbarea Universității bucureștene în 1890, cînd, fără să asculte lungul discurs al rectorului Orăscu, veche figură din vremea lui Cuza-Vodă, care întrebasese pe atunci tînărul cumulard, abia întors din străinătate, dacă el e „cel ce mănîncă șapți chiti“, își umfla și desumfla ritmic obrazii grași și rumeni, poate numai din timiditatea care l-a ur-

mărit până la sfârșit. Dar viața ascunsă înăuntru, o viață de francheță și de ironie, spunind limpede orice — uneori prea mult orice — oricui — uneori prea mult oricui —, izbutea să biruie aceeași sfială care se arăta prin lungile opriri până la venirea termenului în adevăr just — și știa foarte bine românește — și prin neplăcuta repetare a cuvintelor din urmă ale interlocutorului de care se agăța cu desperare. A arătat foarte puțin respect nu numai pentru publicațiile Academiei Române, a căror parte administrativă „samănă cu dările de samă ale Creditului Rural“, și chiar pentru întreaga tagmă politică de la noi, cu ai căreșefi era coleg la Senat, dar nu se ducea acolo niciodată; pentru a-i califica, a întrebuințat chiar un cuvânt francez care m-a făcut să tresar: acela cu care la Waterloo Cambronne răspunsese somației de a capitula și pe care fabricanții de fraze eroice l-au prefăcut în nobilul: „La garde meurt et ne se rend pas“. Da, chiar acel cuvânt care nu figurează în vocabularul de audiențe al dinastiilor. Făcea o singură distincție, clară și absolută, pentru Kogălniceanu. Era deci și în familia regală cineva contra unei situații politice pe care o descriesem fără rezerve întocmai așa cum era? Încă de atunci aceasta-mi dădea de gândit. Oricum, m-am întors cu multă bucurie de la această primă vizită.

Dar mi s-a observat că nu-mi făcusem datoria de a mă duce întâi la regele. Și astfel o nouă cerere de audiență pentru a prezenta aceleași volume buclucașe mi-a deschis ușile palatului regal.

Orice era să [se] creadă mai târziu despre tînărul amestecat în politică pentru a încerca să strice bunele relații cu monarhia pe care o văzusem și o voi vedea adesea la lucru în Ardeal, și oricum cuvintele sale au putut fi raportate de ministrul austro-ungar la 1915, aproape cînsprezece ani după aceasta, cînd mă hrăneam cu iluzia

că putusem face și unele progrese, Carol I a fost foarte bun cu profesorul care abia se apropiase de treizeci de ani și care în politică, singura hotărâtoare, nu însemna absolut nimic, nefiind măcar înscris în listele electorale. Aici mă așteptam să găsesc protocolul. El era desigur în audiența în picioare, în felul cum se dădea mina la început și la sfârșit, dar, modul de exprimare fiind fără îndoială altul decât la Cotroceni, deloc în ce privește ideile, netede, radical de netede în toate privințele, și sentimentele rostite cu o uimitoare lipsă de orice fereală. A pipăit cartea, s-a uitat la dînsa, a foietat-o, a pus-o de-o parte și apoi s-a interesat de ce se petrecuse cu dînsa. — A fost scrisă pentru Academia Română, dar răspinsă de dînsa. — Da ? și pentru ce ? — Pentru că s-a adus înainte lipsa unui capitol. — Și capitolul lipsea ? — Nu, maiestate, și am făcut să se constate aceasta. — Și s-a revenit asupra hotărîrii ? — Nu, maiestate... — Nu ? Aceasta este o... Nu găsea cuvîntul. În sfârșit el s-a desfăcut, necruțător, potrivit cu vechile lui păreri asupra moralității lumii pe care o găsisese aici : — ... O urmă de barbarie. Și a vrut să știe cine era în comisiune, cine decide la Academie. Și numele lui Urechiă a căzut, pe alături. — Urechiă a murit. Nu era multă durere în glas la pomenirea aceluia care fusese totuși un perfect curtisan, atîția ani de zile. Cînd a aflat că la universitate fetele frumoase trec examenele răpede, Tocilescu dînd note pentru patru materii — **voia să examineze și la Istoria Universală și după numirea mea** —, a avut, în întunerecul care se lăsa, și regele **nu sunase pentru a se aduce lumina**, un gest care **nu mi-a putut scăpa**. Mai tîrziu însă, față de anumite ne-reguli bănești constatate la Muzeu, fiind semnalate de funcționarul lui Tocilescu, d. Tzigara Samurcaș, care nu pierdea din ochi direcția, regele a intervenit pentru ca, trecîndu-se asupra malversațiilor, scandalul să nu devie public.

Și de la Palatul regal am plecat cu impresia că se pregătește o vreme nouă, care va fi mai bună, mult mai bună decât aceea în care, cu vreo zece ani în urmă, des-călecasem.

Se vedea și prin alte semne.

Am spus că o emulație frumoasă se produsese între familiile boierești cu dorința de a face cunoscut ceea ce pînă atunci zăcuse numai în Arhivele lor și în cele stră-ine. Exemplul a venit de la Al. Callimachi.

Ca mulțămită pentru tipărirea *Istoriei literaturii* îi propusesem să scriu din nou, după o reușită încercare a lui Xenopol, istoria familiei lui. Pentru aceasta mi s-au adus în saci documente, de multe feluri, între care am avut bucuria să găsesc pînă și scrisori personale, intime, pe lîngă cele din monografia fostului meu profesor de la dragomanul Ioan Teodor, viitorul Domn. Dar pentru cele patru domnii ale familiei arhivele din străinătate păstrau desigur un prețios și bogat material. Cu o sumă, al cărei rest i l-am adus înapoi, am pornit deci în cercetarea aces-tui material inedit : călătoria, pînă foarte departe, făcută cu cea mai mare grabă, căutînd să prind ce-mi trebuie și în ceasurile care nu sînt pentru lucru, trebuia să fie plină de izbîndă.

Am revenit în Galiția, și biblioteca Czartorycki mi-a dat corespondențe particulare din cele mai interesante, la care s-a adaus descoperirea formei latine a Croniciei lui Miron Costin, pe care a tipărit-o apoi în colecția lui I. Bogdan un nou prieten, găsit atuncea, tînărul istoric Barwinski, căsătorit cu o simpatică doamnă crescută în Moldova, de la care și el învățase ceva românește ; cu cită bunăvoință mi s-a deschis casa lui ! Bibliotecarul Biskupski a făcut și el imposibilul ca să-mi fie de ajutor.

Între națiile noastre era de ajuns să ne vedem pentru a ne și înțelege. La Viena, am regăsit pe Károlyi, pe Göry, pe Siegenfeld, pe clericul care-și lua dejunul copios lângă fereastă. Documentele puse la îndemână luminau legături economice, evenimente politice și dădeau la iveală o întreagă rectificare de granițe, pe tăcute, în paguba Moldovei.

De acolo am mers pentru întâia oară la Copenhaga. Simpatică reședință regală, plină de trecut, având în caracterul caselor de cărămizi aparente, roșe, violete, în scărițele care se suie din stradă către ușa de intrare, în liniștea piețelor ei, ceva din Haga. Și acolo voi reveni iarăși, bucuros uimit când, după o rătăcire, ba pe căile olandeze, ba pe căile statului, fără să se supere cineva și fără să-mi ceară plată pentru parcursul greșit, mergînd și pînă la Rotterdam, m-am găsit tîrziu noaptea întîmpinat ca un prieten plecat abia ieri de același om de serviciu, care m-a dus exact la aceeași odaie unde fusesem cu mai mulți ani în urmă. Corespondențele din Constantinopol cuprindeau în ambele locuri și știri nouă despre dinastia aceasta de cîmpulungeni ridicată prin vrednicia lor pînă la Scaunul domnesc al lui Ștefan cel Mare.

Pentru a se adăugi o nouă recoltă am mers și în Suedia. Cu totul altă lume în maiestuosul Stockholm, clădit din piatră, în jurul masivului Palat regal, deasupra locurilor minunate, în legătură cu Marea. Deprinsesem încă de la Paris această clară limbă vocalică în care baza fineză a țerii înlăturase sunetele germanice obscure [...]. Am putut strînge astfel singur și pregăti cu traduceri, pentru publicație, destule fragmente de rapoarte diplomatice constantinopolitane.

Și am făcut cunoștința unui om a cărui atenție, prin petrecerea lui Carol al XII-lea la Bender, era mai de

mult atrasă asupra țărilor noastre. Bunul, prietenosul Theodor Westrin, director al Arhivelor, a rămas legat de mine și de noi și mult timp după ce-și părăsise, de bătrîneță, funcția, pînă cînd, mai deunăzi, l-am văzut zdrobit de ani și de urmările unui accident, dar și din patul suferințelor lui arătîndu-mi, prin cartea pe care mi-o înfățișa, interesul pentru lucrurile românești.

Documentele Callimachi, cărora le-am adaus două prefețe muncite, dintre care una e istoria unei lungi părți, din secolul al XVIII-lea, au apărut în două volume, frumos și luxos lucrate la „Minerva” lui Filip, abia în 1902. Pînă atunci însă putusem da, în această vreme de mare dar și de atît de bucuroasă încordare a tuturor puterilor, acte de deosebită însemnătate privitoare la familiile Cantacuzino și Brîncoveanu.

Întîmplarea, care, așa oarbă cum pare, își are totuși căile ei necunoscute, m-a făcut să descopăr, într-un manuscript adus de la Muzeu la Academia Română, însuși carnetul de student, la Veneția și la Padova, al stolnicului Constantin Cantacuzino, căruia, cu cîtva timp în urmă, îi putusem atribui, prin comparația cu manuscriptele din Bologna, Cronica Anonimă, atît de importantă, chiar anacronică în cugetare și stil, a începutului neamului românesc înțeles ca o singură unitate. Am comunicat amănunțit descoperirea bătrînului șef al conservatorilor, G. Gr. Cantacuzino, întrebîndu-l dacă ar consimți să susțină publicarea acestor revelatoare pagini, împreună cu însăși Cronica și cu ce credeam că mai poate fi considerat, în scrisul timpului, ca opera acestui învățat boier. Învoirea mi-a venit îndată, și Filip și-a putut cheltui tot meșteșugul de artist născut ca să dea eleganta cărți-

cică în care se cuprind *Operele lui Constantin Cantacuzino* (1902).

G. Gr. Cantacuzino ⁷², din care amabilitatea lui Delavrancea, trecut de la liberali la celălalt capăt al ideilor politice, a făcut un mare orator și pe care lumea care-l vedea trecînd în faitonul său cu livreaua familiei, cu cilindrul în cap, surîzînd ca un președinte de republică în dreapta și în stînga, îl considera ca un simplu personaj decorativ, era un om plin de rasă, mîndru de originile sale, pe care le-ar fi vrut nu numai împărătești bizantine, dar și legate de „pairii” de Franța, de dinastia Valois însăși, cum pretindea un Cantacuzin\aventurier și parazit, care cerea o pensie lui Henric al II-lea, regele Franței și, cu toată stricta economie, luată puțintel în rîs, a unor venituri enorme, de pe moșii cît o țară, un suflet de o rară bunătate și de o cultură deosebită. Frumuseța cărticelii din 1902 l-a sedus, și astfel m-a rugat să-i fac plăcerea de a-i tipări — neapărat boierește, adecă fără ideea măcar a unei răsplătiri boierești — *Genealogia Cantacuzinilor*, la care s-ar adăugi multele documente inedite pe care le păstra în mari cartoane roșii.

Lucrul nu era chiar așa de ușor, deși eu aveam timp pentru orice și pentru oricine. O curioasă temere de orice ar putea sămăna cu o înstrăinare, fie și numai prin pipăit, l-a făcut să-mi dea din *Genealogie*, publicată pe vremuri de Bolliac în ziarul lui, numai o copie recentă, iar în locul documentelor n-am avut decît fotografii, dealtfel foarte bine făcute.

Astfel am putut înjgheba și o scurtă istorie a familiei, pe care am intitulat-o *Despre Cantacuzini*, cuprinzînd-o în colecția de trei volume — cu *Operele Stolnicului*, patru — pe care venerabilul boier le-a putut avea foarte răpede înainte-i în vechea casă modestă, plină de trecut,

care a fost părăsită pentru pretențiosul palat ajuns să devină prin închiriere un oficiu public — ar fi putut-o prevedea el, care punea cu atîta mîndrie pe tavane, pe uși, pe grilajul de fier aurit pajurea bicefală a Bizanțului! — și apoi dărîmată ca să se ridice o banală clădire de raport. Cînd i-am cetit, după dorință, paginile despre origini, s-a întristat pierzînd pe „pairii“ de Franța dar, cînd s-a dovedit originea imperială, s-a ridicat ca de o zguduire electrică pentru a striga, așa de confuz pe urmă, după ce se auzise: „Ce tot Hohenzollerni, ce tot Hohenzollerni, dar Cantacuzinii ce-s?“ Era, la capăt, așa de mulțămît, încît a ospătat pe Filip la Florești, mi-a cerut mie să-i dau *Istoria literaturii românești* și, într-un tîrziu, sfios, m-a întrebat dacă n-aș voi să primesc de la el — iarăși: „dacă sînt bolnav“, ca și Istrati —, fie și ca împrumut, banii pentru o nouă călătorie în străinătate. Prin testament va lăsa, cu gîndul la Delavrancea, treizeci de mii de lei pentru a se scrie în adevăr istoria familiei „pe baza documentelor adunate de d. Iorga“.

Cum se va vedea, împrejurări în legătură cu noua politică de care eram tot mai mult legat m-a apropiat de N. Filipescu, al cărui curaj, a cărui nevoie fizică de a găsi o rezistență și de a o dărîma nu putea decît să mă cîștige, deși nu puteam ceti tot în ochii lui cu sclipiri leonine, și unele întrebări și propuneri cu privire la manifestatii publice care ar fi de dorit mă nelinișteau. Și, pentru dînsul, ca un dar de prieten, am tipărit la Socec, în foarte bune condiții, vechea tipografie căutînd să nu se lase supt nivelul „Minervei“, *Cronica* pe care și azi am motive s-o atribui lui Constantin Căpitanul Filipescu⁷³.

Între doritorii de acel altceva care era în aer, de care nu putea să scape nimeni, nici, cu atîta părere de rău, regele, care credea că ne-a găsit barbari, că ne-a „civiliz-

zat", în singurul fel cum trebuia, și că a făcut-o și deplin și definitiv, era și tânărul Constantin Brîncoveanu.

Fiu al lui Grigore Brîncoveanu și deci, din cauza vrîstei înaintate pe care o avea tatăl la nașterea lui, însuși nepotul lui vodă-Bibescu și al lui vodă-Știrbei, cari aceștia nu aveau atunci decît strănepoți, și al fiicei devotatului diplomat grec în serviciul Turciei, Musurûș-Pașa, frate al unei femei de incontestabil geniu poetic, d-na de Noailles⁷⁴, care însă nu se bucura atunci de marca și meritata faimă universală de mai tîrziu, el sacrificase tot ce-i putea da ca plăceri, și spirituale, chiar ca viitoare carieră, Franța, în a cărei limbă, în a cărei cultură fusese crescut, și venise în România, încă rămasă în urmă și în pragul unei grele crize, pentru a se face român, începînd prin a intra într-un regiment. Român însă nu în sensul egoist și oportunist al cuvîntului, punînd în marea afacere politică, singura decisivă, numele său așa de mare și importanta sa avere, ci român în acel sens mai curat și mai înalt în care înțelegeam și eu rostul neamului nostru.

În marea sa tinereță, el era sfătuit de un prieten mai în vîrstă, om de superioare însușiri, Marcel Mielvaque, scriitor de talent, cugetător original, dar mai ales suflet franc și inteligență capabilă de a deosebi stări de lucruri înainte ca ele să se fi pronunțat pe deplin. A fost unul dintre cei dintii care au înțeles că în această Romînie în care se inițiasse așa de răpede se petrece ceva, și avea destul curăaj ca s-o recunoască public, cum a făcut-o în articole din revista franceză, pe care o scotea cu d. Brîncoveanu, dîndu-i un larg orizont, *La Renaissance latine*. Am găsit acolo una din rarile recunoașteri, din partea lui Mielvaque însuși, nu a muncii mele științifice, ci a lucrurilor urmărite și realizate după putința în țara mea, pe care mi le-a dat străinătatea care, firește, avea cu totul alte griji.

În casa din strada Scaune, discret și elegant mobilată, d. Brîncoveanu aduna o lume aleasă. N-avea nici o legătură politică și, câștigat apoi, un moment, de liberali, s-a despărțit în urma unei grosolane șarje în Cameră contra „prinților“, din partea unui om de o nerozie deosebită, pentru ca să-și caute un loc în deosebite direcții ale dreptei fără a afla vreodată ce merită priceperea sa iute și multele sale cunoștințe. Astfel se găseau acolo, pe lângă d-ra Văcărescu ⁷⁵, pe care am cunoscut-o și acasă la părinții ei, energică figură foarte sprîncenată și ochios românească, din care emana viață și dorință de muncă. deci altceva decît legenda ce se țesuse în jurul unui vis neîmplinit, pe Procopiu, care-și urmărea vînatul pentru partid, pe C. Mille, pe care, peste amintirea cetirilor din cărțile sale, îl vedeam acum înțîia oară, greoi în figură și în trup, adevărat marsuin, și tăcut, în ciuda unei inteligențe reale, tot ca un marsuin, precum și pe alții pe care nu mi-i mai aduc aminte. Atmosfera era fără îndoială de stînga și trăgea spre clubul neo-liberalismului, dar se agitau, la masă și după masă, Mielvaque ascultînd cu atenție, multe probleme ale zilei, în a căror deslușire comesenii aduceau, e adevărat, mai multă bunăvoință și încredere decît pricepere adevărată. D. Brîncoveanu însuși n-avea nici una din prejudecățile pe care i le-ar fi putut da averea și situația socială, și astfel, cînd, la 1906, ideile mele m-au soos și în stradă, contra păpușeriei străine, de modă superficială, care era periculoasă pentru cultura noastră, încă așa de gingaș tînără, dar care-mi părea nu mai puțin periculoasă și pentru prestigiul civilizației franceze celei adevărate, între cei cari se interesau mai calduros de ce se petrece era chiar tînărul pe care toate obișnuințele și tradițiile sale ar fi trebuit să-l îndrepte către lagărul celălalt.

Pe sama noului meu prieten, am putut tipări, în legătură cu publicațiile cantacuzinești, documente relative la Constantin-vodă Brîncoveanu, însemnări din țară, ca a moștenirii lui, dar mai ales multe rapoarte din corespondențele străine care de ani de zile așteptau să iasă la lumină și pe care Academia, la care se lucra încet, nu le-ar fi putut primi în acel moment. Un nou volum se adăugea astfel la elegantele ediții în-12 ale „Minervei”, căreia avea de ce să-i fie recunoscătoare știința românească.

Cele două volume de document privitoare la Domnia lui vodă-Știrbei, legate de un studiu pentru Academie, care a ieșit apoi deosebit, au întârziat, apărînd numai în 1908. Nu știu cum am ajuns a cunoaște pe d. Barbu Știrbei⁷⁶, omul tăcut și păzit, supt a cărei discreție perfectă, de baronet englez, se ascundea o așa de mare ambiție, servită de o fină inteligență și de un instinct moștenit în judecarea situațiilor politice, tînăr lipsit sufletește de toate defectele, ca și de toate calitățile vrstei sale, însă avînd desigur tot ce poate atrage și reține a o prietenie de sfat bun. Vorbea doar de distanța pe care o pune a Carol I între dînsul și între societatea românească fără a voi să facă într-însa nici o deosebire de persoane, nici o gradație de stimă. „Pentru Regele, un neamț nu e ca alt neamț, dar românii sînt pentru dînsul tot o apă.” Se putea găci doar ce rol ar fi dorit să aibă pe lîngă o regalitate cu urechile deschise. Ținîndu-se la o parte de viața partidelor iar, cînd l-au captat o clipă conservatorii, de care era legată amintirea chibzuitului său tată, s-a grăbit să treacă direcția grupului craiovean asupra fratelui care n-avea nimic din însușirile lui, tînărul, generosul Gheorghe Știrbei, d. Barbu Știrbei era un hotărît prieten al țeranilor, a căror chestiune se pune a din nou, stringent, în fața unei noi generații și, membru al Consiliului fixat

la 1907 de reformele lui I. I. Brătianu, nu pregeta să denunțe, în foaia pe care ajunsesem s-o am, cîte ceva din ce se uneltea contra dreptelor interese țărănești. Dealtminterca, apropierea dintre această fire tănuită dar, în deosebire de alți oameni ascunși, foarte simpatică, și dintre mine era așa de mare, încît, trebuie s-o spun și cu o firească recunoștință, că, atunci cînd a fost vorba ca ziarul să apară, primul fond, pe care l-am cîntărit luni de zile cu atîta frică, a fost de la frații Știrbei.

La d. Barbu Știrbei acasă, într-un dulap de lemn de lămii care a dispărut, cred, de pe urma instalării unei autorități germane în vremea războiului, am văzut, alături de exemplarul din *Letopisețele* lui Kogălniceanu oferit Domnului Țerii-Românești, dosarele pe hîrtie albastră, îngrijit scrise, scrupulos îndreptate și gospodărește cusute, ale Voievodului din preajma Unirii. Ideea unei publicații ni s-a impus amîndurora, și cîtva timp, pentru a fi util d-lui Sadoveanu, a cărui bază materială, cu o casă de copii, n-avea lărgimea talentului său, l-am rugat să copieze tot ce mai trebuia pentru înjghebarea publicației proiectate.

Din ea a ieșit un Știrbei-vodă aproape cu totul necunoscut, nu numai un om de o perfectă ordine, dar și un neastîmpărat creator, iar schimbul de scrisori, vrednic de oameni din vremea celei mai curate antichități elenice, dintre dînsul și romanticul Grigore Ghica al Moldovei a revelat la unul o aleasă sensibilitate, aproape bolnăvicioasă, un suflet de o exchisă poezie, iar la celălalt, la munteanul practic, o bărbătească hotărîre de a înfrunta pentru fapta sa orice dușmănie, care-l pune alături cu înțelepții din fruntea cetăților antice. Primul volum a apărut la „Minerva“, pe care ajunsesem astfel a o ținea material în mare parte : Filip mai izbutise tocmai prin

publicațiile mele a-și găsi patroni printre oamenii cu avere și, de la un timp, cu interesarea moștenitorilor lui G. Gr. Cantacuzino, și-a clădit palatul la doi pași de Universitate, splendidă întreprindere, de care, cu gândul la *România jună*, va izbuti să lege un ziar cu numele tipografiei. Cel de-al doilea, cu material intern, n-a zăbovit mult. El a fost prilejul unui neașteptat incident tragicomic, care merită să fie povestit.

M-am trezit acasă cu d. Știrbei profund tulburat. Îmi anunța un duel, da, un duel între unchiul său Gheorghe Știrbei și un om politic bucureștean, foarte cunoscut, dar a cărui vîrstă nu-l arăta potrivit pentru asemenea regulare de socoteli. Iar motivul acestei temute întâlniri care ar fi să fie, eram eu, și anume, prin cartea pe care o isprăvisem de tipărit. Am înțeles, dar nu fără greutate. Am aflat întâi că beizadea Gheorghe Știrbei, autorul unei foarte interesante scrisori pe care o tipărisem, și care era la nivelul aceloră, despre societatea din Petersburg, pe care le adresase tatălui său, Domnul pe la 1850, trăiește. Trăiește la Paris, cu totul retras, absolut uitat, însoțit cu o străină, o austriacă, ale cărei fete îl vor moșteni, dar și nepotul trebuia să aibă parte din această moștenire care se făcea atîta timp așteptată. În scrisoare se discutau lucruri privitoare la rudele acelui om politic. Cum familia Știrbei și alte familii se luptau între ele pentru tron și deci se urau, răutatea din scrisoarea așa de tinerei beizadele se explica. Față de vădirea acestei dureroase aluzii, omul politic n-avea a face decît cu insultătorul, cu calomniatorul care păcătuisese așa de greu cu șaiszeci de ani în urmă, dar acesta, amenințat la nouăzeci de ani de o sabie așa de sigură, anunța pe d. Barbu Știrbei că-l dezmoștenește.

Trebuia ca eu să dreg greșeala pe care fără voie o făcusem. Pentru aceasta am schimbat foaia și am readus la starea pacifică pe cel supărat, apoi am adresat venerabilului cvasicentenar o scrisoare care-l putea măguli și împăca și pe dînsul, prin care, făcîndu-mă a crede că n-am pus niciodată la îndoială existența lui, scuzam divulgarea prin aceea că pasiunea de istoric m-a făcut să trec peste orice ca să nu răpesc publicului plăcerea de a citi o scrisoare așa de bine făcută.

N-am primit răspunsul, care m-ar fi putut interesa, dar peste puțin au apărut două volume ale lui Gheorghe Știrbei, *Feuilles d'automne et d'hiver*, în care erau alte scrisori, acestea fără nici un clenciuc de duel între cele două secole, și chiar o istorie a poporului românesc, însuflețită de un frumos sentiment patriotic, a celui de aproape o jumătate de veac exilat de bunăvoie, insistînd mai ales asupra epocii pe care o cunoștea așa de bine. A ținut chiar ca o ediție românească a acestei lucrări să apară, pe care, în indiferența noastră curentă, n-a observat-o însă nimeni.

Începusem și o publicație de documente moruzești, care, nu mai știu de ce, s-a oprit la primele coli, apoi pierdute.

Dar această vreme așa de fecundă în lucrări, care nici ele nu se bucurau de o mai mare notorietate decît foile vestede ale fiului lui vodă-Știrbei, cuprinde și alte adăugiri la acea istorie a românilor care prinsese acum cu desăvîrșire pe medievistul cu studii privitoare la Occident.

În acest mai vechi domeniu, pe care numai multă vreme după aceea îl voi cultiva din nou, adus de împrejurări, lucrasem puțin. Din actele ragusane și din cîteva răzlețe note italiene făcusem, tipărindu-l la Imprimeria Statului, cu o admirabilă minusculă, dar pe groaznica „hîrtie de

scris" de la Letea, un al treilea volum al *Notelor și extraselor*. Într-o călătorie nouă la Veneția, în 1901, când mi-am găsit sălașul de o lună într-o căsuță din Calle del Ridotto, la doi pași de biserica S. Mosè, în umbra căreia pe la 1500 stătuseră solii lui Ștefan cel Mare, continuasem, după 1453, și pînă în epoca lui Soliman cel Măreț, eulegerea documentelor privitoare la raporturile cu Orientul, recoltă care-mi va fi de mare folos pentru o Istorie a Imperiului otoman la care nici nu cutezam să mă gîndesc atunci, dar ele vor aștepta lungi ani de zile publicarea.

Cercetasem, dar nu pentru asemenea studii despre Apusul tot mai mult uitat, întîiași dată Budapesta, și ea găsită în treacăt, pînă atunci, ca și Viena. Pregătisem pentru „Minerva“, care scotea și o colecție albastră de cărțiicele pentru popor, o istorie a lui Mihai Viteazul, care a avut darul să placă unui spirit ca al lui Vlahuță, cu totul ieșit din vechile lui tovărășii și, cum profesorul Alexici ținea să-i cunosc elevii, așteptînd probabil de la mine certificatul de sentimente românești de care prin purtarea sa nesigură avea așa de multă nevoie, am cetit, în prezența lui, fragmente dintr-însa unui grup care, cu d. Goga, pe atunci, ca aparență, un modest tînăr foarte blond, era să deie în curînd, mulțămită spiritului de organizator și de bună administrație al d-lui O. Tăslăuanu, frumoasa publicație literară *Luceafărul*, despre care va fi vorba mai tîrziu, în altă legătură. Stînd în subsolul unei mari case din Buda, în odaia închiriată de portar, am lucrat în biblioteca Muzeului Național, cercetînd vechi manuscrise românești și făcînd excerpte din traducerea de acte polone datorită prin 1870 unui canonic german de la Suceava, Schmidt, istoric al catolicismului în părțile noastre. O dată, portarul, care știa prin amicul său, portar și el, la Palatul Regal din Buda, cînd avea loc venirea

și plecarea, tănuite de frica atentatelor, a lui Franz-Joseph, ne-a arătat locul exact de unde-l pot vedea, și de foarte aproape, trecînd. Am stat acolo supt ochii poliției, care n-a îndrăznit să mă întrebe nimic, în ciuda pălăriei calabreze, a cunoscutei pelerine cenușii și a minii ținute în buzunar, cine sînt, ce caut și pe cine aștept, pînă ce trăsura, venind din cetățuia gotică, s-a coborît pînă în fața mea, bătrînul Suveran, roșu, gras, obosit, cu capul plecat pe umăr, vorbind cu adjutantul său credincios, contele Paar.

De la Budapesta, m-am întors cu neașteptata cunoștință, prin hîrțiile, perfect păstrate, ale celui dintîi episcop, după Unire, pentru ortodocșii din Ardeal, cari-l ceruseră prin răscoală : sîrbul, cu principala reședință în Buda, Dionisie Novacovici, o întreagă lume de hîrtii de umil caracter provincial, cu gîlcevi, bătași și păcate prin satele rămase în urmă, dar toate cu o limbă atît de bună, cu o idee și o simțire românească de o seculară datină, și așa de asemenea cu ce știam atît de bine din viața actuală a satelor de la noi. Acesta mi-ă fost materialul pentru articolele, publicate în *Noua revistă română* a d-lui Motru, care s-au tras aparte apoi în cîrticica *Sate și preoți din Ardeal*, la 1901.

Deocamdată, cu atîta inedit, cules în deosebite împrejurări — și la catoliciei din Iași, chiar și pentru *Istoria literaturii românești* —, și cum, pe de altă parte, în Ardeal dădusem și de depozitul de acte românești politice din Alba-Iulia în biblioteca Batthyányi, iar aceea a Academiei Române mă îmbia cu manuscrite așa de prețioase ca registrele lui Brîncoveanu și lui Constantin Mavrocordat, am căutat și am găsit un nou fel de publicare oficială.

„Junimiștii“, aceia cu cari Sihleanu mă bănuia că am înțelegeri misterioase și condamnabile, erau acum la putere, într-o combinație conservatoare care, ca orice ieșea din jocul mecanic, supravegheat de regele Carol, al partidelor în luptă, mă interesa foarte puțin. Ministru de Instrucție ajunsese inteligentul și binevoitorul pentru toată lumea avocat bucureștean, C. C. Arion⁷⁷, pe care nu-l cunoșteam personal, zărindu-l numai o dată la Ateneul Român, când în prezența frumoasei Prințese Moștenitoare, către care întorcea niște ochi zîmbitori de iepure amorezat, vorbea despre datoria de a ajuta pe artiști și pe poeți, tovarăși, periculoși, la această manifestare fiind Take Ionescu, care și făgăduia fondurile necesare, el gata să ajute de unde e, de unde nu-i, pe oricine, și Delavrancea, a cărui măiestrită elocvență, cu mijloace scenice rafinate, o auzeam întâia oară vrăjind unui auditoriu uimit descoperirea de Leonardo da Vinci a chipului, necesar pentru *Cina* din Milan, a lui Iuda — și trebuia să-l fi auzit cum rostea, profund și sinistru, aceste două silabe Iu-da ! Poate tot în dorința, pe atunci generală, de a căpăta un adept politic, C. C. Arion voia „să facă și pentru mine ceva“, cu atît mai mult cu cît, cum se vedea, ajunsesem colaborator al *Epocei* și eram să vorbesc cîndva la o întrunire junimistă, dar fără să fiu, în ciuda convingerii lui Sihleanu, un junimist. I-am răspuns că aș putea relua demult întreruptele *Acte și fragmente*, dar admițîndu-se acum și studii. Refuzam numai remunerația, care mi s-a impus numai pe urmă, de trei sute de lei pe an, plus cîte o sută de Paști și Crăciun.

Astfel a început, la 1904, publicația, pe care era s-o duc și pînă la treizeci de volume, a *Studiilor și documentelor privitoare la istoria românilor*. Va intra acolo, pentru *Brașovul și România*, rezultatul cercetărilor în Arhivele Sfatului brașovean și, cu ocazia unor drumuri ardelene, care, de un timp, aveau și alte scopuri decît știința, noi

dovezi ale vieții noastre naționale dincolo de munți. Astfel, o dată, la Sibiu, am aflat că se păstrează la Protopopiat corespondența Companiei grecești de comerț : am stat multe zile, aproape nemîncat și cu o luminărică lîngă mine, în lungi ceasuri ale nopții, culegînd atîta material grecesc și românesc, de cel mai mare folos pentru reconstituirea unei vieți a neamului în acele părți, viață care nu era numai a țeranilor și a preoților, fără îndoială baza, dar pe lîngă ei se afla, în condiții relativ bune, și o burghezie, activă, econoamă, ambițioasă, foarte îndărătnică în hotărîrea de a i se respecta privilegiile și obișnuințele ; mari registre de comerț în minuscule grecească așteptau un cercetător cu mai mult răgaz, dar mi s-a spus că, pe urmă, preoții, în trecere pentru afaceri, le-au dat cea mai profană din întrebuintări. Pe cînd mă trudeam asupra hîrtilor îngălbenite, m-am trezit o dată cu un bătrîn înalt și țapăn care, luîndu-mă drept un „amanuens“, mi-a dat ordinul să comunic ceva protopopului Stroe, apăsînd ca să înțeleg, asupra titlului său : „Măria Sa Gal, de la Casa Magnaților“. Am acceptat misiunea, care nu-mi era cu totul nouă, căci, altă dată, în Cancelaria Universității, generalul Lahovary, profesor de matematici, altfel foarte politic, dar foarte „ciocoi“, mă confundase cu servitorul... În alt rînd actualul șef al Bisericii ortodoxe în România unită, pe atunci un elegant și suptîratec asesor consistorial, foarte curtenitor, și nu numai pentru prieteni, locuind în două odăițe lîngă Casa Națională, Ilie Cristea⁷⁸, îmi vorbise de nu știu ce vechi maldăr de scrisori care se păstrează la „biserica din groapă“, și mare mi-a fost uimirea și bucuria cînd am găsit acolo întreaga corespondență, purtată atîtea decenii, de pe la 1760 înainte, cu atîta lume, mai ales boieri, clerici, negustori de peste munți, a bogatului negustor sibian Hagi Constantin Pop, înrudit prin căsătorie cu nobilimea olteană. Ce nu era acolo, pînă la probe de mărfuri, de stofe din epoca Fana-

rioților, pe care, ca și orice voiam din acest tezaur, mi le-a dăruit, prin Cristea, bunul Mitropolit Mețianu, pe care, șagunian numai ca barbă și ca gospodărie, nu l-am văzut decît la slujbă, neavînd de ce să-l văd ; le-am păstrat pînă la Expoziția din 1906, cînd le-am vîndut pe nimic, iar funcționarul cumpărător, pretextînd că le-a distrus ploaia, le-a vîndut și el zeლოსului cercetător al trecutului nostru negustoresc, d. Furnică ; ba erau chiar și mostre de praf de pușcă de pe vremea Mariei-Terezei, pe care, cînd le-am cercat în odaia oțelului „Împăratul romanilor“, pentru mine de „ploșnicioasă“ amintire, etajul s-a umplut pe trei zile de mirosul de ceapă cu care se tratau reciproc războinicii din acea vreme. Supt gangul oțelului lăzile cercetate se ridicau, ceas de ceas, movilă, pe cînd, cu o înfricoșată grabă copiam și rezumam actele mai importante, strămutat sufletește în lumea acestor interesați și simpatici islicari cărora prietenul negustor ardelean, „hagiul“, a cărui boltă se mai vedea și se mai vede încă în Sibiu, le trimetea de toate cele din Apus, de la piese de îmbrăcăminte pentru jupîneasa și coconița, pînă la *Enciclopedia* franceză, periculoasa, revoluționara *Enciclopedia* franceză, pentru un cleric altfel așa de evlavios ca scriitorul și traducătorul Chesarie de Rîmnic. Din aceste hîrtii urmăream în drumul său la Carlsbad, unde între „duchi“ și „duchese“, cîstit de ambasadori ca al Spaniei, uita așa de mult pe buna sa soție craioveană, care-i trimetea toate premenelile necesare pentru costumul său oriental, pe ultimul Știrbei din ramura veche. Era acolo și o bogată mină pentru istoria scrisului românesc, de clerici și de mireni, ca învățatul elenist Grigore Brîncoveanu, printr-a cărui bibliotecă, apoi prădată și risipită, de la biserica grecilor din Brașov am cercetat, nu fără folos, ori ca Florian Aaron, istoricul ardelean din București, și Eliad comandîndu-și la Sibiu materialul pentru tipografie. Ce n-am luat pentru mine am trecut — tot așa de dibaci ca odinioară corespondența consulilor aus-

trieci în Muntenia, strămutată și uitată la Sibiu, în retragerea sa din Vremea napoleoneană, de consulul sas Merkelius —, și am putut astfel depune, în ciuda pazei ungurești de la graniță, la Academia Română.

Voi străbate, cîndva, Ardealul de la un capăt la altul, oprind trăsura, plătită; din punga mea — d. Goga, acum alt om decît tînărul student de la Budapesta și decît vișătorul din primele poezii pe care mi-am făcut cea mai plăcută datorie să le salut, va vorbi de nu știu ce rechiziții de la preoți pentru excursii de „Sultan“ răsfățat sau corupt —, la fiecare bisericuță, pătrunzînd în mizeria ei umedă, răsfoind vechile cărți de slujbă, căutînd în ele fărîma de adevăr contemporan, care, unită cu alta, și ea păstrată din întîmplare, fără gînduri de „istoric“, alcătuiau o vedenie de trecut românesc, întrucît, pe acele vremuri, aspre, ea era cu puțință. Așa s-a făcut, fără înaintaș, fără călăuză și fără îndemn, culegerea inscripțiilor și însemnărilor ardeleni care a apărut, în seria oficială, la 1906.

Cum aveam acum locul de publicare, se părea că însuși norocul vine cu carul la moara care umblă. O dată, călătorînd, pentru scopul de informație națională despre care va veni vorba pe urmă, prin Oltenia, am ajuns la poarta mănăstirii Brîncoveni, încă așa de bine păstrată prin grija administratorilor ospiciului. Alături era conacul unde Grigore Brîncoveanu, Bibescu înfiat de elenistul de pe la 1820, își ținea arendașii, dintre care ultimul fusese un Skedaresi. Casa, aparținînd acum amicului meu Brîncoveanu, era complet pustie; un tablou, bunișor, de Leca, atîrna încă pe părății goi, iar, în pod, Doamne!, dintr-un gros strat de praf, îngrămădit de vreo cînzeci de ani, răsăreau colțuri de hîrtii care se cereau dezgro-pate. Și, cînd s-a terminat întreagă această operație, aveam înaintea mea toată arhiva mănăstirii Hurezului, rămasă în mîinile efortului de pe vremuri al „Așezămintelor Brîncovenești“. Și aici o viață, o întreagă viață, în care-și

aveau, încă de pe la 1700, rostul lor Voievozii ctitori, boierii ajutători, egumenii, protopopii, preoții. Era o impresionantă exhumare. Puse în saci, hîrțiile au plecat spre gară pentru ca apoi, cu autorizația amabilului proprietar, să formeze volumul IX din *Studii și documente*. Dar pe urma mea jandarmii veneau să-mi ia prada, și o iapă le-neșă se proptea în drum, la o sută de metri de gara unde acuma trenul intra... Aveam aerul unui hoț american de cinematograf, — încă nedescoperit pe atuncea.

Și alte grupe de documente românești, vădind o viață așa de interesantă, de bogată și de sinceră, așteptau de mult publicarea. Astfel, la Craiova, în Muzeul care poartă numele nedreptățitului pictor Aman, de o așa de onestă tehnică și de un atît de vast simț pentru tot ce e „pictural“, zăcea întreaga corespondență a familiei lui, cu multele și feluritele afaceri ale tatălui, un fel de Hagi Constantin Pop în Oltenia lui, presimțind cu istețime toate prilejurile de cîștig, pe cînd femeia care era să-i deie un copil la bătrîneță, un „dar al lui Dumnezeu“, un „Teodor“, ținea ascunse tezaurele de poezie pe care era să le transmită fiului. Și, într-o zi, căutîndu-se ceva prin niște grajduri părăsite ale boierilor Glogoveni din aceeași Craiovă, a ieșit nu numai îmbelșugata Arhivă a unei mari gospodării oltene pe vremea Eteriei, dar și scrisorile, atît de prețioase, ale lui Tudor Vladimirescu el însuși. Într-un depărtat volum de *Studii și documente* a apărut și această contribuție esențială la cunoașterea unei regiuni așa de interesante la începutul secolului al XIX-lea.

Acest lung șir de volume, în care intrau și atîtea documente de caracter general din arhivele și bibliotecile prietenilor, la care la toți am scormonit, pînă și la cel din urmă din provincie, nu mi-a adus, dealtfel, nici o vorbă bună. Ba chiar un coleg de la Facultatea de Drept, pe care-l cunoscusem la Iași, ca profesor acolo, tînăr oltean sprinten și vioi, foarte iubit de studenți, alături de severul Stelian, I. Tanoviceanu, a consacrat într-un

ziar lungi coloane greșelilor mele de genealogie moldovenească, specialitatea lui, în care, cum sînt lucrurile omenеști, făcea tot atitea greșeli măcar cît și mine și, cum, gata de răspuns precum eram atuncea, am ripostat, s-a spus de dînsul, spre știința tuturor, că nu numai îmi lipsesc neapăratele cunoștințe, dar iscălesc volume pe care nu le-am făcut, timpul material nefiind suficient pentru o producție atît de scandaloasă. Și, ca să învedereze lucrul, nu uita, cu o deosebită delicatețe, să noteze și timpul pe care, după socotința lui, trebuia să-l consacru vieții de familie. Acelora care cataloghează delictele mele științifice mă grăbesc să le semnez și acest element prețios pentru a mă reduce la adevărata valoare. Tanovicianu avea și o deosebită pică pentru că, într-un articol al lui, dat unei colecții îngrijite de mine, cum el releva o greșeală a mea, eu am adaus un calificativ mai aspru pentru mine și l-am ridicat la superlativ... O, e periculos să glumești într-o țară de intelectuali deștepți...

Pătrunsesem și în Academia Română⁷⁹, care mă reținuse atîta vreme la ușă ca pe un catehumen supus pocăinții, și pentru unele caracterizări din *Opiniile* de la 1899. Cum am pătruns, e poveste lungă. Aleg dintr-însa doar atîta că am trecut numai la al treilea scrutin, cu majoritatea absolută, după ce Bogdan și, cred, și Onciul, își căpătaseră locurile acolo. Stricam o veche armonie, cu care Sturdza însuși, așa dominator cum era, avuse mult să se lupte, ajutat și de străbătătorul spirit al d-lui Bianu. Cîte supărări și pe acea vreme! O dată, în ședința publică, Hasdeu s-a ridicat ca să declare că revine asupra unei donații pe care o făcuse. Lucrul științific se făcea, firește, în aceste condiții, cu totul neîndestulător.

S-a încercat o dată și cenzura față de memoriile pe care eu, cel oprit la poartă, continuam să le dau. Bondaș zgomotos în acest stup unde se făcea așa de puțină

miere pentru alții, președintele perpetuu, în puterea unei făgăduieli de testament care s-a dovedit vană, I. Kalinderu⁸⁰, intimul puțin prețuit al regelui, căruia-i administra moșiile Domeniilor, cu fațadă — „să se vază; să se vază“ ! —, dar cu pagubă, și-i culegea ștafete din viața politică și socială, pe care o urmărea viclean cu ochiul de oriental pe jumătate închis, pe cînd, cu jobenul sur, cu mustățile ceruite ca ale lui Napoleon al III-lea, străbătea călare Bucureștii, înnodînd conversații de pe șa, pentru plăcerea de a te prezenta tîrîndu-te după Hosinanta lui, încerca să-mi denunțe pe Sturdza, care el ar fi oprit și închis în saltar nu știu care din aceste lucrări. Mîrosea greu, a pivniță veche și a locuință lacustră, în templul înțelepților, unde — și atunci ! — orice era contra mea se bucura de o atenție deosebită : mai mult de aceea se dăduse un mare premiu, pentru o savantă, dar neînsufletită și haotică istorie a lui Mihai Viteazul, pe care era incapabil de a-l înțelege eroic, lui Ion Simbu, ciudat pedant bănățean, care te adula în public, rîzînd șiret din ochii verzi de slăv, și te pișca prin note, în timp ce se lupta la Fundația Carol, unde merituosul cercetător, istoricul lui Matei Basarab găsisse un loc de bibliotecar, cu cineva care, plin de mijloace grecești tradiționale, era mult mai tare decît dînsul.

Cînd, în sfîrșit, fiecare fiind oboșit de intrigile sale, am intrat în aceste *templa serena*, a căror activitate îmi impusesem să o urmăresc numai de sus, din lojile publicului, Iacob Negruzzi, redevenit apoi atît de prietenos pentru mine, și el însuși așa de simpatîc prin interesul pe care pînă în clipa morții l-a păstrat pentru orice era idee, contribuție științifică, vitalitate intelectuală, dar care se amuzase să-mi caute strămoși eterogeni care n-au existat niciodată, m-a întîmpinat cu un mic discurs care numai a salutare nu sîmăna, punîndu-mi-se în vedere că acolo domnește o camaraderie perfectă pe care neastîm-

părul meu n-ar trebui s-o tulbure, — iar din sala manuscriselor nu o dată auzeam discuții care treceau prin două uși și un culoar, servitorii fiind cu urechea la războiul stăpînilor. Am răspuns foarte simplu și scurt, luînd un angajament pe care cred că l-am ținut : acela de a fi cel dintîi la muncă și la pretenții cel din urmă. În ce privește pe acestea, trebuie să adaug că și colegii au făcut, statornic, așa încît să nu le pot manifesta niciodată (1910).

Acuma, nimeni nu-mi putea opri publicarea memoriilor deși, o dată — și, acum de curînd, a doua oară — s-a încercat o discuție critică asupra lor. Puteam să reiau și colaborarea mea la *Hurmuzaki*, unde și d. I. Nistor va începe tipărirea decisivelor rapoarte ale consulilor austrieci. Din partea mea, am luat asupra-mi, ajutat de soția mea, care-mi făcea grelele traduceri din ungurește, corespondența cu orașele ardelenne a Domnilor, boierilor și altor oameni de la noi. Pe urmă, după ce învățatul grec din Petersburg Papadopoulos-Kerameus făcuse prin mine să i se introducă în colecție materiale demult adunate, am luat, în mare parte după copiile Academiei, actele grecești relative la trecutul nostru, pe care le-am putut duce pînă către sfîrșitul secolului al XVII-lea. Patru mari volume noi se adăugeau astfel la adunarea actelor străine privitoare la istoria noastră.

Am spus că mi se dăduse un loc aici la Academie pe care nu căutam să-l fac mai larg. Cînd Sturdza — pentru a cărui aniversare alcătuisem un volum de *Prinos*, la a cărui dedicație a fost o discuție, fără rezultat, de două ceasuri, ca să mi se lase apoi mie redactarea ei, iar la prezentare am preferat s-o facă alții, — cînd el deci era în rele dispoziții evitam ciocnirea, așa încît nu mi s-a aruncat peste umeri regulamentul, ca forfotitorului doctor Istrati, și n-am fost trimes, pentru vreo propunere, „la calendele grecești“, ca Duiliu Zamfirescu, totdeauna gata să se „fandez“ cu un adversar căruia îi trimetea cartelul și apoi, cînd mai trecea vremea, cădeam la învoială, prin

dibăcia d-lui Bianu. Ajunsesem chiar să-mi găsesc prietenii, în afară de cercul restrâns al „tinerilor istorici“, care nici acesta nu se va menține pînă la sfîrșit. Dar cînd, la apropierea jubileului de douăzeci și cinci de ani al Academiei, bunul, cumpănitul Poni, declarînd că nu mai poate purta prezidenția, chiar și cu un secretar așa de experimentat ca d. Bianu, și arătînd nevoia unui succesor cu notorietate culturală, a riscat o indicație către mine, s-a făcut, deși era o zi de vară caldă, un frig neașteptat în larga sală bătrînicioasă a iubitei mele Academii. Era, de-altfel, să mai văd, acolo, destule...

Cu toată frica mea veche de orice ar fi o povestire, de orice ar sămăna cu o sinteză, biblioteca populară a „Minervei“ mă furase cu acea istorie populară a lui Mihai Viteazul, pentru care mi-am adus aminte că pe vremuri fusesem, așa puținel, un poet. Iubirea pentru trecut, pentru marile lui figuri de energie și sinceritate, de apiecăre către orice risc, tocmai contrariul dispozițiilor pe care le observam la contemporanii mei, mă prinsese și, adăugîndu-se preocupările politice, astfel de învieri îmi serveau pentru critica timpului prezent mai mult decît orice argumentare de natură abstractă, logică. Suferințele vechilor săteni și preoți ardeleni mă luaseră pe aripa lor în *Sate și preoți* din 1902. Peste doi ani, Spiru Haret⁸¹, care, desigur, dacă nu era un suflet cald și un visător — scrisorile lui de student la Paris își rîd de Războiul pentru independență —, căpătase prin cugetarea lui de matematic nezguduite convingeri care corespundeau cu ale mele, s-a hotărît, în vederea scopurilor urmărite de dînsul în învățămîntul pe care-l reforma, să deie o deosebită strălucire aniversării de patru sute de ani de la moartea lui Ștefan cel Mare.

Pe Haret abia de-l voi fi văzut, și în firea lui rece, în glasul lui puțin nazal, în figura lui palidă fără relief,

ca și în firea autoritară pe care, cu toate scrisorile afectuoase către orice învățător, o avea, nu erau elemente care să poată cuceri pe un tânăr. Nu știu prin cine, el însuși își formase o părere nu tocmai rea despre intențiile mele ca și despre ce aș fi în stare să fac. Astfel el îmi dădu să scriu pentru această ocazie o *Istorie a lui Ștefan cel Mare*, care trebuia răspîndită pînă în fundul țerii în mii de exemplare, I. Bogdan, care poate el vorbise despre mine, avînd să adune documentele lungii și glorioasei Domnii, mare operă de neegalabilă răbdare, care trebuia să apară mult mai tîrziu.

Cartea am făcut-o, cu toată dificultatea documentării, dintr-un singur avînt și, măcar că ungurii au oprit-o, pentru că spuneam într-însa că „strămoșii regelui Matiaș au mîncat mămăligă pe taler de lemn“, am avut bucuria că, într-o călătorie prin Ardeal, tocmai pe la Baia-Mare, în casa unui sătean, fiica lui m-a întrebant — arătîndu-mi cartea de la „Minerva“ cu fôaia de titlu împodobită de bizarul miniaturist Rola Piekarski⁸², refugiat polon la Tîrgul-Jiului și boem plătit de Filip —, m-a întrebant, zic, dacă eu am scris-o, ca să strige apoi : „Dacă e așa, apoi tu cu-ți sufletul !“ *

Serbarea a luat proporții neobișnuite, într-o țară în care trecutul nu era viu ba, mai mult, se făceau cu privire la dînsul, după excesele romantismului fără adîncime, glume ușoare. Pusesem la cale cu Haret o procesiune istorică pe însăși Calea Victoriei, și ministrul, după ce făcuse în gînd o socoteală precisă a lungimii străzii și a Șoselei, împărțite pe proporțiile obișnuite ale unui trup de cal, se învoise. Se găsiseră ceva bani pentru afacerea costumelor, zugerăvite bucuros de pictorul Costin Petrescu⁸³, și regimentele de cavalerie dăduseră un nobil Ștefan cu ochii albaștri și un mai mititel și grozav de negricios Vlad Țepeș, pentru ca nici Muntenia să nu fie

* „Îți sîrut sufletul“. (N. a.)

uitată. Am rămas plăcut surprinși când am văzut că lumea stricată de luptele politice și de plăcerile banale se poate induioasă de un asemenea spectacol. Arhitectul bucovinean Vladimir Mironescu, care-mi arătase și un frumos album de reproduceri în colori ale odoarelor din bisericile bucovinene, făcuse la Șosea o copie în lemn a mormîntului lui Ștefan de la Putna și, deodată, când se înălțau rugăciunile pentru pomenirea marelui Domn, al cărui nume ne rechemă Bucovina, Ardealul chiar, am văzut, adînc zguduiți, cum pe acel lemn săpat cu arhaice slove se pleacă genunchii bătrînului prim-ministru Șturdza [...].

Am descris pe urmă, din însărcinarea lui Haret iarăși, aceste scene și cele din toată țara, tot așa de sincere și de duioase, în *Pomenirea lui Ștefan cel Mare*.⁸⁴

Numai dintr-un colț s-a ridicat un strigăt de indignare contra proslăvirii măcelului. Am cetit pamfletul. Autorul era un fost călugăr Teodorescu, care iscălea pornografiile sale favorite : Tudor Arghezi. Peste treizeci de ani netrebnicia unui tineret corupt era să facă din el un nou Eminescu...

Era pe drum bun lupta pe care o începusem la *România jună* și o urmașem în *Epoca*, răsplătit de Filipescu cu o ladă de excelent vin, prin articolele care, adunate, au format, pe aceeași linie, de acum neclintită, volumul *Cuvinte adevărate*... Din toate părțile veneau semnele că această societate, care părea vrăjită de o detestabilă politică și veștejită de aburul fierbinte al intereselor materiale, trăiește, vrea să trăiască, de o altă viață, tot mai sus și tot mai larg, peste brazdele însingerate ale hotarelor săpate în carnea ei.

Simțeam nevoia tot mai mult, în această operă care totuși era așa de grea, de sprijinul tuturor. La o serie de conferințe făcute pentru femeile din lumea bogată am văzut pe atîtea care erau cu totul altceva decît păpușile

occidentalizate prin modă, limbă, călătorii, pe care le credeam singure în acele locuri. Lângă venerabila doamnă Ecaterina G. Cantacuzino, așa de patriarhal boierească în figură, în glas, în gesturi, sufletul cu desăvîrșire ales, cum a dovedit-o publicarea cugetărilor sale, după teribila ei moarte, strivită în tren cu soțul, un pios adunător de acte despre familia sa, al Adinei Gr. Olănescu⁸⁵, născută Ghica, nepoata Cantacuzinilor. De o vristă mai înaintată, de un aspect sever, fără farmec fizic, ea arăta o perfectă înțelegere a datoriilor imperioase care se impuneau și sexului ei și categoriei ei sociale în această epocă de mari prefaceri. Ceva mai târziu, voi găsi la d-na Marghiloman de atunci, viitoarea d-nă Brătianu, aceeași călduroasă dorință de a vedea afirmîndu-se însușirile reale ale unui popor prea mult timp desprețuit, și în această credință nepoata de fiu a lui vodă-Știrbei, Cantacuzină din Moldova după mamă, aducea tot spiritul de energie activă al bunicului ei.

Supt îngrijirea harnicului secretar general de la Culte, P. Gîrboviceanu, cu care am fost și prin tănuite mănăstiri din funduri de pădure, unde călugări meșteri la cîntări, și chiar la cîntece de lume, își dregeau cu vinul porfiriu din pivnițe glasul puțin prăfuit și egumenii se cutremurau cînd în biblioteca necercetată căutătorul de manuscripte atingea cutare hartă între foile păturite ale căreia stăteau grămadă bumăștile de cîte o mie, se lucra serios, fără mult zgomot, la ceea ce pe urmă, cu multe surle și tobe, dar mai cu puțin folos, se va chema „cultura poporului“. Ministerul patrona biblioteca de popularizare „Steaua“ și, prins de acum, tot mai mult, de dorința de a vorbi poporului, pe care ajunseseam a-l cunoaște altfel decît din mahalaua botoșăneană sau din mijlocul cărților profesorului, am dat acolo, nu o informație bine cernută și cu îngrijire pusă la gheață, ca să mă cetească și prețuiască zece oameni, ci prinosuri de închinare pentru acei eroi fără cunoașterea și cultul cărora

nu poate trăi nici o nație, dacă nu viața lui Veniamin Costachi *, îngerescul Mitropolit moldovean cu care prin alianță erau înrudiți ai mei despre mamă, aceea a lui Tudor din Vlădimiri. Întâmplarea a făcut astfel ca lângă eroul săbiei domnești să steie acela al hangerului răzvrătirii pentru dreptate și sfântul ridicat dintre boieri ca să împace în numele lui Dumnezeu tot ceea ce desparte pe oameni din cauza intereselor opuse.

* N. Iorga a mărturisit o prețuire deosebită pentru mitropolitul cărturar Veniamin Costachi despre care a scris vibrantul articol *O icoană curată : mitropolitul Veniamin Costachi — cu prilejul pomenirii sale* — publicat în *Sămănătorul* din 17 octombrie 1904, și retipărit în *O luptă literară* vol. II, Editura Minerva, 1979, p. 161—164. (N. ed.)

XVII

CALATORII NOUA ȘI NOUA LUCRĂRI...

Acuma nu mai vorbeam, în studiile mele istorice, de lucruri care ar fi undeva, asemenea cu alte locuri din alte părți, și ele neștiute de-a dreptul, și nici de oameni cu urmașii căror să nu mă fi întâlnit, de suflete a căror continuare pînă în prezent să-mi fi fost necunoscută. Am descoperit, vale de vale, povîrniș de povîrniș, tot cuprinsul țerii mele, care atîngea așa de puțin pe drumetul bu-curos să-și poarte picioarele aiurea iar, aici la noi, gă-sind, în contacte întîmplătoare, numai prilejul de a rîde, în felul lui Caragiale, dar dincolo de epoca acestuia, de tot ce e strîmb, pretențios, disarmonic, uitînd că pe ală-turi este o altă lume, așa de respectabilă și demnă de iu-bire, mai presus chiar de pitorescul romantic care-i plă-cea așa de mult lui Delavrancea.

O gripă de vară, care nu părea că are de gînd să mă părăsească, m-a făcut să încerc, în 1904, schimbarea de aer, cum o vor face apoi cîmplite chinuri de măruntaie, după un copios ospăț, la Căldărușani, la capătul unei excursii la Snagov, în care, pe barca lipovenilor impo-

bită pentru ocazie cu scaune pentru cei mari, Dumitrescu-Iași lunecase de pe tronul pus lângă al lui Ion Bogdan și era să-și înecă blajina filozofie în mîlul racilor locali, și ei defuncți acuma. Am pornit deocamdată de-a lungul României, spre Severin.

Mă găseam înaintea unor lucruri care nu-mi erau deloc știute. Amintirile istorice deveneau o realitate mai vie decît oricînd înaintea pămîntului pe care se desfășurase trecutul, înaintea urmelor, oricît de neglijate și desprețuite, care pentru istoric căpătau un glas. O modernitate neinteligentă, pripită și vanitoasă, scotea și mai mult la iveală, cu „palatele“ sale pentru Prefectură, pentru Comună, pentru Tribunal, pentru școli, pentru îmbogățirii politicii, ceea ce era autentic și armonios, purtînd pecetea timpului și sprijinindu-se pe cerințele locului. În același timp cu desăvîrșita întrupare a paginii de istorie se petrecea neconținut în mintea mea această operă de selecționare, cele alese îmbinîndu-se de la sine într-o puternică sinteză a operei îndeplinite acasă la dînsul de acest neam.

M-am oprit la Rîmnicul Vîlcii, care dovedește în fața Sibiului, ce poate face, cu același calm sănătos, altă rasă, la Tîrgul Jiului, rămas așa de boieresc prin străzile laterale, la îndrăzneța inovație de sistem rusesc, după modelul Odessa, de la Severin. În Craiova haotică, risipită în multe sensuri, era mai puțină atmosferă istorică, în ciuda împrejurimilor bogate în vechi biserici și în puternice mănăstiri. O decență țerănească simpatioasă sebea și micul Caracăl, pentru a căruia împodobire mai nouă se cheltuisese atîta adevărată iubire. Nici apropiatul meu Ploiești, în vecinătatea căruia nu gîceam că mă voi așeza pentru ani întregi, revenind apoi neconținut, nu-mi mai apărea numai prin vanitatea marelui bulevard, prin

statuia unei Libertăți fără alt tîlc decît al ridiculei republici de la 1870 și prin lei cu gurile lacome de la masivul liceu : fiecare loc de pe pămînt are o poveste a lui, dar trebuie să tragi bine cu urechea ca s-o auzi, și trebuie și un dram de iubire ca s-o înțelegi.

Îmi luam note în cale, scriindu-le pe băncile zăvoaielor, în liniștea pe care, cum nu sîntem noi deprinși a trăi în aer liber, n-o tulbura nimeni. Încetul pe încetul, ideea unei cărți răsări, pe care „Minerva“, cu tiparul lui Filip și multicolorele coperti ale lui Rola Piekarski, era gata s-o publice, dînd și recompensa, neobișnuită pînă atunci, de nouă sute de lei pe volum. Am continuat astfel drumuri pe care nu mi le mai cerea starea sănătății, iute restabilită. Pretutindeni, în orașele la care mă opream, căutam să deosebesc faptul primordial, punctul de unde plecaseră toate celelalte, vechea celulă generatoare și, o dată găsită aceasta, tot restul devenea inteligibil și interesant. Astfel vedeam în Buzău episcopia creatoare, și azi închisă între vechile ei ziduri, și această comprehensiune totală mă mîngîia de a găsi în biserica gospodărește, dar prost refăcută în vremile de cărturărie ale lui Chesarie și Filoteiu pe cinicul lor urmaș, așezat de politică, fostul preot băcăuan și client al Leculeștilor, episcopul Dionisie care, propunîndu-mi... să-i scriu biografia, proclama cu glas tare că el nu e „nici bețiv, nici curvar“, iar datoriile le are fiindcă și-a plătit locul și de aceea „ia bani de la popi“. La Rîmnicul-Sărat, unde ignoranța distrusese biserica lui Ștefan cel Mare și părea că menește ruinei mănăstirea lui Mihai Cantacuzino, în care, ca președinte al Comisiei Monumentelor Istorice, am avut apoi mulțămirea de a curăți frumoasele fresce brîncovenesti, se vedea vadul și vădenii lui, cu toate satele, purtînd nume de glumă ca pentru pribegi, din împrejurimile lui. Cu

totul altfel la înfăptuirile rusești, după restituirea malului dunărean de veacuri încălcat de turci : la Brăila, luată în stăpînire de ardelenii noștri pentru un comerț care încă de pe la 1340 tindea și răzbea aici, la Călărași, unde dispăruse și popasul vechilor purtători de răvașe domnești în tolbele lor și umilința sătească a satului lui Licherie, apoi la Giurgiu, care pe lângă fosta moschee prefăcută în bisericuță moscovită chema pe iubitorul trecutului la insulița plină de frînturi de ziduri în care Sinan Vizirul se opoșise o clipă în fața furtunii dezlănțuite de Mihai Viteazul.

Cu totul altfel Moldova mea, din care o întreagă parte o vedeam și căutam s-o descifrez acuma, de la cele două capitale, pe aceeași linie, a Milcovului și Siretului, dar cu origini și aspecte atît de deosebite: una, Focșanii, pe rămășițele sătuceanului lui Stoe, lângă care, pentru un negoț de hotar, se așezaseră, cu ceva boierime născută și administrație de graniță, cu urmașii țerani ai lui Focșa străbunul, serioșii, avarii negustori armeni, printr-o săritură de la Bacău și de la Roman ; alta Galațul, fundație a lui Mihai Sturdza, care nu se lăsa dus de sfaturile chisleviane ale epocii sale și nu făcea un oraș fără boieri, ci lega malul dunărean, deschis corăbiilor lumii, cu aristocratica alee a străzii domnești. Mai sus, cetățile siretene, cu biserici domnești din veacurile al XV-lea și al XVI-lea, tinzînd către depărtata capitală a Sucevei. Astfel Bacăul, în care originile catolice ale franciscanilor din Ciuc se pierduseră odată cu „biscopul“ ungur de pe vremuri ; apoi ortodoxul Roman, episcopal înfipt între satele de unguri de la descălecarea și de unguri aduși. Cu totul altfel, alte origini, altă dezvoltare, altă lume și altă țară, între Prut și Siret, cu locuri largi, chemînd la răs-fățarea livezilor și grădinilor, niciodată strînse în ziduri și

de aceea regulat arse de ciambururile tatarilor ; Birladul, un sat nemărgenit, tologit ca apele lenește ale râului său ; Vasluiul, poiană de pădure cu un popas domnesc care-l înnobilase de la început. În fine Iașul atîtor glorii, ieșit din cuprinsul Curților domnești ca să cheme la sine, nu o țărâtime pe care Capitala, cu birurile ei, o sărăcise, și o vor dezonora cîrciumile alegerilor ca să cheme la sine tot parazitismul politic și social, dar ținînd într-un organism toată această plebe de peste hotare prin mîndria boierilor din palatele de la Copou. Iată sălașul armenesc din Botoșani, sigilat de Domnie cu două biserici din epoca mare. Mai sus, Dorohoiul, atît de sătesc în toată alcătuirea lui. Iar în margene, pe Prutul îngust și urît, adesea revărsat și incapabil de a reține o populație urbană, care de altfel ar fi primit cele dintîi izbituri tătărăști, singur Hușul, de îndoită făptură, cu străvechii unguri din Corni, pe calea spre Nistru, spre Ciobîrciu și Cetatea-Albă, și cu oamenii Vlădicăi lui Ieremia Movilă în umbra și mai bătrînei biserici a lui Ștefan cel Mare însuși. Țară făcută cu plan, întemeiată de voinți tari, rînduită de spirite prevăzătoare, cîrmuită cu autoritate, țară de cavaleri, de ostași și de paraziți, cu totul deosebită de pitorescul *folklore*, de capriciul înflorit al principatului muntean, făcut cum a vrut Dumnezeu, și cum le-a plăcut oamenilor, fiecare la locul lui și cu placului lui, sprijinind pe rînd Domnii fugare, gata să fie împrăștiate de orice înaintare a sumbrului front de zimbri din miazănoaptea moldovenească.

O dată, în 1903, m-am fost abătut și peste graniță. La Tîbănești, răscolind hîrțiile lui P. P. Carp, aflasem de grozăvia de la Belgrad, cu un rege și o regină omorîți cu pistoale și săbii și aruncați pe fereastă ca în tragediile Orientului. De la Severin am riscat, peste două-trei săptămîni, o aventură acolo. Cum n-aveam pașaport valabil,

vameșul ungur, cu grecescul nume de Patéra, mă trimisese înapoi cu jandarmul — clasicul „țipem cu șupa“ —, pentru ca în zori de ziua să-mi iau biletul de cîteva zile la Vîrciorova, să las acolo jandarmul, cu toate protestările lui, și să pun, pe vapor, tocmai cînd stătea să plece, supt nasul furiosului reprezentant al nervoasei Ungarii biletul de liberă trecere. Și astfel la Belgrad am văzut urmele de sînge de pe balconul vechiului conac, dărîmat pe urmă, ofițerii beți care se crăcănau în ușa cafenelelor și întunecatul colonel Mașin * cumnatul neiertător al reginei Draga, contemplîndu-și opera. Dar, în același timp, am avut prima inițiere, plină de învățăminte, a celui Balcan pe care suficiența noastră neroadă obișnuia a-l ignora din toată înălțimea unui neîndreptățit despreț.

Din adunarea vechilor mele excursii, cu note despre cele din Scandinavia și cu tragicele scene din Belgrad, văzute în cele dintîi urmări ale lor, am făcut cartea *Pe drumuri depărtate*, apărută în 1904, și tot în același an au ieșit de supt tiparul „Minervei“ *Drumuri și orașe din România*. Ele au fost cetite îndeajuns pentru ca să îndemne pe editor la continuarea seriei, iar din tineretul de atunci, unul din cei mai bun elevi ai mei, Vasile Pârvan, merit unei așa de mari și de răpezi cariere, n-a întîrziat să înfățișeze unui cerc destul de larg de cîțitori din școli, public onest și înțelegător, cartea merită să intereseze pe români în patria lor însăși.

Peste cîteva luni, în 1905, o altă rea stare de sănătate, în fața căreia abdicase și știința bunului doctor Teohari⁸⁶, m-a îndemnat la un nou și bun drum, pe care, ca ultimă posibilitate de îndreptare, mi-l recomandase el singur.

* Se referă la asasinarea regelui Alexandru Obrenovići, a soției sale Draga Mașin și a tuturor membrilor familiei Obrenovići în noaptea de 10 iunie 1903. (N. ed.)

Data aceasta, nu mai era vorba de a vedea singurele capitale ale țerii, care se dovediseră, cu tot vernisul * modern, așa de banal, că au fiecare, dedesupt, mai mult sau mai puțin adînc, o fizionomie particulară, așa de neted pronunțată. Cu trăsura pe care mi-o dădea întîmplarea, pînă la cele mai caraghioase din briștile jidovești ale Moldovei, incomparabile și în ce privește caroseria și în ce privește caii mucenici, mă opream, pe drumuri care n-aveau caracterul comod al liniilor ferate, unde mi se părea mie că este, într-un tîrgușor, într-un sat, ceva care m-ar putea interesa supt un raport sau altul. N-a fost vale, n-a fost povîrniș de deal, n-a fost colț de lume unde să nu fi pătruns astfel. După excursii colaterale era o inițiere aproape completă în realitățile pămîntului românesc liber, și în ce privește pitorescul, și în ce privește monumentele, dar și în ce privește oamenii, cu tot felul de a fi.

Am învățat astfel, fără alfabetul științific îndătinat și fără cunoașterea termenilor tehnici, de care, printr-o ciudată incapacitate de a învăța treptat, am rămas străin și pînă astăzi, o mulțime de lucruri care s-au integrat în cunoștințele mele, ajutîndu-mi esențial în studiile de mai tîrziu. Într-un mediu a cărui admirație pentru trecut se mărginea la biserica episcopală de la Argeș și la Trei Ierarhii din Iași, iar înțelegerea pentru rostul lor și felul cum l-am putea sprijini se oprea la refacerile scanda-loase ale lui Lecomte du Nouÿ ⁸⁷ după o practică, a lui Viollet-le-Duc, de așa de multă vreme condamnată în Apus, și pentru Notre-Dame din Paris și pentru La Sainte-Chapelle, tot de acolo, ca și pentru catedrala din Lausanne, nu știam, eu, care mă ocupam cu atîta rîvnă de trecutul românesc, nimic despre originea, dezvoltarea,

* Vernis (fr.) = lustru, spoială. (N. ed.)

caracterul și prețul uneia din cele mai frumoase și nobile creațiuni ale geniului național. N-aș zice că-mi plăceau și mie — ca și Suveranului care pune a să-i frece cu peria tablourile din bogta galerie pe care avuse mîndria de a o îngheba, ori curtenilor, gata să cadă în genunchi pentru a-i adora zeii în orice domeniu, ori mulțimii cucoanelor „culte” și entuziaste, cari găseau că frumuseța cere atîtea bibiluri ca în odio-sul interior, orbitor de aurit, al bisericii argeșene —, toate scînteierile și sclipirile, tot strassul ieftin cu care arhitectul francez lua ochii necunoscătorilor și oamenilor lipsiți de gust, nici n-aș afirma că imitația falsului gen istoric pentru clădirile publice, trecînd peste învățămintele de discreție ale unui Petre Antonescu⁸⁸, mă satisfăceau. Protestarea lui Aman contra prefacerii arbitrare a vechilor noastre clădiri, devenite un fel de construcții de zahăr de pus pe masa unui banchet solemn, nu-mi erau cunoscute pe atunci, și numai un cerc restrîns de prețuitori se strîngea în jurul reparației, după cu totul alte principii, de poeticul spirit pios al unui Mincu, a bisericii bucureștene, ridicată în vremuri de sărăcie de episcopul Stavropolei⁸⁹. Dar în calea mea răsăreau neconținut ziduri, mari și mici, de la ctitoria domnească pînă la darul smerit al celui umil, „dinar al văduvei”, binecuvîntat pentru tragerea de inimă cu același dumnezeiesc dar al frumuseții, în care se vedea o înrudire, o filiație, o descendență, amestecată, totuși, cu neconținuta tendință a rasei de a face și ceva nou, care se cerea explicată. Unde nu putea nemeri arhitectul fără inițierea în trecutul nostru politic, care-i putea da el singur și scara cronologică și posibilitatea recunoașterii influențelor venite din schimbările de mediu, istoricul familiarizat cu acele vremuri gîcea dintr-o firească intuiție specială. Astfel mi s-a creat în minte, răpede, o

întreagă scară de derivație și, pe baza ei, un întreg sistem al artei românești care, pe urmă, corectat și întregit de cercetătorii de specialitate ca d. Gheorghe Balș⁹⁰, a rămas ca bază a oricăror studii de amănunte. Nu mi se va ținea de rău că o spun și, dacă în discursul cu care a fost primit la Academie nu s-a pomenit nimic de substratul istoric pe care l-am dat unor investigații așa de merituoase, d. Balș, cu care voi colabora la opera franceză de revelare a artei românești din trecut, mi-a mărturisit amical cât de mult a putut păstra din rezultatele mele.

Copleșit de ceea ce izbutisem a înțelege și de ce puteam comunica altora, nu mă oprisem firește și la altceva decât la liniile generale ale arhitecturii și la unele considerații de pură estetică a picturii și sculpturii. Mai târziu numai, când voi recunoaște opera pe terenul, așa de nou, al iconografiei, pe care a îndeplinit-o un Măle și un Gabriel Millet, numai atunci mă va preocupa și această lature, orînduind, ca președinte al Comisiei Monumentelor Istorice, dominată pînă atunci de excursiile și dejunurile lui Kalinderu, magnificent și aici, ori de interesul tehnic al excelentului matematic Pangrati, o serie de spălături îngrijite care au ajutat esențial cunoașterea trecutului nostru artistic. Și, peste nesfîrșitul zel, dus și pînă în cele mai neiertate exagerații, al d-lui I. D. Ștefănescu⁹¹, pe care l-am cunoscut, la început, simpatic, ca ginere al lui Vlahuță și mi-a părut rău că nu-l pot urmări pînă la capăt cu stima mea, au răsărit și dintre străini urmăritori atenți ai acestui capitol de artă în oameni ca dd. Henry și Grabar. La așa ceva mă puteam aștepta cu greu cînd

înaintea unei zidiri patinate de vremuri, între țeranii grămădiți în jurul omului care nu venea nici pentru o afacere, nici pentru a le ținea o predică politică, însemnam și schițam uneori detalii de arhitectură, fără nume pentru mine [...]

Am mai deprins cu acest prilej și ce știam tot așa de puțin ca vechea noastră arhitectură la începutul rătăcirilor mele : epigrafia slavonă și românească, al cărei material îl constituie inscripția de pe fațade, de deasupra ușilor, de pe pereții acoperiți cu fresce, de pe odoarele de metal și de pe odăjdiile frumos cusute cu aur, a căror cunoștință o căpătam zi de zi, stabilind și aici legăturile care se impuneau. Puțina mea știință de slavonește, căpătată fără gramatică, fără dicționar și fără profesor, a putut astfel să se îmbogățească simțitor și, numai atunci când scriitorul voia să facă înaltă retorică și poezie subtilă, trebuia să recurg la ajutorul totdeauna gata al colegului, prietenului și acum și cumnatului I. Bogdan. S-a adunat astfel puțin câte puțin, cu câtă greutate, adesea lucrînd spre noapte, pe lumina cea mai nepotrivită, în graba birjarului și a nevoii unui adăpost, întins în brînci pe lespedeă umedă, pe care nimeni nu mi-o pregătise cu ceasuri înainte, materialul care va apărea în *Inscripții din bisericile României*, din care au ieșit două volume și o broșură ; restul va rămînea să fie sămănat prin deosebite publicații, totalul merițînd să fie reluat, cu tot ce după aceea au dat alții. Aceia care adeseori se bucurau de tot ce-mi lipsea mie : generali cari aveau la dispoziție soldați, fotografii, desemnatori, ori diletanți cari, plecînd cu automobilul, aproape necunoscut atunci, duceau cu dînsii slavisti experimentați, pentru ca apoi, fără a ținea samă de cît de nesigură e orice întregire, cu literele șterse, cu cele

îmbinate, cu cele aruncate deasupra rîndurilor, să înceapă prin aprigul proces împotriva cui semnalase însăși existența inscripției. E așa de mare rolul divinității, încît, cu toată incompleta mea stăpînire a vechii slavone, am putut îndrepta de atîtea ori lectura unui slavist, fie și nu îndestul de „științific“, ca episcopul Melhisedec, fără a mai vorbi de un Ghenadie de Rîmnic pentru Oltenia.

Dar, înainte de orice, cunoșteam, acum, pe omul de la noi. Îl cunoșteam în conversația din biserici, în arătarea drumului, dar și oprindu-mă la hanuri de drumul mare, dormind prin arhondaricuri de o patriarhală simplitate, în dangăt de clopote și lătrături de dulăi, cu o legiune de purici călugărești bortilindu-mi pielea, ori bun bucuros că, după ce bogatul proprietar își lua la căderea nopții rămas bun de la mine și se retrăgea singur în castel — ce rare erau primiri ca a d-lui Ghica-Deleni, care de la moșia strămoșească îmi trimetea pe fiul său ca să mă ieie de la Hirleu și mă reținea o zi în mijlocul familiei sale patriarhale, făcînd să ni se aștearnă în vechiul salon al oglinzilor! — un onest țigan îmi oferă mie și soției mele, tînără și credincioasă întovărășitoare prin toate coclaurile, un pat de scînduri goale acoperit cu o zeghe aspră. Am întilnit și cîte un mojić din clasa „cultă“ în aceste călătorii de cercetare — dar și de aceia foarte puțini, centrele mari atrăgînd așa de mult această speță —; la țerani însă n-am găsit decît bunăvoință și o politeță îndătinată care fac mai mult decît cinsprezece ani de guvernantă ai celor deprinși în viață a face o a doua categorie din oamenii cari vorbesc limba țerii și trăiesc oarecum după obiceiul ei (în casa unui mare boier și bărbat politic de frunte, fiul întreba dacă sînt în adevăr român, de vreme ce întrebuițez

această limbă „în care tata nu vorbește decît rîndașilor“). Au răsărit multe feluri de a fi țerănist pe urmă, și voi veni și la acelea, dar un „țerănism“ propriu al meu, ca și un conservatism neclintit, în ciuda metodelor revoluționare pe care am trebuit să le întrebuițez față de anume rezistență, l-am învățat acolo, în umbra vechilor ziduri și între oameni cari vorbeau de trecutul nostru prin însăși înfățișarea lor, prin fiecare cuvînt din graiul lor bogat în aceeași măsură ca și cea mai cuprinzătoare de trecut din iscripțiile de deasupra portalelor.

Un alt om se forma astfel pe neștiutele din ostene-lile zilnice ale profesorului și cercetătorului științific. Și fiecare din cărțile nouă, care se îmbulzeau, însemna o etapă a acestei prefaceri în tot mai larga desfacere de orizonturi.

Sate și mănăstiri din România, carte tot așa de necesită astăzi ca și cea mai mare parte din opera mea care nu e de strict caracter istoric — și nu e a mea paguba —, a apărut astfel la 1905. Dar ea nu putea decît să facă a se prevedea lucrul viitor, lucrul imediat, în alte zări.

Era cu neputință să merg pînă la hotarul Bucovinei fără a căuta să urmăresc mai departe aceeași viață trecută, același fel de a trăi actual, dincolo de acest mizerabil hotar. Voi spune aiurea ce datoresc legăturilor cu un om de un mare talent și de o energie rară, care a fost prietenul meu Gheorghe Popovici⁹². Deocamdată, m-am trezit cu vedenia, peste Molnița, a Sucevei lui Ștefan cel Mare. Într-acolo era să mă îndrept singur la cel dintîi prilej de vacanță, și cu banii lui Filip care plăteau publicația precedentă. Pe statul român, trecînd de la un grup de politicieni la altul, l-a privit tot așa de puțin cheltuiala mea, pe cît îl interesa de puțin rezultatul studiilor mele. Și plata pentru *Istoria lui Ștefan*

cel Mare și pentru broșura despre serbări o refuzasem în chipul ce' mai hotărît ; era să trăiesc însă pentru ca, la bătrînețe, să mi se facă un proces pentru însușirea banului statului, să mi se arunce în obraz vilele ridicate din acest jaf al tezaurului public și să se facă glume de cel mai bun gust cu privire la „cei trei regi“ pe cari i-am „supt“ ⁹³. În viața mea n-am primit nimic de la o munificență regală, pe care n-aș fi consimțit s-o accept și, cînd marele premiu al Fundațiilor Regale mi-a fost acordat, am rugat pe adjutantul regal să-l treacă Universității pentru a face un fond pe numele copiilor mele pierdute, înlăturînd numele de familie, și cel dintîi care s-a prezentat pentru a tipări ceva din acest fond a fost un elev de odinioară, devenit insultătorul meu.

Dar m-am abătut de la înșirarea unor călătorii care acum nu se mai făceau din voința mea, ci din fireasca înlănțuire a împrejurărilor, cu toate lucrurile bune și de folos, care nu trebuie să vie de la impunerea din afară, ci de la o nevoie internă sau din însăși logica lor proprie.

În Bucovina m-am dus, într-o a doua călătorie, singur singurel. Am petrecut cîteva zile în Suceava la profesorul Eusebiu Popovici, într-o vastă locuință fără stăpînă, unde am putut cunoaște și pe un bătrîn foarte alb, cu înfățișarea blajină, de o modestie fără păreche, care era Vasi'e Bum-bac ⁹⁴, contemporanul lui Eminescu și autorul unei poeme în care e ace'ași ritm, aceeași clocotire de viață nouă venind din adîncurile înseși ale neamului. Foarte neegal, adesea imitator și mai palid al lui Alecsandri, el introdusese în povestea descălăcării Mo'dovei nu numai o inspirație istorică de o perfectă autenticitate, dar și tot ce se păstrează ca voie bună, generozitate și prietenie în ospetele și petrecerile mîndrilor țerani bucovineni.

Apoi am făcut drumurile mele pînă și la cea din urmă bisericuță, înnodînd seria acestor clădiri de aceea pe care o puteam stabili pentru o Moldovă rămasă liberă. Mergeam neștiut, fără legături cu lumea locală sau căzînd în mijlocul ei pe neașteptate, în toiul unor pregătiri de serbători, ba chiar aducînd acasă pentru aceleași zile ale Paștilor pe fetița parohului, ca la Voroneț, ori luptîndu-mă pe alocurea eroic cu birjarii evrei, nespus de rufoși și vorbareți, cari păreau gata să se ucidă pentru favoarea de a avea în corabia lor ruînată pe „popa” cel străin, — *Hochwürden*, dacă vă place —, ca să fiu tratat prin peșteri de circiume cu ceaiuri infame pe care le vărsam pe ascuns ca să nu se supere patronul, plin, dealtminterea, de toată bunăvoința. La Sucevița, primirea mea cauză o vădită jenă, aceasta pentru că se aștepta un profesor austriac, un adevărat profesor de Universitate, de la Cernăuți, Kromayer, cercetătorul cîmpiilor de luptă a lui Hannibal, care a și sosit, împreună cu soția sa, greacă de origine, și s-a învrednicit, evident, de toată atenția cu care un popor robit își primește stăpîinii. Deși am întîlnit, ca la Straja, pînă unde înaintasem în cursul călătoriei moldovene, preoți așa de legați de neamul lor, și prin studii spornice, cum era Dimitrie Dan, un viitor coleg de Academie, am căpătat impresia, pe care nu m-am putut opri de a o manifesta, pricinuind supărări pe care aș fi dorit să le pot evita, că acești oameni înstăriți, în bune legături cu oficialitatea austriacă, dar, în schimb, în rivalitate cu învățătorii săraci, cari erau dispuși să se alipească unei iuți politici de răsturnare ca a lui Aurel Onciul, au prea puține legături cu sătenii, cărora li se înfățișează ca un fel de boieri ai lui Dumnezeu în mijlocul îngustării gospodăriilor sătești obișnuite.

Iar la Cernăuți, în Capitala micii țeri rupte de la noi, și mediul intelectual era în mare parte corupt, corespunzînd astfel cu tot ce era așa de străin, așa de urît împrumutat și de pedant executat în biserica metropolitană, dormitînd

supt calota ei greoaie, în fațadele de un fals clasic al unor edificii publice, în localul gardei militare care-și înșira chi-piile înalte, în chiar pretențiosul și masivul edificiu al unui covârșitor palat metropolitan, de o nenorocită inspirație vîeneză, vecină cu aceea pentru sinagoge, în care un blind și bun bătrîn, „alb ca oaia“ și sfios ca dînsa, fostul profesor universitar Vladimir de Repta, din răzeși înnobilați de Austria, lunecînd tiptîl ca un șorecuț care vede numai cap-cane în toate colțurile, mă înștiința cu zîmbetul șterșilor lui ochi albaștri că pentru a căuta în arhivele sale pline de procese în românește ale vechilor preoți, e necesară o auto-rizație de la Viena înșăși, și, înapoind la otel vizita, cu elegante mișcări în rasa lui de mătasă, încuia, împreună cu do-sarele pe care cutezasem a le răscoli fără patalamaua ce-saro-crăiască, și notele pe care apucasem a le lua.

Voi arăta pe urmă cum m-am plătit de cîtă prietenie în-tîmpinasem, prin poftirea la Iași, pentru o expoziție anume organizată, a sute de bucovineni, cari dovediră că, nu numai între studenții cu șapci roșii, haine cu brandenburguri și nasuri nemțești ciocîrtite, cari, împărțiți între boieri și de-mocrați, erau gata să tragă oricînd sabia ca să scrie cu dînsa hărți pe obrazul colegului, dar și mai adînc, între oameni fără pretenții culturale, se aflau suflete sigure și viteze, care nu împărțaseau veșnicele temeri și nu manifestau indescrip-tibilele rezerve ale celor asupra cărora se întinsese intere-sata bunăvoință a unei cîrmuiri de uzurpație. Și se va ve-dea cum, de pe urma căror grele păcate, un funcționar ro-mân în uniformă de gală îmi va prezenta la Ițcani, supt amenințare de temniță, decretul care-mi interzicea „für beständig“, „în chip permanent“, intrarea în Bucovina.

Mă întorceam de acolo cu o bogată recoltă de trecut, cu conștiința că țeranul din acea Moldovă de Sus a rămas ceea ce fusese în vremile de libertate, păstrînd neschimbate

limbă, port și obiceiuri și gata a reveni la noi așa cum gospodarul împiedecat o vreme de a răzbate acasă se întoarce la însăși vatra sa, și cu fiorul nopții de Înviere petrecută la Putna în mijlocul celor câțiva călugări ațipiți în strane ca niște umbre negre din alte veacuri, pe cînd la ușă, în așteptarea cuvîntului care dezleagă și cheamă, se îmbulzea frontul lungilor cojoace albe și filfiitul pletelor revărsate pe umeri, iar vechiul clopot suna, din turnul refăcut de vienezi, a glorie și a viitor.

Tot în 1905 a apărut astfel, la cîteva luni după ce Iosif, în retragerea bucovineană pe care o căutase pentru a fi străbătut de același fior, scrisese în versuri povestea despre Ștefan-Vodă, *Neamul românesc în Bucovina*.

Eram în casa de la Noua Suliță a d-lui Nicolae Flondor, al cărui frate, atunci încă tînăr, Iancu, conducea cu autoritate politica națională în țerișoara sa, cînd, cu cel mai nou roman de Anatole France pe masă, ne-a venit în minte amîndurora că s-ar putea merge și dincolo de granița, așa de apropiată, a celeilalte împărății. Eu aveam un pașaport luat de la consulatul nostru din Cernăuți, pentru orice împrejurare, iar d. Flondor un simplu bilet de trecere de la poliția de frontieră. Astfel, înfruntînd cu încredere riscuri neapărate pe o vreme cînd Rusia se frămînta dureros, de la o înfrîngere la alta, cu micul vecin galben din Extremul Orient * am intrat în largă lume, mai mult fără drumuri, care se întindea, aproape netedă, pînă la apa vastă a Nistrului, unde era să rămîn, dar în ce condiții, fără tovarăș și fără sprijin, cu vitejia tineretelor mele nesocotite !

În tovărășie am mers deci la Hotin, stirnind o mare emoție între evreii locali, cari au aflat instantaneu cu toții so-

* Se referă la războiul ruso-japonez. (N. ed.)

sirea unui „grois pură“, a unui „mare boier“, am contemplat răcăcana murdară de la Bălți, am străbătut buruienile înalte care duceau, printr-un ținut de vechi răzeși mândri, la Soroca, și, părăsind otelul în care ploșnițe erau admise ca niște camarazi de zi, nu numai de noapte, care e, prin acele meleaguri, cum se știe, a lor, ne-am imbarcat pe „parohodul“ plin de sărăcie palestiniană, nespus de guralivă, pentru ca, după ce cu toții s-au fost coborît pentru obișnuitele combinații în pîntecele soios al vaporului, să privim jocul lunii pe apă și întrecerea privighetorilor de pe ambele maluri îmbălsămate de floarea sacră a teiului. De la Vadul-lui-Vodă am luat-o în chibitci spre Chișinău și ne-am odihnit în largile odăi curate ale „gostiniții“ *Svîțera*, demnă de amintire pentru paturile fără insecte nocturne. Acestea toate nu fără a fi trecut prin inspecția jandarmilor din cale, cari consideraseră cu cea mai mare atenție sticlutele cu lichide multicolore din cutia de toaletă a boierului bucovinean și fără a fi așteptat la Bălți o zi întreagă sentința poliției pentru că se găsisse la mine o hartă a Basarabiei, dăruită de un polon amabil în tren, cu însemnări pe distanță, pe dos, scrise, din fericire, rusește. Din prudență, ca să nu compromitem pe nimeni, [...], n-am fost schimbat un singur cuvînt românesc cu un singur moldovean din partea locului, deși, cum se va arăta în altă parte, contactul meu cu acești frați de mult uitați fusese destul de strîns, și de multă vreme.

Domnul Flondor luă de la Chișinău trenul de Iași, ca să se întoarcă la grijile sale de acasă, iar dorința de a vedea și cetatea lui Carol al XII-lea, Benderul, vechea noastră Tighină, mă îndemnă să mă îndrept, singur și fără să știu o boabă rusește, spre această altă cetate de pază a Nistrului moldovenesc. În vagon, călători cari știau românește au prins să mă descoasă, și un domn Mimi a crezut că e mai bine pentru toată lumea ca această vizită să aibă un caracter oficial, pe care, bineînțeles, eu nu-l dorisem deloc. Am fost deci suit în trăsură, dus la ședința „zemstvei“, în care

cîte un discurs lunguiet și lătăreț se intercala patriarhal între cele două ceaiuri strecurate prin ocnița sobei din odaia vecină, apoi m-am găsit trecut după vreo două ceasuri la un hotel, ca să fiu ridicat de acolo cu trăsura, a doua zi, și expediat fără să fi văzut „creaposta”, cetatea, de-a dreptul la stația de tren de la Căușani, unde un jandarm numai burtă alerga de moarte după trăsura moldoveanului meu. Și, apoi, cu un coleg rus, profesor într-un fund de stepă, care va răsări la București pe cîteva zile, în sunetul adormitor al apei care cînta în samovarul lui, între țacăniturile roatelor, m-am trezit la Reni, la Galați. Niciodată căsuța noastră națională nu mi-a părut mai albă, mai voioasă, mai cochetă și mai plină de prietenie decît în ziua aceea.

Neamul românesc în Basarabia a ieșit încă din 1905, citit ca și celelalte părți ale călătoriilor prin care descopeream românii țara cea mai necunoscută, a lor și a moștenirii lor, dar, ca judecată, ea s-a învrednicit numai de cîteva pagini otrăvite, în revista de la Iași a d-lui Stere, iscălite de d-rul Cazacu, care-mi arunca în față ironicul său despreț pentru că ici și colo făcusem glume, fără răutate, asupra unei populații neromânești, de un aspect fără îndoială comic, și nu din vina mea, care avea legături de care nu puteam să mă preocup, cu concepțiile sociale ale criticului.

Peste cîteva luni începea drumul de explorare în Ardeal, care va ținea mai mult timp și, legat și el de neplăcerile sale, îmi va aduce o nouă revelație, și una din cele mai bogate și mai puternice.

Cea mai mare parte din regiunile străbătute astfel îmi erau cu desăvîrșire necunoscute, și mulți dintre ardeleni, dacă nu cei mai mulți, deprinși a trăi fiecare în locul lui, n-aveau nici o noțiune despre dinsele. Era, oricum, cea dinții vizitune completă a acestui Ținut românesc, așa de întins și de frumos, în care, cu o stare de spirit care din nenoro-

sirea unui „grois pură“, a unui „mare boier“, am contemplat răcăcana murdară de la Bălți, am străbătut buruienile înalte care duceau, printr-un ținut de vechi răzeși mândri, la Soroca, și, părăsind otelul în care ploșnițe erau admise ca niște camarazi de zi, nu numai de noapte, care e, prin acele meleaguri, cum se știe, a lor, ne-am imbarcat pe „parohodul“ plin de sărăcie palestiniană, nespus de guralivă, pentru ca, după ce cu toții s-au fost coborît pentru obișnuitele combinații în pîntecele soios al vaporului, să privim jocul lunii pe apă și întrecerea privighetorilor de pe ambele maluri îmbălsămate de floarea sacră a teiului. De la Vadul-lui-Vodă am luat-o în chibitci spre Chișinău și ne-am odihnit în largile odăi curate ale „gostiniții“ *Svițera*, demnă de amintire pentru paturile fără insecte nocturne. Acestea toate nu fără a fi trecut prin inspecția jandarmilor din cale, cari consideraseră cu cea mai mare atenție sticlutele cu lichide multicolore din cutia de toaletă a boierului bucovinean și fără a fi așteptat la Bălți o zi întreagă sentința poliției pentru că se găsisse la mine o hartă a Basarabiei, dăruită de un polon amabil în tren, cu însemnări pe distanță, pe dos, scrise, din fericire, rusește. Din prudență, ca să nu compromitem pe nimeni, [...], n-am fost schimbat un singur cuvînt românesc cu un singur moldovean din partea locului, deși, cum se va arăta în altă parte, contactul meu cu acești frați de mult uitați fusese destul de strîns, și de multă vreme.

Domnul Flondor luă de la Chișinău trenul de Iași, ca să se întoarcă la grijile sale de acasă, iar dorința de a vedea și cetatea lui Carol al XII-lea, Benderul, vechea noastră Tighină, mă îndemnă să mă îndrept, singur și fără să știu o boabă rusește, spre aceastăaltă cetate de pază a Nistrului moldovenesc. În vagon, călători cari știau românește au prins să mă descoasă, și un domn Mimi a crezut că e mai bine pentru toată lumea ca această vizită să aibă un caracter oficial, pe care, bineînțeles, eu nu-l dorisem deloc. Am fost deci suit în trăsură, dus la ședința „zemstvei“, în care

cîte un discurs lunguiet și lătăreț se intercala patriarhal între cele două ceaiuri strecurate prin ocnița sobei din odaia vecină, apoi m-am găsit trecut după vreo două ceasuri la un hotel, ca să fiu ridicat de acolo cu trăsura, a doua zi, și expediat fără să fi văzut „creaposta“, cetatea, de-a dreptul la stația de tren de la Căușani, unde un jandarm numai burtă alerga de moarte după trăsura moldoveanului meu. Și, apoi, cu un coleg rus, profesor într-un fund de stepă, care va răsări la București pe cîteva zile, în sunetul adormitor al apei care cînta în samovarul lui, între țacăniturile roatelor, m-am trezit la Reni, la Galați. Niciodată căsuța noastră națională nu mi-a părut mai albă, mai voioasă, mai cochetă și mai plină de prietenie decît în ziua aceea.

Neamul românesc în Basarabia a ieșit încă din 1905, citit ca și celelalte părți ale călătoriilor prin care descopeream românii țara cea mai necunoscută, a lor și a moștenirii lor, dar, ca judecată, ea s-a învrednicit numai de cîteva pagini otrăvite, în revista de la Iași a d-lui Stere, iscălite de d-rul Cazacu, care-mi arunca în față ironicul său despreț pentru că ici și colo făcusem glume, fără răutate, asupra unei populații neromânești, de un aspect fără îndoială comic, și nu din vina mea, care avea legături de care nu puteam să mă preocup, cu concepțiile sociale ale criticului.

Peste cîteva luni începea drumul de explorare în Ardeal, care va ținea mai mult timp și, legat și el de neplăcerile sale, îmi va aduce o nouă revelație, și una din cele mai bogate și mai puternice.

Cea mai mare parte din regiunile străbătute astfel îmi erau cu desăvîrșire necunoscute, și mulți dintre ardeleni, dacă nu cei mai mulți, deprinși a trăi fiecare în locul lui, n-aveau nici o noțiune despre dinsele. Era, oricum, cea dintîi viziune completă a acestui Ținut românesc, așa de întins și de frumos, în care, cu o stare de spirit care din nenoro-

din tradiție, le păstra încă sentimentele zilelor de nervoasă răsturnare. Era o întreagă operă de reabilitare a acelor vremi întâi atacate violent în numele „ideilor noi“, apoi lăsate sistematic uitării, numai câteva figuri eroice, fără mediu, plutind deasupra acestor ape părăsite. Îmi dădeam sama la fiecare nou contact cu acest auditoriu că lucrurile pe care le spun mișcă și că, din ideile exprimate, cele de căpetenie rămân. Obiceiul românesc de a veni la început cu foarte mult entuziasm, pentru ca încetul cu încetul participarea așa de călduroasă să se retragă, nu se verifică data aceasta, și-și poate închipui oricine care nu putea fi satisfacția cuiva care nu căuta în aceste prilejuri o simplă transmisiune de cunoștințe istorice.

Astfel s-a alcătuit cartea, de o adevărată introducere în istoria noastră culturală, pînă atunci neatinsă — iar peste un sfert de veac niște tineri încrezuți erau să anunțe cu o obraznică solemnităte că de la ei, contra mea, începe cercetarea istoriei culturale a românilor —, pe care o compun trei părți : cea dintîi, dînd aceste capitole răzlețe, capabile de a interesa și prin evenimentele, prin amănuntele biografice la care se raportează, cea de-a doua, care, hrănită de experiența făcută în lungul și în latul țerii, încerca sinteza vechii noastre arte, cea de-a treia, în care se vorbea despre activitatea economică a trecutului (*Negoțul și meșteșugurile în trecutul românesc*).

Cele două părți din urmă vor fi reluate apoi după evenimentele din 1913 în lucrări întinse, dînd toată documentarea și întinzîndu-se și asupra ultimului element de umilă frumuseță, ca și asupra celei mai sărace din breslele vechilor noștri meșteșugari, dar bazele erau puse încă de atunci, de la aceste conferințe pentru femei al căror spirit răpede înțelegător trebuia cîștigat pentru opera de totală renovare a societății noastre, și noi cercetări m-au încredințat că n-aveam nimic de schimbat în ideile generale care se desfăcuseră de la sine.

Conferințele despre Doamnele noastre s-au întregit apoi cu alte studii despre viața femeiască, formînd volumul *Viața femeilor în trecutul românesc* din 1920, care, supț titlul *Femeile în viața neamului nostru*, s-a bucurat și de o a doua ediție, peste doi ani.

Putința de a continua în această direcție a prelucrărilor întinse mi s-a dat peste puțin prin întemeierea tipografiei mele, de la Vălenii-de-Munte.

XVIII

ADĂPOSTUL DIN VĂLENII-DE-MUNTE

Ziarul meu, a cărui istorie va intra în capitolul următor, cerea cheltuieli pe care, cu toată îngăduința „Minervei“, cu greu le-aș fi putut lua și mai departe asupra mea. N-am avut niciodată necugetata aplecare la datorii, care deosebește pe intelectualul român și firește nu puteam face obișnuita socoteală că, ajungând la guvern, îmi voi putea plăti cu vîrf și îndesat tot ce voi fi împrumutat în opoziție. Bani străini m-ar fi apăsător prea greu pe mine, cel rămas supt atîtea raporturi așa de mult în urmă. Chiria crescută pentru căsuța din str. Buzești, unde mă pîrjoleam în caldele nopți de vară, îmi ajunsese cu mult peste mijloacele mele.

Într-o vară din anul 1908, o invitație a cumnatului meu Ștefan Bogdan, al cărui socru, Duro, reprezenta una din ultimele rămășițe ale burgheziei balcanice instalate în podgoria noastră, cu cîrciuma ei orientală, cu banul de dat împrumut și cu măgarul Pindului, mă duse la Vălenii-de-Munte, localitate al cărei nume abia-l prinsesem din pagini de cronică. Nu era pe atunci nici cale ferată, așa încît de la Ploiești se pornea pentru vreo două

ceasuri de înaintare înceată în vechile trăsurile ce sunau de-a lungul văii Teleajenului din clopote pentru a speria pe lupi și a înștiința pe hoți ; nici podul de la Drajna, legînd cu cele două linii ce țintesc una spre Țara Birsei, la Cheia, alte spre Bîscele Buzăului și Muntele Siriului, nu era încă întins. Un patriarhalism desăvîrșit, fără prăvălii, în stil românesc, cu coperișuri de aramă, cu stîlpi estetici și altă podoabă pretențioasă și inutilă, stăpînea localitatea unde, în marginea mănăstirii din secolul al XVII-lea, cu șirlăul ei de țigănie mai mult sau mai puțin înălbită, și a dungii de dugheni pitite sub umbră, vegetau familiile pe jumătate țerănești venite în parte din Ardeal și păstrînd în graiul lor ceva din particularitățile de vorbire ale locului de origine. Era aici o pace, o bună înțelegere românească, o armonie întîrziată, fără nici un amestec de populație străină, care cucerea îndată, ca și încunjurimea, pe care am străbătut-o în cîteva zile, descoperind tot ceea ce se ascundea necercetat în bisericile și mănăstioarele, în casele de moșneni înstăriți de belșugul prunelor din acele bătrîne sate.

N-aș fi gîndit că voi fi prins și păstrat durabil în acest loc prielnic gîndului și lucrului. Cel purtat prin multe locuri nu părea că poate prinde rădăcină pe un pămînt așa de îngust, unde totuși zărilor erau mai libere decît aiurea. Cădea atunci, prelungindu-se din zi în zi, una din acele mucedes ploi de iulie cu care e darnic muntele nostru. Și nu cetisem nici îmbietoarele rînduri ale lui Vailant din a lui *Orografie* de pe la 1840, pe care așa de frumos le-a tradus apoi neuitatul meu tînăr prieten Vasile Bogrea⁹⁵ pentru unul din *Calendarele Neamului românesc*. Dar, cum stăteam să plec, bălanul birjar sprinten al cărui nume îl arăta ardelean, Tohăneanu, îmi spuse cu prietenie țerănească ce bine ar fi pentru localitate dacă ar avea

la îndemână pe cineva ca mine (nu știu cine-i va fi dat ideea, foarte exagerată, despre valoarea mea, care stătea doar într-o întie alegere, la Iași, ca deputat). L-am întrebat unde aş putea să mă aşez pentru a îndeplini această măgulitoare funcţiune de patron al Vălenilor, pînă atunci așa de străin pentru mine. Și el mi-a arătat o livadă plină de buruieni, în care copacii, de multă părăsire, stîrpiseră și o căsuță simpatică în dărăpănarea ei, unde în ultimul timp stătuse o vrăjitoare care dădea în cărți și împrumuta cu dobîndă, ceea ce firește mi se va cere în primele timpuri și mie, în calitate de succesor și moștenitor al specialității. În față, la căderea serii, un cimitir vechi scînteia de luminile la morminte și răsuna de bocetele femeilor îngenunchate. Iar alături, într-un fel de hardughie povîrnită, sunau pe tinichea ciocanele lui Moise, singurul evreu al localității, descălecat cu mulți ani în urmă totmai de la Mihăilenii moldovenești ai lui Vodă-Sturdza, și atît de vălenar prin obișnuință, încît, văduv, se îngrijea de copiii cari se chemau Filip și Mîndruța, singură mica ei soră Rașela amintind o religie de care tinichigiul, nepurtat de mult pe la sinagogă, era aproape cu totul despărțit.

Mi s-a spus că în adevăr acel colț de sălbătăcie, așa de părăsit încît nici cînele, frumosul dulău „Haiducu“, pe care l-am adoptat, nu mai lătra la străinii care intrau în voie ca în multe livezi fără stăpîn, e de vînzare și că prețul de vreo patru mii de lei, trebuie plătit în mîna unui pîrlit de fotograf care se află la Ploiești.

Fotograful era evident aproape, romantismul acestui colț de pustiu mă atrăgea, fiica mea cea mare avea grabnică nevoie de aer, de neconținut aer — și ce frumoasă era aici imaculata iarnă, cu sărutul soarelui clar pe gheață, cu pitorescele cortegii ale irozilor mergînd foarte serioși, ca în Botoșanii mei, din casă în casă ! — dar era

o mică dificultate. De unde cei 4.000 de lei, și de unde tot ce mai era de nevoie pentru ca în odăile goale demult să se poată așeza o viață de familie și o groază de cărți fără care această retragere la țară ar fi fost o sinucidere ?

Mi se vorbise mai demult de intenția pe care o avea Haret de a se scrie istoria bisericii românești. Subiectul nu mă atrăgea îndeosebi, iar cercetările preliminare îmi păreau foarte grele, cum și erau în adevăr. Părăsisem gândul, și desigur fără oferta lui Tohăneanu n-aș fi primit nici pentru acest lucru o recompensă bănească. Așa însă mi-am călcat pe inimă și am acceptat. Peste câteva săptămîni fotograficul își primea plata și începeam refacearea căsuței, care era pentru mine la început numai un loc de retragere. Puteam să petrec o noapte acolo cu atunci tînărul meu elev Lăpedatu, bucuroși amîndoi de atîta alb pe părete, de atîta miros de proaspăt, de absoluta tăcere căzînd de sus din stelele limpezi. Vechiul coleg de la liceul din Iași, d-rul Pîrvu, era medicul orașului și, seara, în grădinița pe care am cumpărat-o acum, pentru fondul de cărți populare *Cuvîntul*, se aduna familia lui, a farmacistului Müller și alți localnici, serviți cu berea „tutungiu-lui“ Anastasescu, pe cînd de aproape, de la „Zăneasca“, din casa boierească suită sus pe o bază de ziduri arhaice ca într-un colț de Dalmație, formidabilii dulăi țineau hangul veselilor lăutari din „Strada Artiștilor“, plină ciucure de istorică țigănie. Era ceva de creat în acest colț de lume pustie.

Și astfel povara chiriei și lipsa de bani a ziarului mi-au dat ideea de a mă muta cu totul aici, întemeind cu bani de la prieteni, deveniți acționari — și ce mari contabili am avut, tot unul și unul, perfecți la socoteli, dar fără nici un ban în casă sîmbăta, la plata celor trei sute de lei aur ai lucrătorilor prieteni ! — ceea ce de mult visasem :

tipografia mea. și pentru acest ziar, dar și pentru o largă editură românească.

Vedeam în încă tinăra mea închipuire orașelul schimbându-se : străzi largi s-ar fi deschis spre gara încă ne-terminată, casele lucrătorilor s-ar fi clădit pe ambele margini ; o baie, o sală de adunare, o bibliotecă populară, pe care am și întemeiat-o îndată, ar fi dat caracterul cultural noii alcătuirii, pe care o speram încunjurată de simpatia activă a oamenilor în mijlocul cărora era să mă așez.

N-am putut face nici într-un sfert de veac, pe departe ceea ce visasem în momentul cînd m-am hotărît să mă închid în Vălenii-de-Munte, departe de un mediu în care sprijinul moral nu-mi lipsea demult, dar așa de puțini mă ajutau să pun baza materială neapărată pentru urmărirea scopului meu. Dar subscriitorii se găsiseră, și încă răpede, capabili de a-mi da capitalul trebuitor pentru ridicarea zidurilor și procurarea mașinilor. Bunii meșteri, plini de tradiție, ai localității lucrau de zor la isprăvirea clădirii începute în primăvară, și astfel, de Paști, în anul 1908, eu puteam să privesc zidirea isprăvită și, așteptînd pe meșterii mei cari, cu Nicolae Stroilă și Constantin Onciu în frunte, îmi veneau de la vechea tovarășă „Minerva“, mă încîntam în grădinița din fund supt pomii în floare, privește pe care n-o mai văzusem din copilăria mea botoșăneană, de aburirea vîntului proaspăt al dealului și de ușoara muzică a albinelor scormonind în florile prunilor numai o zăpadă. O mulțămire care nu se poate rosti prin cuvinte-mi cuprindea trupul și sufletul întreg. Solemn, impresionat, curierul fără uniformă aducea în acest loc depărtat de vuietul politicei bucureștene maldărul de corespondență al ziarului meu.

Inaugurarea mi-a adunat pe toți prietenii. Gustam mîndru ciudata simfonie pe care o făcea motorul ame-

rican cu detonație, ale cărui picăieli le ascultam, le pîn-deam cu grijă și de la distanță în primblările mele și urui-tul greoi al rangelor de fier din cele două mașini luate în parte pe datorie și din care una, în viață și astăzi, poartă data Războiului pentru Independență.

Cea dintii publicație mai întinsă, a cărei frumoasă în-fățișare era o datorie de onoare pentru noi toți, cari știam ce a fost și ce este „Minerva”, a fost firește *Istoria Bise-ricii*, care-mi plătise casa. Se tipărea în același timp cînd în odăița de lingă culoarul în care-mi grămădisem cărțile indispensabile, celelalte fiind depuse pentru ani de zile la Liga Culturală, înjgheb paginile manuscrite ale lucrării.

Ușor nu era nici într-o privință. Sîmbătă seara, tra-gedia plăților, care cu valuta de atunci nu întreceau — am spus-o — cu mult trei sute de lei. Contabilii cei adevărați eram eu și soția mea, contabilul de formă din odăița de sus, deasupra tipografiei, avînd doar sarcina „științifică” de a constata prin metodele specialității sale un „cîștig” din care eu nu găseam nimic în saltarul-casă al biroului moștenit de la călugărul Varahiil. Dar în fiecare seară des-peratele lătrături ale lui „Haiducu” păreau că anunță asaltul unei bande de hoți, și, din cînd în cînd, împreună cu corul nocturn al găinilor mele, se auzea căzătura fatală în pivniță a unui iepure de casă, speriat de salturile apără-toare ale dulăului. Și vîntul părea că va străbate prin pă-reții de paiantă. O, nu e ușor să te faci țeran la treizeci și șase de ani ! Numai, grămădiți în două cămăruțe și cu bătrîna mea mamă, patru copii dormeau somnul vrîstei lor fericite.

Fusesem invitat să dau conferințe asupra trecutului armatei noastre. Ele se țineau undeva în Calea Victoriei înaintea unui auditoriu de ofițeri. Am putut constata

Încă de atunci cît de înțelegători sînt ei la orice problemă, chiar cînd nu atinge de-a dreptul cariera și preocupățiile lor. Poate de aici a ieșit ideea de a mă înscrie între colegi pe cari abia i-am cunoscut în treacăt, ca pe interesantul bătrîn basarabean Arbore, icoană de stareț istovit de posturi, supt coama de vechi revoluționar, pe care-l prețuiam și ca prezentator pentru Academia Română al patriei sale celei mici, ori pe magistratul Oscar Niculescu, cu care era să mă întîlnesc pe scaunele Senatului, ca profesor cu anul — cum a rămas obiceiul — la Școala superioară de război. Dar din acele cîteva conferințe duse mai departe, întîi pînă la moartea lui Mihai Viteazul, apoi și pînă la epoca Regulamentului Organic, a ieșit cea dintîi istorie a luptelor noastre, la care, din punctul de vedere al însuși organismului luptător, s-au adaus pe urmă adîncitele cercetări de specialist ale generalului Radu Rosetti.

Putința tiparului făcu să mă gîndesc la întregi serii de publicații care, foarte puțin vîndute de librari, care nu știau să recomande o carte, se acumulasă îngrijorător în depozitul tipografiei, pînă ce ocupația germană le va distruge cu grămada, punînd capăt în acest chip violent și sălbatec unui mare vis de editură.

Am dat astfel, crezînd că se pot găsi cetitori pentru cîrticica ieftenă, un șir de conferințe ținute în deosebite părți ale țerii, pretutindeni în legătură cu trecutul, cu tendințele și posibilitățile locale : „vadul“ de la Rîmnic, mănăstirea de la Sinaia, Dunărea de la Giurgiu, — și s-au adaus și altele, ca aceea despre naționalismul lui Nicolae Bălcescu, despre rolul tradiției în creșterea femeilor române, conferința ieșană, stenografiată, despre nevoia întregirii cunoștințelor istorice. Era vremea, cum se va ve-

dea, în care secretarul Ligii Culturale avea datoria de a duce peste tot locul în același timp critica severă a lucrurilor de atunci și convingerea, adânc înrădăcinată în spiritul meu, că și o altfel de viață se poate.

Cum se începuseră, încă de la 1907, cursurile de vară de la Vălenii-de-Munte, al căror rost voi căuta să-l luminez în alt capitol, câteva din multele lecții de acolo, în general pierdute, și-au găsit locul în acest îndrăzneț șir de tipărituri, precum *Viața românească a Ardealului*, despre care nu se vorbise de la *Părțile alese*, de un caracter solemn, erudit, constituțional și juridic, ale lui Bariț, sau despre *Balada populară românească*, a cărei împărțire în cicluri am încercat-o, și le mențin așa și pînă astăzi (1910), ca și despre portul popular românesc, care pînă atunci nu fusese înfățișat în capitolele lui locale (1912), întregindu-se astfel pe încetul acea enciclopedie românească a cărei noțiune mi se impunea tot mai mult. Pentru Liga Culturală am început apoi o serie de calendare care dădeau culegeri de articole despre ceea ce privea viața noastră națională întreagă, cu însemnarea evenimentelor din cursul anului : va veni poate vremea cînd un istoric literar cu interes pentru spiritul vremii se va opri și asupra acestor osteneli pe care nu le-a întrerupt vremea.

Atît de uitata literatură mai veche mă interesa, și nu numai din punctul de vedere al istoricului, care adăugise, în 1904 încă, la cartea răspinsă de Academie vreo două sute de pagini, intitulate *Istoria literaturii religioase a românilor pînă la 1688*, în care se începea cu cele dintîi traduceri ale cărților sfinte, pe care le porneam supt impresia unuia din ascuțitele studii de filologie ale d-lui Candrea, cu cei dintîi ani ai secolului al XV-lea, cînd se exercitase asupra românilor din colțul între Maramurăș, Ardeal și Moldova influența propagandei vulgarizante a husiților. —

teorie pe care filologia d-lui O. Densusianu și a elevilor săi continuă, fără dreptate, s-o încolțească din timp în timp.

La 1907 am avut ideea de a interesa cercuri mai largi în cunoașterea literaturii care precedase pe aceea pe care, cum se va vedea, o recomandam așa de călduros în revista *Sămănătorul*, revistă ce mi se încredințase, și-i dădeam o altă direcție decît cea de la început, învederîndu-se că nu făceam nici un act revoluționar, ci intram în tradiția de mai multe ori seculară a scrisului nostru celui sănătos și durabil. Am făcut deci încercarea unor cursuri de seară la Facultatea de litere și succesul m-a încurajat : venea mult tineret și se adăugea și altă lume în acea „sală numărul patru“ în care de peste zece ani de zile îmi făceam cursul obișnuit ; am ajuns a stîrni și unele gelozii, cu cereri formale de a se interzice o asemenea concurență ilegală.

Redactîndu-mi acasă conferințele, am putut să dau încă din 1907 întîiul volum din *Istoria literaturii române din veacul al XIX-lea în legătură cu dezvoltarea culturală a neamului*, ducînd expunerea pînă la 1840. Am continuat apoi, deși conferințele serale se opriseră. Al doilea volum, atingînd și anul 1848, a ieșit tot în București, la „Minerva“. Iar pe al treilea, pînă la 1866, îl lucram în ceasurile „libere“, tipărind încet, bucată de bucată, în măsură ce făceam lucrul, în tiparnița mea proprie. Chiar în acest an, după o așa de lungă întrerupere, am căutat să pornesc după reeditarea, și prefacerea în parte, a cărții care cuprinde veacurile anterioare — și voi spune eu ce dificultăți care mă țin în loc — prelungirea după „noua direcție“ a „Junimii“. Căci multe păreri false s-au încetățenit asupra acestei perioade, prin anume interese, răpede servite de inerția publicului și, pentru învățătura vremurilor dezorientate de azi, sînt încă de deschis unele perspective.

Textele înseși meritau să fie prezentate din nou, pentru acest secol al XIX-lea care abia se închisese, lăsînd o neclară moștenire așa de bogată. Astfel cetirea prin ziarele care odinioară serveau așa de mult ca singurul mijloc de tipărire și preocupările de istoria religioasă pe care o scriam m-au făcut de am publicat, fără să am în vedere un public anume, cîteva frumoase predici, dintre care una și a ultimului reprezentant al curentului de cărturărie călugărească paisian, schivnicul de pe Scaunul metropolitan din Iași, fostul profesor și dascăl de cîntări, neobositul iubitor de cărți Iosif Naniescu, a cărui gîrbovă umbră albă o văzusem în strana catedralei pe care izbutise a o duce la capăt (*Cuvîntări de înmormîntare și pomenire din veacul al XVIII-lea pînă la 1840 ; 1909*). Poate că ar fi găsit în aceste sincere, calde și pioase pagini oarecari îndreptări cuvîntătorii bisericești de atunci, căci era și o tendință de „revoluție” religioasă, întrupată atunci în arhimandritul Scriban, obiectul celor mai mari speranțe, ale cărui predici pline de viață vie, și de o așa de bună formă literară, se tipăreau la Vălenii-de-Munte. Dar și aceste ediții de texte cu cheltuială de bani, fără a mai pomeni atenta muncă de editor, zburau zădarnic în vîntul patimilor, care singure erau o realitate.

Întîmplarea, care de atîtea ori mi-a fost peste măsură de prielnică, era să mă aducă a tipări, cu aceeași indiferență pentru acoperirea cheltuielii, una din cele mai prețioase cărți din tot trecutul nostru. Nu mai știu în ce legătură, plecînd de la Botoșanii copilăriei mele, ajunsesem cu niște tovarăși la Coșula, unde un mic spital se găsește singur în cuprinsul frumoaselor ziduri din secolul al XVI-lea, încunjurînd o biserică de cel mai bun stil, care ne rezervă încă surpriza frescelor, din care cîte una se ițește prin spărturile tencuielii vulgare. Pe cînd un dejun gustos, care-mi reunise prietenii la doamna doftoreasă,

mă chema la fiecare cinci minute, răsfoiam prin cărțile de slujbă după obișnuitele însemnări pe care le culegeam de atîția ani de zile. Ceva părea că mă reține, căci era evident că — în deosebire de cutare biserică de pe Tîrnave, unde mi-a răsărit înainte un al treilea exemplar, mai complet, din Triodul-Penticostariu al secolului al XVI-lea, făcînd gelos pe Bunea, cu care călătoream, — nu era acolo decît o garnitură modernă fără interes. Dar m-am obișnuit să nu desprețuiesc nici un loc, oricît ar părea de zădarnică munca de cercetare, și astfel, în același Ardeal desfăcusem de pe coperti de lemn aruncate niște fragmente de manuscripte slavo-române de cel mai mare interes sau culesesem din praful prea obișnuit în multe lăcașuri sărace de peste munți o parte din legenda, scrisă înainte de 1600, a Sfintei Paraschive. Aici, ochii obosiți de flămînd mi se opriră pe un manuscript de la începutul secolului al XIX-lea, asupra unei foi în care prea adeseori erau nume de lucruri și de personaje orientale ca să fie una din cărțile bisericești obișnuite. Uimit, m-am încredințat îndată că am înaintea mea, în acest volum de banală înfățișare, traducerea integrală a lui Herodot, unul din titlurile de glorie ale vechii noastre literaturi, — și încă redată fără nici o schimbare în formă, de copistul de acum o sută de ani. Nu știu cum voi fi mîncat în casa primitoare a amabilei doftorițe, dar seara, în tren, am dormit cu capul pe povestea despre Dariu al lui Histaspe, despre zeii animali ai Egiptului și scito-geții de pe malurile Mării Negre. Inteligentul meu șef de atelier, d. Onciu, pe care numai soarta l-a împiedecat de a se face un cărturar, a descifrat apoi rînd de rînd la vingalac întinsa povestire, pe care o verificam, o comparam cu originalul și o adnotam dînd neamului meu, la 1909, cu o deosebită bucurie, acest tezaur de limbă.

De mult, *Învățăturile*⁹⁶ lui Neagoe Basarab zăceau într-o ediție din vremea Regulamentului Organic sau în paginile, atât de greu de găsit, ale *Arhivei istorice* a lui Hasdeu. Era păcat de frumosul stil al traducătorului din slavonește, care lucra probabil după îndemnul „Basarabilor“ de mai târziu, Radu Șerban, Matei-vodă sau poate și Constantin Brîncoveanu, care-și zicea „Basarab“, și păcat și de atîta autenticitate istorică, pe care, în spiritul meu măcar, n-a izbutit s-o clatine acribia hipercritică a filologului grec, mutat la o catedră universitară de la noi, învățatul profesor Demostene Russo. Am dat astfel, la 1910, și o ediție nouă din această carte fundamentală, indiferent de caracterul de compilație pe care l-a deslușit așa de bine d. Russo însuși.

Se va vedea îndată cum fusesem adus, aș zice chiar : silit să mă îndeletnicesc cu deslușirea sintetică a întregului nostru trecut. Tipărisem de mult o *Istorie a evului mediu* și o *Istorie modernă* pentru școli, fiind adus la aceasta de cunoștința lipsei de valoare a cărților ciupite după străini care se întrebuițau atunci în bietele noastre școli secundare, de învățare pe de rost a unor pagini fără cugetare, fără sentiment și fără stil. Pe cea dintîi am scris-o, strîns, poate prea strîns, cum e firea mea ; pe cea de-a doua, desigur prea „vorbită“ și prea vorbăreată, am dictat-o d-lui Stahl⁹⁷, devenit un așa de bun și dezinteresat prieten, care puneă fără nici un gînd de răsplată inegalabila sa stenografie la îndemîna mea. Nu credeam că împotriva manualelor, care nu erau un mijloc de cîștig ca altele, ale singurului profesor superior de istorie universală, care se întîmplase să fie și un scriitor și — publicasem de mult o conferință, ținută la cercul profesorilor secundari, și înaintea imposibilului Haret, ca să arăt prin

acea „utopie didactică“ absurditatea vinovată a unui învățămînt sprijinit pe singura rutină a colegilor mei de la licee și gimnazii — nu credeam, zic, că mi se va arunca în obraz în chip statornic învinuirea că scriu neînțeles, la care se va adăugi și observația cutărui raport de la Ministerul de Instrucție că-mi permit a judeca faptele și că deci cartea mea poate să strice sufletele copiilor. Dar, cum pînă atunci astfel de acuzații nu mi se strigaseră în față, direct, chiar și de ultimul invalid intelectual lipsit de creștere, am ostenit încă o dată pe d. Stahl primblîndu-mă de dimineată pînă seară, de mi se rupeau genunchii, ca să-i dictez și o istorie a românilor pentru școli, pe care o înțelegeam — o ediție deosebită a și purtat acest titlu —, și pentru „poporul românesc“. *Poporul românesc* nu și-a bătut capul cu dînsa, decît în Ardeal, unde voi spune cum o treceam, ca marfă oprită de cenzura maghiară, iar în învățămînt, cîte un fost elev al meu tolera acest manual de credință și căldură doar în cursul superior, unde elevi mai dezvoltati ar putea să înțeleagă și „fraza încîlcită a lui Iorga“.

Am crezut însă, chiar de atunci că, oricît ar căuta un om de astăzi să se apropie înțelegător și simpatice de acele vremuri, altele sînt vibrațiile sufletești pe care le provoacă atingerea de-a dreptul cu însăși slova contemporanului. De acolo, urmărit și de intențiile mele revoluționare în domeniul pedagogiei, am tipărit, la cîteva luni de distanță, pe lîngă o ediție populară a vieții lui Mihai Viteazul, de un boier din acele vremi, intercalată în compilația logofătului cantacuzinesc Stoica Ludescu, și pe lîngă traducerea, de pe la 1840, îndreptată de mine, vers de vers, a cronicii grecești a lui Stavrinos, lăudător al aceluiași viteaz, o întreagă istorie a țărilor noastre compusă

numai din fragmente de cronici, acel volum *Din faptele străbunilor* care nu s-a învrednicit de o a doua ediție. Scrisorile contemporane au venit și ele la rînd, și era pentru mine o bucurie să corectez acele rînduri pline de pasiuni așa de nobile, de o duioșie așa de comunicativă și de o așa de adîncă înțelepciune : *Scrisorile domnești* din 1911 și, în anul următor, *Scrisorile de boieri*. Numai după mulți ani, în legătură cu lucrări de sinteză în aceste două domenii, am putut adăuga *Scrisorile de negustori*, de care nici un negustor nu s-a interesat, *Scrisorile de meșteri*, așijderea și *Scrisorile de femei* care au trecut, dăunăzi, total neștiute, trebuind ca Institutul pentru studiul istoriei Sud-Estului european, creat de mine, să ia asupra-și spezele, trimițînd gratuit elegantele volumașe, în care, și la anii mei înaintați ca și în tinereță, pusesem atîta grijă pioasă.

În aceste scrisori intră de la sine, în legătură cu înălțarea la Iași a statuii lui Cuza-vodă, care-și are o întreagă poveste, pe care cetitorul o va găsi în altă parte, și publicația de prinos a *Scrisorilor, mesagiilor și proclamațiilor*⁹⁸ celui așa de adînc român și moldovean în inima lui generoasă.

Pentru a da și cercetătorilor, cari se înmulțeau, ai mănăstirilor noastre, o îndreptare — căci prea mult mă jignea învîrtirea în călcîie, ignorantă și pretențioasă, a nobililor și cultelor doamne cari apar într-un zbor de văluri albastre și dispar în aceeași fluturare grăbită, atunci cînd, cu o reculegere de care ar fi capabilă inteligența lor mai bine sfătuită, sînt acolo atîtea lucruri pentru mintea și pentru inima lor —, am reprodus în broșură și am întregit studiile asupra Hurezului și mănăstirii Neamțului (ambele din 1912). Ele făceau parte dintr-un întreg plan în legătură cu monumentele istorice, în Comisiunea pentru ocrotirea cărora intrasem, nu fără obișnuita împotrivire. Era vorba și de scurte călăuze, ca aceea pentru Snagov,

apoi de două ori retipărită, de cărți poștale ilustrate și chiar de un calendar istoric, dînd, cum se face în Italia, în Germania, pentru fiecare zi, cu cîteva cuvinte de explicație, un monument sau un portret, în legătură cu amintirile pe care le trezește acea zi. O dată, pentru o societate de doamne care căutau un mijloc de cîștig mai distins decît chetele, balurile, ceaiurile și garden-party-urile, am făcut să se tipărească un număr de cărți poștale splendid ilustrate care înfățișau litere ornate de pe documentele noastre. Foarte tîrziu numai, talentul fiicii mele Magdalena va putea să deie, cu ajutorul bănesc al fostului meu elev Moisil ⁹⁹, un întreg mic album de asemenea podoabe, care a fost foarte bine primit în străinătate, și ignorat în aceeași măsură la noi. Numai acum cîteva luni, am putut, după cîteva note în cartea mea generală despre arta românească veche, să descriu și să explic amănunțit ce comoră avem și în această privință, prin trei conferințe, ținute în sala Dalles de la București, înaintea unor bănci în mare parte goale, vorbitorul fiind un biet indigen, iar subiectul fără interes pentru nobilii domni în frac și nobilele doamne în ținută de bal, cari se omoară la sosirea oricărui vorbitor exotic — deși nu atunci cînd îi fac răul serviciu de a-l recomanda cu permanenta mea popularitate.

O ediție nouă, elegantă, portativă, a poeziilor clasici mi-a părut că e o necesitate. Pentru aceasta am ales ce e mai frumos, mai îngrijit ca formă în opera lui Asachi, deprins la școala italiană de la începutul secolului și atît de neînțeles tocmai prin caracterul complex al formei sale. Un frumos volum, legat în simili-pergament, n-a aflat decît un număr extrem de redus de cetitori. Optimismul meu

îmi ascundea zădărnicia unei astfel de încercări, iar a mă adresa la stat pentru desfacerea prin școli și biblioteci populare, mijloc la care cu frângere de inimă a trebuit să recurg mai târziu pentru alte publicații, nu-mi stătea în obicei. Mi se pare că nici astăzi poetul ieșean nu se citează după ediția mea, îngrijită cu atîta iubire. M-am trudit apoi să readuc primele poezii ale lui Alecsandri la forma inițială, mult mai firească, și un al doilea volumaș s-a adus la o colecție osîndită de la început. N-am uitat nici pe Bolintineanu, din care era puțin de cules, pe Crețeanu¹⁰⁰, pe poetul bucovinean Petrino. Prin îndrăzneala unui vers așa de nou, prin raportul lui cu folclorul, pe care-l strînsese cu ajutorul elevilor lui, mi se impunea și Baronzi, din care poate nu s-a cumpărat un singur exemplar [...]. La dezvelirea statuii lui Cuza-vodă, prezentam unui public care se menținea îndărătnic inexistent, o antologie a poeziilor Unirii. În scrisul cărora erau bucăți surprinzător de încă vii. Colecția va fi fost arsă ori topită în cazanele fabricilor de hîrtie supt ocupația străină. În alt format, începusem o editare a proverbelor, traducînd pe cele orientale, și am cules ceva și din hîrțile lui Baronzi, pe care mi le încredințase, cu manuscrite de române, o bătrînă profesoară, fiica lui, măritată cu un inginer Ghirgiu — le-am dat Academiei Române — ; ba am publicat și o broșură populară de cîntece, cu intenția de a persevera dacă n-ar fi intervenit lipsa de interes, în sfîrșit vizibil, lipsa de bani și tot ceea ce a tulburat apoi așa de adînc societatea românească.

Într-o zi, uitîndu-mă prin vechile rafturi proaste ale părții din bibliotecă pe care o dusesem cu mine, am găsit rarisima carte a *Peregrinului transilvan*¹⁰¹ de Ioan Codru Drăgușanu, grozavă ca înfățișare în ortografia ei cipariană și cu amestecul nesăbuit al cuvintelor latine pe care le-a

răspins limba. Dar era acolo un izvor așa de puternic și limpede de tinereță, de spirit popular, de observație atentă a lucrurilor străine, de simpatică filozofie proprie... Și atunci am rugat pe d. Onciu, care nu era încă șeful meu de atelier, să reproducă acest text, înlocuind cu cuvinte vii acele umbre latine : unde nu găsea cuvîntul, îl adăugeam în corecturi. Și s-a făcut astfel una din cele mai frumoase cărți din toată literatura noastră, care a trebuit apoi și retipărită.

Așa mergea tipografia noastră, cu spor numai pentru depozit. Cît privește sprijinul de afară prin comenzi, doar dacă d-rul Elefterescu, om preocupat de viața și cultura populară, tipărea la noi ; acționarii înșiși nu-și mai aduceau aminte că au o tipografie, care pe încetul mi-a căzut mie ca un fruct putred și părăsit.

Toate aceste publicații plecau în mare parte din noua încredere în mine pe care mi-o dăduse scrierea și primirea *Istoriei poporului românesc în cadrul formațiunilor sale de Stat*, în limba germană (1905).

Credeam că Lamprecht, cu care avusem așa de puțin a face, dealtfel, mă uitase cu totul cînd, în 1904, marele istoric german, care primise conducerea vechii și importante colecții de istorie universală, inițiată de Heeren și Uckert, îmi scrisese pentru a-mi arăta nevoia de a se face și o istorie a românilor, întrebîndu-mă cui ar putea să o încredințeze, atenție care m-a atins adînc și pe care o datoram, cred, cuvintelor pe care le găsiseră pentru mine studenții români de la Universitatea din Leipzig. Ele-i dăduseră lui Lamprecht destulă încredere în judecata mea pentru ca să fiu consultat apoi pentru istoria tuturor popoarelor din sud-estul european, ceea ce mi-a

îngăduit să fac a se opri o monstruoasă istorie în cinci volume a Ucrainei, istorie neexistentă, pe care o propunea separatismul naționalist al învățatului, dar confuzului Hrușevski, care a dat apoi, în traducere germană, o nespus de stufoasă parte întâi a povestirii sale, și să pun în legătură, pentru sîrbi, pe fostul meu profesor cu Jireček, ceea ce a dat științei nu numai cele două volume, cu desăvîrșire nouă, ale acestuia, în colecția Lamprecht, dar l-a adus să publice, în Memoriile Academiei din Viena, partea, așa de întinsă, despre instituții, care nu se potrivea cu proporțiile ce i se admiseseră.

Am spus lui Lamprecht, cu toată sinceritatea, că dacă se adresează lui Xenopol, care terminase de mulți ani *Istoria românilor din Dacia Traiană* și o prescurtase într-o formă franceză, prea largă pentru epoca mai nouă, trebuie luată precauțiunea de a cere ceva nou, revăzut asupra izvoarelor. Lamprecht reveni, cerîndu-mi mie să iau asupra-mi o sarcină așa de grea pentru o conștiință delicată.

Nu mă gîndisem niciodată la alcătuirea unei atît de vaste sinteze. *Scurta privire asupra vieții neamului nostru*, pe care mi-o ceruse d. Tăslăuanu pentru frumoasa-i revistă *Luceafărul*¹⁰² și care, imediat uitată de mine, în așa fel încît am descoperit-o cu mirare în bibliografiile de mai ieri, s-a publicat acolo la 1906 fără a se trage aparte.

Toată partea veche, daco-romană, nu mă ocupase niciodată. Părți întregi fuseseră însă tratate pentru publicații amănunțite, ca *Istoria lui Ștefan cel Mare*, *Istoria lui Mihai Viteazul*, prefața de la volumul XI din Hurmuzaki, care dădea tot secolul al XVI-lea înainte de Mihai, aceea de la *Studii și documente*, IV, în care era vorba de relațiile noastre cu Ardealul în al XVII-lea; istoria mai

veche o atinsesem în notele de la volumul III din aceeași colecție, discutînd informații noi găsite de mine, pe lângă cele din al treilea volum al *Actelor și fragmentelor* ; vorbind de Cantacuzini, completasem refacerea istoriei noastre pentru secolul al XVII-lea că evenimente interne. Prin cele două prefete despre Callimachi, veacul al XVIII-lea, care fusese cercetat amănunțit și în analiza cronicilor pentru *Istoria literaturii* din această epocă, fusese lămurit aproape în toate colțurile lui ; prefata de la volumul X dădea toată istoria economică a aceluși timp și, așteptînd *Istoria lui Tudor* din 1906, mersesem și dincolo de activitatea boierilor reformatori, pe care o analizasem acolo și o deslușisem și în *Convorbiri* prin explicarea unei scrisori a lui Hammer, istoricul Imperiului otoman, și prin rezumarea corespondenței Mitropolitului muntean Filaret. Ajunsesem deci pînă la instalarea domniilor pămîntene. Dacă Regulamentul Organic, care-mi era antipatic, cu palidele lui umbre domnești, și anul 1848, care fusese pus într-o nouă lumină de marea publicație comemorativă încredințată de D. Sturdza lui Nerva Hodoș, ceea ce-mi va permite să public în revista mea *Floarea darurilor* ¹⁰³ un studiu despre *Craiova și Unirea*, îmi erau mai puțin cunoscute, în schimb, prin tipărirea actelor lui vodă-Știrbei, prin răbdătorul studiu asupra *Vieții și Domniei* lui atinsesem epoca Unirii, pentru ca numai în 1909, adunînd manifestațiile în scris ale lui Cuza-vodă, să dau pentru inaugurarea statuii Domnului de la 1859 și liniile de căpetenie pe care le cere o cît de largă prezentare a operei lui (*Unirea Principatelor*, 1909).

Toate acestea, n-ajungeau însă. Ele trebuiau topite într-o operă sintetică, de care am fost legat timp de un

întreg an de zile, reducînd toate preocupările mele la cugetarea, plină de îndărătnice îndoieli, asupra arhitecturii și dezvoltării ei. Era și marea dificultate a redactării direct în limba germană; primele două, trei coli se vor tipări cu textul meu neschimbat; asupra celorlalte s-a întins revizia, foarte atentă, a unui tînăr învățat german, cu care era să colaborez pe urmă la refacerea *Istoriei universale* a lui Helmolt și căruia Lamprecht îi încredințase organizarea unor istorii ale provinciilor germane, Armin Tille.

De la început, am cutezat să sparg obișnuitul cadru pentru ca, trecînd dincolo de ideea teritorială, care m-ar fi strîns între granițele, înguste și neconținut crîmpoșite, apoi larg sfîșiate, ale principatelor, acelor „țerișoare“ de care tot vorbea d. Sturdza și retorica oficială pentru a face plăcere regelui, ctitor de viață nouă, să pot trata, cu sentimentele care mă stăpîneau și care se strămutau în sufletul epocii întregi, și viața românilor de peste hotare. A fost deci, cu asentimentul tacit al lui Lamprecht — și-mi era așa de frică de un refuz! — *o istorie a românilor în cadrele formațiunilor lor de Stat*. Și, în dispoziția de critică a spiritului meu, mi-am îngăduit încă o inovație: aceea de a da, la sfîrșit, vreo sută de pagini despre România și poporul românesc întreg, așa cum erau atunci, la 1905.

Își poate închipui cineva cum a fost primită această carte, în care abia era vorba de partide, iar numele celor mai mulți bărbați politici nici nu erau pomenite, cu „opera“ lor cu tot, de însuși d. Sturdza, care încercase să mă facă a-i prezenta spre cenzură manuscriptul! Ce indignare! Mă țineam deci continuu de fapte rele... În locul bănchetului de care fusese vorba, se anunța acum o întreagă scriere de înfruntare, firește tot în limba germană.

Cînd editorii au trimis lui Carol I cele două frumoase volume, splendid legate, n-au primit, cu toate întrebările lor, nici un semn de acceptare, necum de mulțumită. Mi s-a spus că mai mult decît orice îl indigna pe rege faptul că domnia lui și a lui Cuza-vodă cel răsturnat se găseau în același capitol.

Dar emoția a trecut, și cartea a rămas. Critica străină, adevărat numai cea germană, a fost foarte favorabilă. Weigand de la Leipzig, Korduba, istoricul ucrainian, și alții și-au arătat satisfacția lor, nu numai pentru că de acum era la îndemînă o istorie a românilor bazată pe ultimele cercetări, dar și pentru felul cum era prezentată materia, apreciere care putea să-mi placă mult mai mult decît orice aprobare sau rectificare a detaliilor, care într-un așa de vast ansamblu pot să fie discutabile.

Cineva a observat că lucrarea întrece cu mult planul colecției, Helmolt însuși găsind cuvinte de apreciere pentru *Românul cu mațele de aramă* care, în adevăr, cu cît țineam în spate și totuși nu stăteam pe loc, așa fi putut să fiu eu. La noi, Maiorescu s-a convins că, tipărit în străinătate, nemțește, și într-o astfel de colecție, s-ar putea să fie ceva de capul meu. Singur Ioan Bogdan a găsit cuvinte de recunoaștere pentru această carte; mi s-a părut însă că, măcar un timp, relațiile cu Onciul au devenit mai reci. Față de urile care, și din alte motive, vor reveni sălbatece, nu mai era acum nici totuși atît de necesara ligă a celor trei. Pentru expoziția din 1906 Onciul va da o scurtă istorie a românilor după cele mai stricte tipare tradiționale.

Această trudită sinteză n-am putut s-o văd tradusă în românește decît foarte tîrziu, după război, de fosta mea elevă, d-na Enache Ionescu, și încă a trebuit ca tiparul, în condițiile cele mai umilitor de modeste, să aștepte pînă la 1922, deci *șaptesprezece ani* de la apariția originalului

german și să se prelungească nu mai puțin de șase ani, pe cînd sîrbii au ținut ca lucrarea lui Jireček despre istoria lor să apară în același timp, tradusă de elevul lui, Rado- nič, ca și forma străină.

De ideile dintr-însa, care însă erau în continuă dezvoltare, am fost stăpînit cînd am dat pentru *Luceafărul* un rezumat și cînd am scris, în legătură cu o aniversare din istoria poporului italian, o scurtă prezentare a istoriei noastre, *Breve storia dei Romeni*, care a ieșit din tipografia mea la 1911. Carte scrisă cu mult avînt, într-o limbă pe care o cunoșteam de mult și o vorbeam curent, dar care rezervă multe surprize străinului, cum mă conving de cîte ori încerc din nou a scrie direct într-însa. Anume îndoieli și atunci m-au făcut să recurg la fostul meu elev, fiul cel mai mare al lui Frolo, pentru o revizie, care s-a vădit a fi neîndestulătoare din partea unui italian născut și crescut la noi. Criticile italiene n-au lipsit cărții care „știe prea mult franțuzește și nemțește”. Dar e curios că, atunci cînd am alipit unele capitole, referitoare la relațiile dintre noi și italieni, la o altă istorie a românilor, tradusă de d-na și d. Antohi (doamna e italiancă), îndreptările au fost extrem de puține și judecata a fost totuși alta. Dar de scris italienește, cu toată lecția care mi se face la orice ocazie, tot nu m-am dezvățat.

Răscolind pentru istoria românilor în cronicile bizantine, am avut ideea de a scoate din ele tot ce poate servi pentru o istorie sprijinită pe izvoare a Imperiului bizantin însuși. Am și astăzi aceste note amănunțite, împărțite pe capitole, și care-mi sînt încă de un oarecare folos. Ajunsesem a cunoaște din 1901, la Veneția, pe Horatio Brown, cel mai vechi și mai harnic dintre cercetătorii arhivelor, dar și cel mai izolat și mai tăcut, care era delegatul englez pentru alcătuirea volumelor venețiene, admirabil lucrate.

din marea colecție de *State Papers* care se publica de guvernul lui. Mi se părea curios că el nu schimbă nici o vorbă cu nimeni, și am pus rămășag cu soția mea că mi-l împrietenesc într-un ceas, și anume în așa fel încît, pînă la ceasul trei îmi va face și o vizită. Mi-am adus aminte că în *Revue critique* era o dare de samă despre una din lucrările aceleia care a dat, cu *essai*-uri foarte bine scrise despre aspectele Venetiei, o istorie a tiparului venețian și, în colecția de *Temple primers* a editorului Dent, cel mai bun rezumat de istorie a republicii. Bănuiam că nu cunoaște această recenzie — și sîntem cu toții așa de sensibili la dînsule, deși știm mai bine decît orice critic ce este în cartea noastră... — și așa și era. Am căpătat de la arhivistul amic — o prietenie strînsă mă lega de Riccardo Predelli, mort așa de blînd la masa lui de lucru, pe care-l ajutasem la identificarea numelor de localități orientale în colecția *Commemorialelor* și aveam atîta simpatie pentru della Santa, prea iute răpit stimei generale — informații asupra materiei care-l preocupa momentan pe voinicul englez, și i-am putut strecura un inedit privitor la un alchimist rătăcit prin Bavaria, în cea mai strînsă legătură cu aceste preocupări. Și din vorbă în vorbă iată-l că se duce acasă și apare înainte de ceasul trei înaintea locuinții mele din Calle del Ridotto, aducînd acelea din scrierile lui despre care-i spusese că m-ar interesa foarte mult, dar nu le am. Mai pe urmă am fost și în frumoasa lui reședință din Cà Torresella alle Zattere, un *palazzino* plin de rari lucruri istorice, și am fost primiți în halat și în papuci, oferindu-ni-se un excelent ceai, dar aproape fără a vorbi nimic ; peste cîțiva ani, cînd și el a plecat din lume, m-am gîndit să cumpăr pe sama Institutului Sud-Est oriental casa, pentru oaspeți români, dar se făcuseră reparații scumpe, și a trebuit să renunț.

L-am întrebat pe Brown dacă în colecția lui Dent, pe care n-am avut niciodată marea onoare de a-l cunoaște, deși l-am căutat la Londra — așa o fi editorul englez ! — s-ar putea tipări o istorie bizantină, pe care, bineînțeles, aş scrie-o franțuzește, cele dintâi încercări de a scrie direct în englezește trebuind să fie de acum câțiva ani numai — și au ieșit foarte prost. Răspunsul a fost favorabil, și m-am pus la lucru, căutînd să prind în cît mai puține pagini ce e mai esențial, dar și mai caracteristic, ceea ce nu înseamnă și ce e mai pitoresc, pentru a măguli pe cetitor, din această permanență imperială de peste o mie de ani. Aceasta fără a alerga de la un studiu străin la alt studiu străin, cum se face de obicei pentru a redacta un manual convenabil ci, după concepții proprii, recurgînd necontenit la izvorul contemporan. A ieșit astfel un opuscul în care pe fiecare pagină pusesem, curajos, pece-tea cugetării mele înseși. Manuscriptul a fost trimis la Londra, unde a găsit un excelent traducător în d. Powles, cu care n-am avut nici un raport personal. Primirea a fost foarte bună și din partea filologilor care se ocupă, ei mai ales, de Bizanț și ale căror exigențe sînt cunoscute : s-a recunoscut elementul de lînă ră originalitate care este în aceste pagini. Astăzi, cînd am prefăcut și crescut de două ori pe atîta textul francez pentru o tipărire care abia s-a isprăvit, punînd dedesupt, după notele păstrate, însemnarea izvoarelor și controlînd necontenit cu ce au scris alții, pot afirma că puțin era de schimbat în textul de la 1907. Partea privitoare la literatura de cronici a Bizanțului a rămas în manuscript peste douăzeci de ani, fiind dată, nu fără oarecare sfiială, care nu era cu totul îndreptățită, numai dăunăzi, noului prieten Henri Grégoire ¹⁰¹ pentru frumoasa lui revistă *Byzantion* ; împreună cu indicații asupra artei, ea a apărut acum în cartea nouă din tipografia mea de la Vălenii-de-Munte.

Din această răscolire de izvoare a rezultat și studiul asupra luptelor pentru tronul bizantin în secolul al XIV-lea, *Latins et Grecs d'Orient et l'établissement des Turcs en Europe*, pe care am oferit-o lui Kohler pentru *Revue de l'orient latin* dar, acesta cerînd o refacere de formă la care nu mă credeam dator, am dat-o lui Krumbacher pentru *Byzantinische Zeitschrift* și acesta a primit-o cu plăcere.

Împrejurările mă făcuseră apoi să trimit pentru volumul de omagiu al lui Lamprecht considerații asupra raporturilor medievale dintre Apus și Răsărit în evul mediu (1909). Pentru omagiul comemorativ al unui Amari, arabizantul italian, trimesesem un dialog abisino-latin găsit la Florența și am fost uimit aflînd că descoperisem cel mai vechi text de limbă amarică (1910). Pentru suedezi lucrasem o ediție, după cea din *Studii și documente*, a cronicii, scrisă de interpretul Amiras, a șederii lui Carol al XII-lea la Bender.

Încetul pe încetul istoria universală redevenise obiectul preocupărilor mele. Întîi în legătură cu catedra pe care o ocupam la Școala Superioară de Război. În loc să predau elevilor mei, decît care n-am avut alții mai atenți, mai înțelegători, mai personali în tezele lor de sfîrșit de an, în loc să prezint an de an fapte și date pe care le găsește cineva în orice expunere curentă, am gîndit că ar fi mai bine să desfac vastul cuprins al vieții societăților omenești în acele probleme, la a căror soluție, crudă, dar de atîtea ori necesară, prin arme sînt chemați ei, la ceasul lor. Astfel istoria relațiilor dintre francezi și germani de-a lungul veacurilor mi s-a înfățișat ca o

problemă a Rinului, și cu acest titlu a apărut, după notele stenografice ale amicului Stahl, cea dintâi lucrare cu acest caracter, desigur nou, în 1912. Anul următor, propria noastră istorie se amesteca în dezbaterile singeroase privitoare la soarta Dunării, și o *Chestie a Dunării* a apărut deci la sfârșitul cursului, cu explicația : *Istoria Europei răsăritene în legătură cu această chestie*. Și această publicație era prezentată ca fiind menită numai elevilor mei. La 1914 am grupat în jurul problemei mediteraneene (*Chestia Mediteranei*) ceea ce credeam mai esențial în istoria Europei de miazăzi.

O contribuție românească la cunoașterea istoriei apusene a fost în intenția mea reluarea cronicii românești, scrisă de agentul diplomatic muntean, despre expediția prin care, în 1716, turcii sălbatecului Mare-Vizir Gin-Ali au recucerit de la venetieni Moreea. Textul, luat din manuscriptul Academiei Române, l-am tradus și în limba franceză, confruntând știrile, atât de nouă, de precise și de originale, cu un ziar francez contemporan. Ediția a apărut la 1913 în luxoasa publicație de cronici inițiată de Ioan Bogdan. Am avut satisfacția să văd că acest izvor al nostru află prețuire pentru istoria cetății mie așa de iubite.

Aș pune alături retipărirea, cu prilejul comemorării morții tragice a lui vodă Brîncoveanu, căruia i-am consacrat atunci, la 1914, și o întreagă lucrare în românește, a admirabilei descrieri pe care secretarul bogatului și mîndrului domn, Del Chiaro, a dăruit-o Țerii Românești (*Storia delle rivoluzioni della Valachia*). Din nenorocire, ca tot ce am tipărit pentru Casa Școalelor, întreaga ediție a fost depusă, pentru a nu se mai clinti, în subteranele acestei desigur, atîta timp, prea birocratice instituții, pe

cînd ea ar fi putut folosi așa de mult pentru cunoașterea în Italia a lucrurilor românești.

În cîteva conferințe din 1934 am căutat să redau nu numai legăturile noastre cu Veneția, pe care le atinsesem într-o lucrare închinată memoriei lui Monticolo, precum legăturile vechi cu Anglia erau înfățișate în volumul de omagiu pentru vechiul meu profesor Charles Bémont, dar și tot ce mi se părea mie, un așa de asiduu cercetător, că ar putea să exprime măcar pe departe esența, atît de complexă și de fină, a vieții venețiene din secol în secol. De aici a rezultat cartea *Cinci conferințe despre Veneția* din 1914, care se va retipări peste treisprezece ani și din care o parte, aceea a raporturilor româno-venețiene, se va da în limba italiană, în revista *L'Europa orientale*. Lucrarea întreagă zace de ani de zile în buna traducere manuscrisă a elevei mele d-ra Nella Collini, cea mai devotată și dezinteresată din ajutoarele literare, fără să se fi putut găsi mica sumă necesară pentru a o putea tipări ca o dovadă de înțelegere pe care nația noastră o are pentru minunea venețiană ¹⁰⁵.

Din Arhivele Republicii Sfîntului Marcu într-o nouă călătorie luasem note și făcusem copii pentru acea parte, din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, care nu intrase în *Notes et extraits*, începute numai la 1400. Din ele am făcut la 1915 studiul, apărut și în limba franceză, din noua publicație pe care, *tot pentru a se ști că sîntem pe lume și noi*, o începusem la Academie, *Buletinul secției istorice*, despre Veneția politică în Marea Neagră, pe vremea lui Dobrotici, creatorul Dobrogei, dar și înainte și după dînsul. În *Memoriile Academiei* se adăugeau și documentele, pe care un cercetător german, dealtfel iute la învinuire, nici nu s-a gîndit a le cunoaște, pentru o lucrare, de o ciudată alcătuire, după război.

Dar scrisul istoriei, care se făcea odată în mănăstiri, fără nici un gând la lumea dimprejur, părăsită o dată pentru totdeauna, nu se poate izola, nu trebuie să se izoleze de viața care gîlguie, influențează, cere, impune. Și lumea, care părea stabilită pe multă vreme prin echilibrul între două sisteme de mari alianțe, intra de la 1912 înainte, cum se va vedea din capitolul următor, într-o fază de prăpăstioase schimbări.

Ele cereau deci explicații și direcții care m-au îndreptat din nou către studiile de istorie universală.

La 1917 se serba la Chișinău o sută de ani de la anexarea Basarabiei și, după ce arătasem încă din 1911, în *Memoriile Academiei*, în ce condiții se făcuse răpirea, am dat într-o întreagă carte, pentru care adunasem materialul localitate după localitate, o istorie a provinciei românești pierdute, în *Basarabia noastră*, la care se adăugeau de la sine capitolele din *Pagini despre Basarabia de azi*, precum și ce se cuprindea ca observații și îndrumări în mai vechea carte de călătorii. Era aici și o legătură strînsă cu evenimentele generale care ne-au dus cîndva la Nistru și care ne-au rîspins înapoi la Prut.

Dar împrejurările politice nouă ne cereau în acest moment, care era și al vizitei țarului Nicolae al II-lea la Constanța, o altă îndrumare decît aceea a unei simple asigurări a hotarelor actuale prin alipirea la alianța de pace a Centralilor. Cu oarecare greutate, ciocnindu-mă, cum se va vedea, cu interesele, la Liga Culturală, ale unui Virgil Arion, am ajuns la publicarea, pe sama mea, pe cînd la început fusese vorba de o demonstrație a societății pe care o serveam, ca secretar, broșura de orientare contra aceleia a statului român: *România, vecinii noștri și chestia Orientului* (1912). Aceleași idei se exprimau, tot atunci, în broșura franceză *Les Roumains et le nouvel état de choses en Orient*. Trebuia să fie cineva orb ca să nu-și dea samă ce hotărîtoare consecințe va avea anexarea Tripoli-

taniei de italieni și războiul dezlănțuit de dînșii, în ciuda asigurărilor de pace veșnică.

Era vorba de a se arăta că noi n-avem numai o „politică tradițională“, datînd de la suirea pe tron a lui Carol I și așezată pe nezguduita bază a contractelor încheiate de I. C. Brătianu la Berlin și Viena, ci că există adevăratele noastre îndreptări, verificate și confirmate de-a lungul secolelor. Cum, în acest an 1912, regele crezuse că e bine ca dinastia să cîștige un sprijin mai puternic în generația nouă și trimesese la cursurile de vară de la Văleni, al căror sens rămîne să se explice aiurea, pe fiul moștenitorului tronului *, am întrebuițat și acest prilej pentru ca să afirm necesitatea unei oarecare autonomii politice, capabilă de a-și schimba alianțele fără a se aservi nici uneia din ele, prin cele trei conferințe, foarte ascultate, care au format broșura *Însemnătatea românilor în istoria universală*. Prestigiul Domnilor noștri, situația lor, scump plătită, de patroni ai ortodoxiei, ai vieții creștine în Orient, s-a învederat apoi, în aceleași *Memorii*, prin studii întinse care căutau să lege, în vederea acestui scop, istoria noastră cu a mediului în care a evoluat.

Cînd Duiliu Zamfirescu și-a purtat la Academie războiul cu ardelenii, cari nu-l simpatizau și pe cari nu-i simpatiza, am răspuns îndată prin *Partea românilor din Ardeal și Ungaria în cultura românească (influențe și conflicte)*. În *Francisc Rákóczi al II-lea, înviatorul conștiinței naționale ungurești și românii* arătam cît ne datorește nouă, vechilor Principate, primitoare pentru toate națiile robite, însăși dezvoltarea ideii naționale maghiare în secolul al XVIII-lea. Față de Rusia, care se îmbia pe lîngă noi în vederea unor evenimente care se simțeau de toți a fi foarte apropiate,

* Viitorul rege Carol al II-lea. (N. ed.)

aminteam legătura de la 1711, cu toate avantajele și cu toate primejdiile ei, prin alt memoriu la Academie : *Carol al XII-lea, Petru-cel-Mare și țerile noastre*. Ce-au urmărit totdeauna față de noi Habsburgii, de cari era vorba să ne desfacem, reieșea din acela care trata despre *Ocupația austriacă în anii 1789—1791*, căruia fără zăbavă i-a urmat, ca o continuare firească, rămasă neterminată, *Politica Austriei față de Unire*, cea de la 1859. În legătură cu aspirații care începeau a-și destinde aripile, întrebuițam o publicație întâmplătoare de documente pentru ca să dovedesc permanența noastră dincolo de Prut, în *Din ținuturile pierdute : boieri și răzeși în Bucovina și Basarabia în cele dintâi decenii după anexare* și, pe cînd la parcul Carol organizam o expoziție basarabeană și cream la Iași un cămin al studenților basarabeni, publicam la Academie *Insemnătatea ținutului de peste Prut pentru istoria românilor și pentru folclorul românesc*.

Războiul izbucni în Balcani, statele creștine, în sfîrșit înțelese între dîsele, după îndemnul Rusiei, care spera să tragă principalul folos din încurcătură, aruncîndu-se asupra Turciei, pe care, cum se va vedea, noi o credeam destul de tare ca să poată înfrunța lovitura dată cu atîta entuziasm. Din însemnările mele, culese în izvoarele bizantine, am luat ce trebuia ca să se vadă, într-o expunere cu totul obiectivă, în care nu era nici șovinism, nici intenția de a sprijini o imposibilă întindere pînă în adîncul Peninsulei Balcanice, la care nu se gîndeau decît romantici ca un Vasile Pârvan, care ajunsese atunci elementul diriguitor al „Ligei“, că marile Imperii naționale de dincolo de Dunăre în evul mediu nu sînt decît iluzia unui naționalism înfierbîntat și că ideea Imperiului domina frășirea și frămîntarea fără scop și fără continuitate a tuturor intrușilor descălecați la sudul Dunării, că trebuie

deci să se renunțe, chiar în folosul unei vieți pașnice de buni vecini, la credința că ideea națională a determinat încă din fundul vremilor întemeierea de state pe acest teritoriu așa de disputat. Astfel s-au alcătuit, în acest an de mari schimbări și de tragice evenimente, *Notele unui istoric cu privire la evenimentele din Balcani* [...]. Pe când cercetam originile organizației noastre bisericești pentru a dovedi și aici linia proprie a dezvoltării noastre, care a întrebuițat toate împrejurările din lume pentru a-și face loc, prezentăm, într-un memoriu la Academie, concordanța în sud-estul Europei a celor „două tradiții istorice” din aceste regiuni : a italienilor și a românilor. Rolul nostru era urmărit apoi în toate domeniile de influență printr-o serie de alte studii, apărute în același loc : Vasile Lupu al Moldovei ca următor al împăraților de Răsărit în tutelarea Patriarhiei de Constantinopol și a Bisericii ortodoxe, *Muntele Athos în legătură cu Țerile noastre*, *Fundațiile religioase ale Domnilor români în Orient*, *Fundațiile Domnilor români în Epir*, opera lui Constantin Brîncoveanu între acești creștini răsăriteni, legăturile noastre cu Caragheorghe, trezitorul vieții naționale sîrbești și cu întreg poporul său, Iordachi Olimpiotul, românul din Vlaho-Livadi care a sprijinit pe Tudor Vladimirescu, părăsindu-l când i s-a părut că acesta nu servește cauza creștină, apoi rădăcinile pe care le-a avut la noi doctorul Veron sau Beroñ, care a stat multă vreme la Craiova lucrînd pentru cultura poporului său și, în fine, îmbrățișînd tot vastul domeniu al legăturilor noastre cu vecinii de la sud, cercetarea despre *Sîrbi, bulgari și români în Peninsula Balcanică în evul mediu*, la care o să se adauge broșura franceză *Serbes et Roumains*, cu conferințele mele de la Belgrad.

Pe urmă acestor publicații ale mele se poate observa toată dezvoltarea problemelor ce se puneau așa de răpede,

și cerînd un răspuns așa de hotărît, în fața noastră. Dacă am atins chestia renegaților în trecutul nostru, așa de puțini, era pentru că la Academie se înfățișase, fără pudoare, prelatul care odinioară se ocupase cu atîta rîvnă de cultura noastră din trecut, amicul lui D. A. Sturdza, Vasile Mangra, pe care-l cunoșteam de la Oradea, unde fusese vicar, și care acuma stătea, cu o nouă direcție maghiarofilă, în calea tendințelor noastre firești, ceea ce i-a adus memorabilă demonstrație din curtea Academiei, de unde a ieșit între huiduieli și cu potcapul turtit. Cînd cele două mari Imperii internaționale și-au stat față în față gata să se încaiere, am dat, la Academie, paralela dintre imperialismul austriac și cel rusesc. Cînd s-a atins, în alt sens, chestia Dardanelelor, am rectificat, pe baza materialului istoric, părerile greșite în această privință. Cînd o doctrină crudă a reclamat totul numai pentru cei mari, am răspuns înaintea aceluiași public cu *Dreptul la viață al Statelor mici*. Cum societatea românească era acum ruptă în două în ce privește drumul de luat pentru a ne găsi cu arma în mînă hotarele firești, am prezentat soluțiile mele în *Originea și sensul direcțiilor politice în trecutul țărilor noastre*, după ce arătasem cît de ușor în trecutul nostru trecuserăm munții în Ardeal și ce fără noroc au fost, cu toate primele succese, încercările celor ce stăpîneau povîrnișul nordic al Carpaților de a năvăli în țara noastră. Pe planul al doilea căzuseră preocupări interne ca aceea care, după o istorie a armenilor, mă făcuse să prezint istoria evreilor la noi.

Acuma, la 1914, venise, odată cu bătaia tunurilor lui Franz-Joseph asupra Belgradului, vremea marilor deciziuni și marilor suferinți. Pentru acest ceas al „fecioarelor nebune” de la noi eu îmi aprinsesem însă candela și trebuie să arăt acuma de cînd.

NOTE

1. *Teohari Antonescu* (1866—1910), profesor universitar de arheologie, apropiat cercurilor junimiste. Întreține corespondență cu Iorga mai ales în perioada când acesta intenționa să-și treacă doctoratul în Germania, dându-i informații în acest sens (vezi Torouțiu, *Studii și documente literare*, vol. VIII, p. 133—142). Cu prilejul încetării lui din viață, N. Iorga a scris un necrolog (*Oameni cari au fost*, I, p. 396—397).

2. *C. Rădulescu-Motru* (1868—1957), personalitate de seamă a culturii românești, filosof, psiholog, logician, membru al Academiei Române și președinte al ei între 1938—1941. În 1893 a făcut parte din comitetul de conducere al *Convorbirilor literare*, în anul 1901—1902 a fondat și condus *Noua revistă română*, pe care G. Călinescu o caracteriza : „revistă mai mult de ideologie, însă foarte primitoare la noutăți“.

3. *Mihail Kogălniceanu* a încetat din viață la Paris, la 20 iulie 1891.

4. Pentru *Jean Richepin* vezi nota 46 de la pagina 792.

5. *Mounet-Sully* (1841—1916), actor francez celebru, a interpretat mai ales roluri de tragedie.

6. Opera *Le Mage* de Jules Massenet (1842—1912), a fost reprezentată în anul 1891 la Paris.

7. *Melba Nellie* (Helen Porter Armstrong) (1859—1931), celebră cântăreață de origine australiană, care a făcut o carieră mondială. S-a retras din viața artistică în 1926.

8. *Auguste-Emile Picot* (1844—1918), membru al Academiei Române, fost secretar al regelui Carol I, profesor la Școala de limbi orientale din Paris. Articolul lui Iorga despre Picot se intitulează *Emile Picot, chants populaires des Roumains de la Serbie* și a apărut în *Arhiva societății științifice și literare*, II (1890), nr. 6 (decembrie), p. 368—371. (Vezi textul în *Pagini de tinerețe*, ed. cit., vol. I, p. 13—15.)

9. *Gustav Weigand* (1860—1930), cunoscut românist, vezi *Oameni cari au fost*, III, p. 329—330.

10. *Nicolae Mavros* (1782—1862), om politic și militar, secretar al lui Alexandru Suțu, colaborator apropiat al lui Pavel Kiseleff, în calitate de inspector general al carantinelor. A avut un rol însemnat în organizarea învățământului medical în Muntenia. A posedat o bogată colecție de antichități, donată muzeului.

11. *Georges Diamandy* (1867—1917), om politic socialist, apoi liberal, dramaturg de notorietate la începutul secolului, mai ales prin piesa *Chemarea codrului* — poveste vitejească în trei acte — reprezentată în martie 1913 la Teatrul Național din București, al cărui director a fost între 1914—1915. A mai scris *Bestia*, schiță dramatică, reprezentată tot la Teatrul Național din București și tipărită în anul 1910, *Tot înainte, Dorulosa* etc.

12. *Gheorghe Țițeica* (1873—1939), unul din fondatorii școlii românești de matematică. A publicat lucrări de o ex-

cepțională valoare pe tărîmul geometriei. Membru al Academiei Române, el este acela ce pronunță în 1932 răspunsul la discursul de recepție al lui George Enescu. La moartea lui Gh. Țițeica, N. Iorga rostește o cuvîntare în care elogiază calitățile savantului, omului, ale profesorului, subliniind opera acestuia pe tărîmul organizării Academiei Române în timpul cînd a fost secretar general al acestei instituții : *Înainte a unui mormînt, Gheorghe Țițeica* (în *Oameni cari au fost*, IV, p. 297—298.)

13. *Emmanuel de Martonne* (1875—1955), geograf de prestigiu, care a publicat lucrări și despre țara noastră avînd adeseori o atitudine filoromână.

14. *Ernest Renan* (1823—1892), scriitor și filozof francez, autorul *Istoriei și originii creștinismului*, al cărei prim volum este reprezentat de lucrarea sa de cea mai mare popularitate, *Viața lui Isus*.

15. *Hippolyte Taine* (1828—1893), filozof și critic francez a cărui metodă a înriurit pe Dobrogeanu-Gherea și N. Iorga. În afară de numeroase referințe în articolele de tinerețe, N. Iorga îi dedică un portret în 1893, intitulat *Taine* : „În mai puțin de un an de zile, două înalte personalități intelectuale au dispărut în Franța : Renan în toamna trecută, Taine astăzi [...] Taine va crește neconținut și francezii vor veni, desigur, la acea prețuire a operei istoricului și criticului pe care străinătatea a păstrat-o totdeauna.” (Vezi *Pagini de tinerețe*, ed. cit., vol. II, p. 274—275.)

16. *Marie François Sadi Carnot*, președinte al Republicii Franceze din 1887. Asasinat în 1894 la Lyon de anarhistul J.S. Caserio, sub motiv că nu semnase grațierea anarhistului Vaillant.

17. *Ravachol* și *Vaillant*, anarhiști francezi, ultimul este autorul atentatului de la 9 decembrie 1893, la Camera Depu-

taților, de pe urma căruia au fost răniți mai mulți parlamentari. Judecat, a fost condamnat la moarte și executat la 5 februarie 1894.

18. Se referă la un moment dificil din istoria Franței. Mac-Mahon (1808—1893), după ce cucerise victoria de la Magenta, a fost înfrânt în războiul din 1870. Între 1873 și 1879 a fost președintele Franței. În locul lui este ales Jules Grévy. În acest timp luptele politice și sociale se ascut materializându-se prin „agitatii de stradă, căderi de ministere. Dificultățile economice, refacerea imperiului colonial al Franței, expediția în Tunis, apoi la Tonkin deveneau foarte impopulare“. Pe acest fond „un spirit de opoziție, de o nouă natură s-a născut la Paris și a preparat elementele boulangismului“. Generalul Boulanger (1837—1891) este impus în anul 1885 de radicali ca ministru de război. Devenit extrem de popular, deoarece părea să încarneze mândria națională mai ales în rândurile populației pariziene. Germanii văd în ascensiunea lui un pericol și obțin noi credite militare. Până la urmă chiar radicalii îl reneagă, deoarece văd în el „un aspirant la puterea personală“. „Scandalurile“ la care se referă și N. Iorga — un trafic de decorații în care Daniel Nilson, ginerele președintelui Republicii a fost compromis — au dat un impuls nou mișcării boulangiste și antiparlamentare. Trecut în rezervă, Boulanger devine eligibil și este ales la 27 ianuarie 1889, în mijlocul unui entuziasm general, de locuitorii Parisului, în Camera Deputaților. Ezită și nu cucerește puterea, deoarece voia „Republica fără parlament“. Noul guvern îl cheamă în fața Înaltei Curți. Fuge la Bruxelles, unde se sinucide, la 30 septembrie 1891. N. Iorga vorbește în 1918 despre Boulanger în *Oameni cari au fost*, II, p. 332—335.

19. *Gabriel Monod* (vezi în *Oameni cari au fost*, IV, p. 30—31, portret scris cu prilejul morții savantului în 1912):

„A fost un profesor bun la Școala de Înaltă Studii, unde mulți români s-au bucurat de învățămîntul lui și de afecțiunea lui distinsă. A scris studii pătrunzătoare asupra epocii mero-vingiene.“

20. *Louis Duchesne* (1843—1922), prelat și erudit, membru al Academiei Franceze.

21. *Rudolf Virchow* (1821—1902), medic german, antropolog, fondatorul patologiei celulare. A jucat un rol și în viața politică a Germaniei, ca partizan al lui Bismarck, pe care îl urmează în mișcarea „Kulturkampf“, împotriva catolicilor germani pentru a împiedica amestecul bisericii în politica internă.

22. *Otto Bismarck* (1816—1898), celebru om politic german, cancelar al imperiului unificat în 1871 ; de numele lui se leagă cîteva momente esențiale din Istoria Germaniei în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. A fost îndepărtat de la putere în 1890, de Wilhelm al II-lea.

23. Vezi în acest sens mărturia lui Vlahuță : „*Revista nouă* — biata revistă — moțăie în țărâneala nesfîrșitelor povești ale jalnicului mucalit Speranța“. (*Profețe...*, în *Viața*, 12 nov. 1895, *apud* Vlahuță, *Scrisori alese*, vol. II București, 1963, p. 625.)

24. Se referă la alcătuirea comitetului de redacție al *Convorbirilor literare* în anul 1893. Din comitet făceau parte : Teohari Antonescu, Brătescu-Voinești, Mihail Dragomirescu, D. Evolceanu, I.G. Floru, P.P. Negulescu, C. Rădulescu-Motru, I. A. Rădulescu-Pogoneanu, F. Robin. „Epoca dintre 1885 și 1900 dă grupării și revistei un precumpănitor caracter universitar“, spune Tudor Vianu. Despre criza revistei în perioada amintită de N. Iorga a se consulta Emanoil Bucuța, *Duiliu Zamfirescu și Titu Maiorescu în scrisori*, București, 1937.

25. Revista *Vieața* a apărut la 28 noiembrie 1893. Directori : Alexandru Vlahuță și dr. Urechia. De la 12 martie 1895 Vlahuță rămâne singurul director. La 28 ianuarie 1896 apare ultimul număr al revistei.

26. Ion Gorun (Al. Hodoș, 1863—1929), scriitor și ziarist, secretar de redacție la revista *Vieața* și o vreme la *Sămănătorul*. Printre altele, este și autorul unei monografii despre Vlahuță, apărută în Editura Fundației Culturale. Literatura sa este lipsită de valoare.

27. Polemica dintre Vlahuță și revistele socialiste a pornit de la atitudinea negativă pe care aceștia a avut-o față de conferința lui Anton Bacalbașa *Artă pentru artă*. Ea s-a agravat în ziua de 10 mai 1894, ziua presei, când s-a ajuns la adevărate insulte și busculade. Pentru aceasta, vezi Valeriu Răpeanu : *Vlahuță și epoca sa*, București, 1965, p. 176—180 și G. C. Nicolescu, *Curentul literar de la „Contemporanul”*, București, 1966, în special bibliografia finală p. 351—381.

28. În legătură cu acest incident vezi scrisorile lui C. Dobrogeanu Gherea către Nicolae Iorga, în Torouțiu, *Studii și documente literare*, vol. VIII, p. 249—251 : „Cred că ai auzit că avem de gînd să scoatem o revistă literară și științifică ; putem oare să contăm pe concursul d-tale ?” (9 ianuarie 1892); „Îmi pare enorm de rău că n-am putut să public în primul volum articolul d-tale. Cauza însă nu e lipsa de talent, ci mai curînd pletora de cunoștinți. Articolul d-tale e bun dar prea savant pentru volumele noastre. Să nu uiți cu ce public avem a face [...] Articolul d-tale e însă un articol savant, care că întreaga literatură internațională despre Carducci. Cum vezi, articolul nu e tocmai potrivit pentru volumele noastre, deși pentru o publicațiune mai specială e foarte bun [...] Îți trimit volumul. M-ai obliga mult dacă mi-ai scrie opinia d-tale despre conținutul lui” (1893). N. Iorga a scris *Moartea lui Gherea (Oamenii cari au fost, III, p. 53—54)*.

29. Cît privește relațiile lui Vlahuță cu Caragiale, ca și istoricul rupturii lor, vezi pe larg : Șerban Cioculescu, *Viața lui I. L. Caragiale*, București, 1969, p. 219—228 și Valeriu Răpeanu, *Vlahuță și epoca sa*, București, 1965, p. 249—269. Ipoteza lui N. Iorga se verifică. Pricina pentru care cei doi au rupt timp de câțiva ani relațiile pare a fi atitudinea negativă a lui Caragiale față de romanul *Dan*.

30. Într-adevăr, în ultima perioadă a vieții sale I. L. Caragiale nu manifesta o deosebită simpatie pentru N. Iorga. Chiar din perioada începuturilor, cînd cei doi erau legați prin raporturi afectuoase — Caragiale, cu spiritul său caustic, ironiza pe N. Iorga, după cum rezultă din scrisoarea lui Vasile Tassu (25 octombrie 1892) : „Mi-a spus (Caragiale — n.n.) că a aflat că dai cîte un examen în fiecare oraș din Germania, și ca să te întreb de ce nu te-ai dus și la expoziția din Chicago să dai vreun examen“ (vezi Torouțiu, *Studii și documente literare*, VII, p. 282).

Faptul rezultă din cîteva scrisori adresate unor prieteni ai săi. Scriitorul, atît de avar cu opera sa, care publica atît de rar și parcimonios, era uimit de productivitatea lui N. Iorga și cantitatea scrierilor sale : „*Le drame des poisons* este o lucrare minunată ; în cîteva ceasuri am dat-o gata. Bietul Bretono, ce ageamii ! (Unde e ilustrul nostru amic Neculai Iorga ? Cîte tomuri ar fi durat el dintr-atîta calabalic de documente !) Dacă mai ai ceva de el — nu de Neculai !...“ (Caragiale, *Opere*, VII : *Correspondență*, ed. cit., p. III). Cu ocazia vizitei pe care I. L. Caragiale a făcut-o la Iași dramaturgului Ronetti-Roman, *Neamul românesc* a publicat următorul anunț : „Evreii din Iași anunță cu bucurie că, venind din Berlin, d. I. Caragiale a mers în gazdă la d. Ronetti-Roman. «Shakespearul pămintenilor»“. I. L. Caragiale trimite această tăietură din ziar lui Paul Zarifopol cu următoarele rînduri : „Stimate d-le doctor, îți trimit și un specimen de spirit românesc (sic) de-ale d-lui Iorga. Apăi să nu-i... ? Cenghenea orientală ! Mă denunță odiului moldo-valah, că am a face cu jidanii.

Lasă, că-l dau eu cenghenelii la toamnă". (Vezi Ion Luca Caragiale, *Scrisori și acte*, ediție îngrijită de Șerban Cioculescu, București, 1963, p. 117.) Ca urmare, I. L. Caragiale publică în *Convorbiri critice*, 1908, 15 ianuarie, epigrama intitulată *Savant* :

*Toate cărțile din lume, de cînd lumea, cite-au fost,
Minunatul meu prieten le cunoaște pe de rost ;
Tot ce mintea omenească pînă astăzi a știut,
În savantu-i cap de dascăl, s-a-ndesat și... a-ncăput ;
Bibliotecă vestită ! așa plină, că-n zădar
Am dori să mai încapă și un bibliotecar.*

(Vezi Caragiale, *Opere*, III, București, 1962, p. 535 și 826.)

31. Este exactă afirmația lui Iorga în legătură cu admirația lui Caragiale față de Octavian Goga. Șerban Cioculescu îl numește „cel mai iubit de Caragiale după Coșbuc". (Vezi capitolul *Caragiale și ardelenii*, în Șerban Cioculescu, *Viața lui Caragiale*, București, 1969, p. 301—332.)

32. „Savanții boboci" sînt Paul Zarifopol, prietenul său cel mai apropiat din timpul șederii la Berlin, cu care a întreținut o bogată corespondență, și sociologul Dimitrie Gusti.

33. N. Iorga exagerează, deoarece Vlahuță a vrut să se ocupe de volumul de versuri al lui Nicolae Iorga chiar dacă se îngrijea de editarea *Criticilor* lui Dobrogeanu-Gherea. După cum atestă și scrisorile în Torouțiu, *Studii și documente literare*, vol. VII, p. 343—346.

34. *Gheorghe Panu*, după ce fusese condamnat (în 1887) pentru crimă de *lezmajestate*, de teama ispășirii pedepsei (doi ani închisoare), a fugit în străinătate. S-a întors după ce a fost grațiat.

35. *Dimitrie-Max Rosetti* (1850—1934), ziarist, dramaturg și memorialist.

36. Vezi cele două articole în *Pagini de tinerețe*, ed. cit., vol. II. *Arhitectul Solness* (jucat la noi în ultima vreme sub

titlul *Constructorul Solness*), p. 267—269 și *Tragedia omului*, p. 272—273.

37. *Inceputurile romantismului* a fost publicat în *Pagini de tinerețe*, ed. cit., vol. II, p. 217—263.

38. Studiul se intitulează *O familie domnească în exil* și publicarea lui începe în *Vatra* (an. I, nr. 23) ; apud Teodor Vărgolici, *Vatra, 1894—1896*, în *Reviste literare românești din secolul al XIX-lea, contribuții monografice*, Editura Minerva, 1970.

39. *Ioan Bogdan* (1864—1919), profesor la Universitatea din București. A scris : *Vechi cronică moldovenească până la Ureche*, *Letopisetul lui Azarie*, *Documentele lui Ștefan cel Mare* ; inițiază, în țara noastră studiile de slavistică. Din 1900 face parte din comitetul de direcție al *Convorbirilor literare*, iar între 1903 și 1907 a fost directorul revistei. La moartea lui Ioan Bogdan, N. Iorga i-a făcut cumnatului său — un patetic portret. (Vezi *Oameni cari au fost*, II, p. 446—449) ; „Rareori a fost între intelectualii noștri un om de un mai sănătos simț real și totodată de o conștiință idealistă mai sigură decât dînsul” (republicat în *Oameni cari au fost*, III, p. 12—15). Vezi *Scriseri alese* de Ioan Bogdan, cu o prefață de Emil Petrovici, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de G. Mihăilă, București, 1968, 703 p.

40. *Dimitrie Onciul* (1856—1923), istoric român, directorul Arhivelor Statului, membru și președinte (între 1920—1923) al Academiei Române. Are cuvinte de apreciere pentru N. Iorga în *Epocile istoriei române și împărțirea ei* (1906) : „Țin să observ însă că deosebirea de vederi în această întrebare nu atinge în aprecierea mea, întru nimic, meritul general al opurilor în chestiune, prin care și d-l Xenopol și d-l Iorga au adus netăgăduit însemnate servicii istoriografiei și cunoștinței istoriei noastre”. (Vezi D. Onciul, *Opere complete*, t. I, ediție critică, adnotată de A. Sacerdoțeanu, Bucu-

rești, 1946, p. 16—17.) N. Iorga scrie în 1915 articolul *Un om dărimat : Dimitrie Onciul*, în care relevă meritele acestui savant pe tărîmul studiilor istorice, al învățămîntului și al organizării Arhivelor Statului (vezi *Oamenii cari au fost*, II, p. 151—154 ; vezi de asemenea vol. III, p. 144—145).

41. *Ioan Bianu* (1856—1935), primul profesor titular al catedrei de istoria literaturii române la Facultatea de litere din București, editor al unor vechi texte românești. A tipărit *Bibliografia românească veche* (în colaborare cu Nerva Hodoș) și *Catalogul manuscriptelor românești* (în colaborare cu R. Căracăș și G. Nicolaisa), membru al Academiei Române și președinte al ei între 1929—1932, director al Bibliotecii Academiei Române (1883—1927), căreia i-a dat o organizare științifică. Vezi și *Oamenii cari au fost*, III, p. 436—437.

42. *Al. Obedenaru* (1865—1945), poet simbolist din cercul macedonskian. A fost în serviciul Bibliotecii Academiei mulți ani de zile.

43. *Cezar Colescu-Vartic* (1864—1900), ziarist. Este cunoscut în special ca autor al volumului *Zile revoluționare*, închinat revoluției de la 1848, ca și pentru publicarea de acte și documente privitoare la această perioadă. Scrisori ale sale către Iorga în Torouțiu, *Studii și documente literare*, VIII, 222—223.

44. *N. Zaharia* (1868—1924), bibliotecar la Academia Română între anii 1901 și 1924, publicist, autor al unor monografii despre *Traian Demetrescu*, 1910, *Vasile Alecsandri*, 1919, *Vlahuță*, ed. I, 1916, ed. a II-a, 1921, *M. Eminescu*, ed. I, 1912, ed. a II-a, 1923, lucrări în genere lipsite de valoare.

45. *Al. Sadi-Ionescu* (1873—1926), cunoscut bibliograf, autor al citorva lucrări de specialitate, printre care *Bibliografia economică română* și, împreună cu Nerva Hodoș, al lucrării *Publicațiunile periodice românești* (ziare, gazete, re-

viste). Tom. I, 1820—1906 ; a fost bibliotecar la Academia Română din 1902 și pînă la moarte.

46. *Nerva Hodoș* (1869—1913). Numele său e legat de Biblioteca Academiei, unde a funcționat timp de mai bine de douăzeci de ani (1891—1913). A inițiat sau a publicat cu-legeri de documente, ediții și lucrări capitale în această direcție cum sînt *Bibliografia românească veche* sau *Publicațiunile periodice românești*.

47. *Ștefan Orășeanu* (1869—1903), istoric român, autorul unor studii despre cronicarii moldoveni și istoria României contemporane. N. Iorga a avut multă simpatie pentru Ștefan Orășeanu (vezi *Oameni cari au fost*, I, p. 39—43, 23 noiembrie 1903.)

48. Ruda amintită de N. Iorga este N. T. Orășeanu (1833—1900), autor al unor pamflete în versuri, poet lipsit de talent, a cărui importanță a fost exagerată în anii din urmă.

49. Despre *Duiliu Zamfirescu* nici în tinerețe n-a avut Iorga o părere la fel de bună ca aceea despre Caragiale, Delavrancea sau Vlahuță. Deși în articolul *Incotro mergem ?* (1890), nuvelele acestuia sînt citate fără comentarii alături de poeziile lui Eminescu și Veronica Micle, nuvelele lui Delavrancea, nuvelele și poeziile lui Vlahuță, romanul lui N. Xenopol, în articolul *De ce n-avem roman*, 1 april. 1890, spune : „Bineînțeles, cel ce se hrănește cu Dickens, Daudet ori Tolstoi n-are să-și piardă vremea cu opere de felul romanului d-lui Duiliu Zamfirescu, cu manifestele politico-sociale izvorîte de supt condeiul lui Bolintineanu“. În același articol unde îl mai citează alături de N. D. Popescu îi recunoaște „o umbră de talent stilistic“. (Vezi *Pagini de tinerețe*, II, ediția citată.) Mai ciudată — aparent — e opinia negativă despre *Viața la țară*, în care mentorul sămănătorismului ar fi trebuit să aprecieze, cel puțin tematic, un roman în care problematica lumii rurale apărea pregnant. Dar Duiliu Zamfirescu, junimist, nu

agrea direcția *Sămănătorului*. Verdictul lui N. Iorga nu putea fi deci decât negativ.

La moartea lui a scris un articol (*Oameni cari au fost*, III, p. 100—101), în care a vorbit de „osteneala zădărniciilor politice la care l-au supus în ultimii ani anume prietenii”. Articolele critice ale lui N. Iorga îi atrăseseră atenția lui Duiliu Zamfirescu ce nu era bineînțeles de acord cu punctele de vedere ale criticului începător : „pe de altă parte, genul hibrid al lui B. Ștefănescu excitează umoarea critică a unor copii precoci (cum probabil e tinărul Iorga), care-l recomandă publicului ca șef de școală”, (Em. Bucuța, *Duiliu Zamfirescu și Titu Maiorescu în scrisori, 1884—1893*, ed. cit., p. 87; scri-soarea datată 21 mai 1890).

50. *Andrei Bârseanu* (1858—1922), profesor și animator transilvănean, o figură de seamă a vieții culturale ardelenе, președinte al Astrei, membru al Academiei Române, publicist, autorul lucrării *Istoria școalelor românești din Brașov*. Cores-pondență Andrei Bârseanu — Nicolae Iorga, în Torouțiu, *Studii și documente literare*, VII, p. 311—328. Scrisorile deose-bit de amicale se situează între anii 1899 și 1907.

51. *Ștefan Sihleanu* (Patan) (1857—1923), profesor, ziarist, secretar al Ministerului învățămîntului.

52. *Take Ionescu* (1858—1922), om politic conservator, ministru și prim-ministru (1921—1922). Pentru prima oară a fost numit ministru al cultelor în cabinetul conservator al lui Lascăr Catargiu — noiembrie 1891 — octombrie 1895 (vezi Titu Maiorescu, *Istoria contemporană a României*, în special p. 289—290). Titu Maiorescu, pe lângă imputările ce le face atitudinilor politice ale acestui personaj, arată meritele do-vedite în primii ani de ministeriat, care l-au impus repede în primele rînduri ale vieții politice românești. În anul 1908 a înființat Partidul Conservator-democrat, care datorită unei abile propagande a recoltat succese electorale importante. Take Ionescu s-a bucurat de sprijinul lui I. L. Caragiale care,

cucerit de programul abil alcătuit, l-a însoțit în trei turnee electorale din acest an. N. Iorga nu a purtat resentimente lui Take Ionescu — despre bunele lor relații după primul război mondial, vezi volumul al treilea al cărții de față — căruia i-a închinat un necrolog (*Oameni cari au fost*, III, p. 104—105), în cuvinte extrem de călduroase. Moartea lui l-a afectat, așa cum se vede și din însemnările fugare ale *Memoriilor* (III, p. 306—309), „11 iunie. Vestea morții lui Duiliu Zamfirescu, pe care acum câteva zile l-am lăsat voinic la Academie. Nu e de crezută.

Apoi și aceea, uimitoare, a morții lui Take Ionescu. Mi se vorbise numai de o stare rea a lui.

Presa franceză, afară de articolele lui D. Flers și Gauvain, trece cam răpede asupra celui mai statornic prieten al Franței“.

Tot despre moartea lui Take Ionescu, N. Iorga mai notează în *Memorii* (vol. cit., p. 310—311): „După-amiază, Stelian Popescu și G. Mironescu la mine. Îmi spun că Take Ionescu a murit de ulceratie și ruperea aortei. S-a simțit cu o durere în piept dimineața. Apoi puterile i-au scăzut. Peste vreo două ore i-a pierit vederea. Fața era total desfigurată.

Îngroparea a fost mai strălucită ca a regelui Carol. Lumea se îngrămădea cu sinceritate pentru ultimul omagiu.“

53. *Constantin Erbiceanu* (1835—1913). Este socotit întemeietorul studiilor neogrecești în România. A publicat, de asemenea, numeroase contribuții la istoria bisericii românești. (Vezi *Oameni cari au fost*, II, p. 92—96).

54. *Emil Sococ*. (1872—1939). Vezi N. Iorga, *Oameni cari au fost*, IV, p. 332—333).

55. *Vincentiu Babeș* (1821—1907), avocat, om politic, publicist bănățean, tatăl savantului Victor Babeș. A fundat (în 1866) ziarul *Albina*, al cărui conducător a fost timp de unsprezece ani.

56. *Nicolae Petraşcu* (1859—1944), fratele pictorului Gheorghe Petraşcu, diplomat de carieră, scriitor şi publicist, autor al romanului *Marin Gelea*, ca şi a numeroase monografii despre : *Mihail Eminescu*, 1892, ed. a II-a, 1933 ; *Vasile Alecsandri*, 1894, ed. a II-a, 1930 ; *Ion Mincu*, *I. Georgescu*, *N. Grigorescu*, *Dimitrie Ollănescu*, 1926 ; *Duiliu Zamfirescu*, 1929 etc. Între 1933 şi 1937 a ținut la radio conferinţe despre scriitorii şi artiştii pe care i-a cunoscut. Ele au fost tipărite sub titlul *Icoane de lumină*. Contribuţiile sale critice nu mai prezintă astăzi interes decît în latura lor documentară şi memorialistică, deşi Nicolae Petraşcu era un intelectual fin şi cultivat. Mai este citată astăzi autobiografia sa, publicată în Torouţiu, *Studii şi documente literare*, VI, p. CV—CCXVIII ; tot în acest volum, p. 109—448, scrisori către N. Petraşcu de la diferite personalităţi ale vieţii noastre culturale şi artistice. N. Iorga judecase aspru monografia *Mihail Eminescu* a lui Nicolae Petraşcu, şi nu cea despre Alecsandri, aşa cum afirmă aici. Articolul intitulat *Două critice* apărut în *Lupta*, 1892, 11—12 octombrie (vezi textul în *Pagini de tinereţe*, ed. cit., vol. I, p. 171—186). Recenzia este deosebit de severă, plecînd de la stilul socotit a fi imitat după scriitorii francezi.

57. *Literatură şi artă română*, una dintre publicaţiile culturale însemnate ale ţării noastre. Director N. Petraşcu (noiembrie 1896—1910). Programul ei estetic urmărea reînvierea inspiraţiei naţionale, ce trebuia adusă la nivelul artei moderne. Unul din animatorii revistei şi ai cercului literar şi estetic a fost arhitectul Ion Mincu. (Vezi N. Petraşcu, *Biografia mea*, în Torouţiu, *Studii şi documente literare*, VI, p. CLXXXVIII şi următoarele.) Tot în acest volum (p. 284—288), scrisorile lui N. Iorga către N. Petraşcu, în legătură cu colaborarea savantului în paginile revistei (la pagina 486) dă titlurile articolelor lui N. Iorga apărute în revista *Literatură şi artă română*. Credem că invitaţia de colaborare a venit din partea lui N. Petraşcu, după cum rezultă din prima scrisoare.

Spre sfârșitul existenței sale revista nu mai prezenta interes după cum remarcă și Nicolae Iorga : „Un nr. nou din *Literatură și artă română* dă chipurile lui Mihai Viteazul, care au fost reproduse însă, tot așa de frumos și aiurea. Restul slab. Și a fost un timp — își mai aduce aminte d. Petrașcu — cînd revista era bună și mă bucuram, că pot colabora la dînsa“ (*Sămănătorul*, IV, 24, 12 iunie 1905, p. 419). O răcire a raporturilor dintre N. Iorga și revista *Literatura și arta română* intervenise cu cîteva luni înainte. La 10 martie 1905 N. Petrașcu îi trimite o scrisoare în care îl asigură că „Revista *Literatură și artă română*, de 7 ani de cînd trăiește, a vorbit întotdeauna în mod elogios, și pe față, de toate lucrările d-tale, și asta pentru cuvîntul că așa era convingerea mea. A vorbi astăzi pe ascuns în contra d-tale și în contra lucrărilor d-tale ar fi nu numai a se contrazice, dar ar ieși din convingerile mele nestrămutate. Nu ești d-ta vizat în darea de seamă asupra cărții d-lui Xenopol, căci nu d-ta ai stropit cu noroi pe oamenii noștri politici și nu știu dacă în politică te-a stropit cineva pe d-ta“ (vezi *Scrisori către Iorga*, II, 1979, p. 231—232).

PARTEA A II-A

58. *Aurel C. Popovici* (1863—1917), studii de medicină în Austria, om politic de o înaltă cultură, spirit incisiv și caustic. A fost directorul ziarului *România jună* (2 decembrie 1899 — octombrie 1900). Din 1908 (nr. 16), a devenit director al revistei *Sămănătorul*. Pentru colaborarea lui N. Iorga la *România jună*, ca și o descriere a literaturii publicate în paginile ziarului, vezi Z. Ornea, *Sămănătorismul*, București, 1970, p. 40—48 ; momentul direcției sale la *Sămănătorul*, caracterizat prin eclipsarea gustului literar și o ascuțire a tendințelor naționaliste este pe larg înfățișat în aceeași monografie, p. 86—90. Pentru convingerile retrograde și antidemocratice ale lui Popovici este elocvent volumul *Naționalism și democrație*. S-a făcut cunoscut drept exponent al concepției federaliste care constituia, de fapt, o subminare a mișcării politice transilvane. Spiritul îngust al concepției sale federaliste a fost respins de majoritatea fruntașilor Partidului Național Român. Nicolae Iorga a respins și el opiniile federalismului susținute de A. C. Popovici.

La moartea lui Aurel Popovici, N. Iorga a scris un necrolog, republicat în *Oameni cari au fost*, II, p. 264—267.

59. Dr. C. Istrati (1850—1918), savant român, membru al Academiei Române și președinte al ei între 1913—1916, cunoscut prin studiile în domeniul chimiei organice. A fost de asemenea și un animator căruia i se datoresc organizarea unor instituții în domeniul său de activitate și a Expoziției Jubiliare din București în anul 1906. A fost ministru mai întâi al lucrărilor publice, și apoi al cultelor, în guvernul G. Gr. Cantacuzino, format la 11 aprilie 1899, primar al Capitalei și ministru al industriei și comerțului între decembrie 1916 și iulie 1917. Un portret al lui C. Istrati, în *Oameni cari au fost*, II, p. 384—386.

60. A. C. Cuza (1857—1947), politician reacționar, promotor al naționalismului extremist în politică și cultură. Ideile sale „estetice“ sînt expuse în volumul *Naționalitatea în artă — Principii, fapte, concluzii*, Editura Minerva, 1908, iar cele sociologice, de un reacționarism extrem în *Despre Poporație* (statistica, teoria și politica ei) — Studiu economic, Iași, Tipografia Națională, strada Alecsandri nr. 11, 1899. Lucrarea are 466 de pagini și pe temeiul ei A. C. Cuza a fost numit profesor universitar. În anii 1910—1911, în revista *Facța* a lui N. D. Cocea, Em. Socor, ziaristul, a dus o susținută și violentă campanie împotriva lui A. C. Cuza, dovedind că lucrarea lui este un plagiat. A urmat un proces, în epocă răsunător, iar curtea cu jurați a achitat în unanimitate pe Em. Socor. Articolele acestea au fost apoi strinse în broșură cu titlul: *O rusine universitară — plagiatul d-lui A. C. Cuza*, de Emanuel Socor, București, Editura revistei *Facța*, 1911. N. Iorga a colaborat o vreme cu A. C. Cuza în cadrul Partidului naționalist-democrat (1910). După primul război mondial — mai precis în martie 1920 —, A. C. Cuza se desparte de Partidul naționalist-democrat și înființează Partidul naționalist democrat-creștin. La 13 februarie 1920, N. Iorga nota în *Memorii*: „Toată ședința e ocupată de Cuza, care lovește în toți: în

mine, în rindul întii, în Lupu, în țerăniști, în bloc. Îmi trebuie toată răbdarea să suport o asemenea atitudine. Între mine și dînsul separația e definitivă". La 26 martie, Iorga află că A. C. Cuza „a convocat cu de la sine putere un congres la Iași" (*Memorii*, III, p. 5). La 6 aprilie, scrie : „Cuza ne dă, pur și simplu, afară din partid" (*Ibidem*, p. 9). La 4 martie 1923, acest partid se transformă în Liga apărării național-creștine. În timp ce A. C. Cuza continuă să apere — chiar cu violență — aceleași opinii politice retrograde, dînd partidului său o pronunțată orientare fascistă, N. Iorga colaborează cu unele dintre partidele mai nou apărute în viața publică românească după 1918, cîteva cu orientare democratică și aflate adesea la stînga.

La 23 martie 1931, N. Iorga scrie (*Memorii*, VI, p. 70) : „Liga lui Cuza a strîns 4 000 de țerani la Suceava. S-a urlat contra mea". În 1935 A. C. Cuza încearcă din nou o apropiere de N. Iorga. Asistă la cîteva din conferințele acestuia. La 8 decembrie 1935 : „Întîlnesc pe Cuza, care regretă despărțirea noastră, și-i grăț că e vina lui. Nu vrea tovărășie cu Vaida" (*Memorii*, VII, p. 296). N. Iorga privise cu suspiciune înființarea Partidului național-creștin, pe care îl socotea de inspirație fascistă : „La Iași, în Mitropolie, Cuza și Goga s-au înfrățit în jurul unui program pe care-l prezintă și lui Vaida, asigurîndu-l că se ține gata un loc și pentru dînsul. *Universul* e foarte încălzit de crearea Partidului național creștin. E opera unui Nichifor Crainic, unui Cusin" (*Memorii*, VII, p. 264). În 1936 N. Iorga caută să-l folosească pe A. C. Cuza împotriva lui Octavian Goga, pentru a crea o breșă între cei doi și a opri ascensiunea celui din urmă, care se profila tot mai mult la orizont în perspectiva afirmării agresive a curenților de extremă dreaptă (28 martie 1936). „Cuza vine pentru întîia oară la Senat : a avut o gripă foarte grea și păstrează o suferință la ochiul drept. Altfel e voinic,

Merg cu el la dr. Topa : tensiunea, de 16 și jumătate la aproape șaptezeci și nouă de ani ? Îl asigur că se va căi de legătura cu Goga, care n-a vrut decît să ia partidul. Se va convinge în curînd. El e foarte amical și recunoscător pentru afecțiunea ce-i port" (*Memorii*, VII, p. 326). Dar cîteva luni mai tîrziu intervin noi diferende : „Cuza a prezentat ideile sale și a încrucișat sabia cu mine pe tema Ministerului de coaliție cu program limitat și a păstrării Constituției" (*Ibidem*, p. 380). Deosebirea dintre ei doi se poate rezuma în chip elocvent la schimbul de cuvinte cu prilejul întîlnirii din 9 decembrie 1936 : „La Senat aflu pe Cuza. Vorbim de cazul cînd ar veni la Guvern partidul dublu — «prin forța împrejurărilor» zice el ; «nu, prin împrejurarea forței» zic eu." Îl socotește „vechiul junimist diletant" (*Ibidem*, p. 388). De asemenea, cu prilejul discutării în Parlament a atentatului împotriva rectorului Bratu, notează : „La Senat singur Cuza tace : îmi spune că Bratu l-a făcut pe el să fie scos din Universitate. La Cameră discursuri ipocrite ale naționalilor-creștini" (*Ibidem*, p. 404). Totuși N. Iorga îl felicită pe A. C. Cuza de ziua lui (aprilie 1937). Rezistă avansurilor lui A. C. Cuza și îi recomandă fiului acestuia, Gh. Cuza, de asemenea exponent al curentelor de extremă dreaptă „măsură și ținută" (*Ibidem*, p. 417). La începutul lui ianuarie 1938(cînd guvernul Goga-Cuza venise la putere) arată lui Gh. Cuza „ce greșeli s-au săvîrșit". Peste cîteva zile (9 ianuarie), A. C. Cuza îi face o vizită. „Sondează în ce privește o colaborație de guvern, pe care i-o arăt imposibilă" (*Memorii*, VII, p. 450).

Faptele relatate dovedesc că în ciuda unei anumite note sentimentale care îl făcea pe N. Iorga să păstreze cîteva păreri bune față de A. C. Cuza, totuși, în esență, savantul refuză orice propunere de colaborare și respinge ideea unei apropiieri politice cu fostul prieten din tinerețe.

61. *Frédéric Damé* (1849—1907), scriitor și ziarist român de origine franceză. Este autorul unui dicționar român-francez în patru volume (1893—1895). A întemeiat ziarele *La Liberté*, *L'Indépendance Roumaine*, a fost și un fecund autor literar, fără a lăsa opere durabile pe acest tărâm. Asupra activității sale, un lucid portret datorat lui N. Iorga, în care se evocă episodul relatat aici : „Împrejurări foarte neplăcute pentru el l-au silit să nu se poată întoarce un timp în țara pe care o părăsise într-un chip care uimise. În Paris a scris pentru Alcan o *Istorie a României contemporane*, plină de greșeli și însuflețită de un spirit dușman nouă în multe părți; în altele, el servea pe noii stăpîni, conservatorii — mai ales pe tachiști. A fost aspru criticat. Ștefan Orășeanu i-a nimicit cartea într-un studiu publicat în *Convorbiri literare*. Și eu am arătat de ce neîngăduite sentimente e întipărită lucrarea în *România jună*.

La întoarcerea d-lui Take Ionescu ca stăpîn al țării, Damé s-a întors în țară : firește nu ca profesor ; i s-a dat locul de inspector financiar. De fapt însă, era răsplătit pentru articolele sale din *La Roumanie* pe care o conducea.“ (Vezi *Oameni cari au fost*, I, p. 266—267).

62. Dizidență liberală care și-a luat numele de la ziarul *Drapelul*, apărut la 10 mai 1897. Dizidența s-a constituit împotriva primului ministru, D. A. Sturdza, președintele Partidului liberal ; în cabinetul acestuia, format la 31 martie 1897, a intrat prima oară ca ministru al lucrărilor publice Ion I. C. Brătianu (Ionel), căruia i se spunea și „Sfinxul“ (1864—1927), mai târziu prim-ministru și președinte al Partidului național-liberal. Din dizidență făceau parte : P. S. Aurelian, Vasile Lascăr, G. Mănescu, Emanoil M. Porumbaru, Dimitrie Gianni, Petre Grădișteanu (vezi *Istoria contemporană a României*, ed. cit., p. 370 și următoarele). Scrisori ale lui Ion

I. C. Brătianu către Nicolae Iorga, în Torouțiu, *Studii și documente literare*, VIII, p. 179—181, din care rezultă respectul omului politic față de savant.

63. *Vintilă I. C. Brătianu* (1867—1930), om politic liberal, economist, ministru de finanțe, între 1922 și 1926, și prim-ministru în 1927—1928. Cunoscut datorită devizei sale economice „prin noi înșine“, care exprimă sintetic opiniile sale privind necesitatea industrializării României prin eforturi proprii. Exponent al capitalului „național“, a fost adversar al pătrunderii necontrolate a capitalului străin în economia țării. Corespondența lui Vintilă I. C. Brătianu cu N. Iorga, în Torouțiu, *Studii și documente literare*, VIII, p. 182—185. Între 1900 și 1901 relațiile sînt cordiale, Vintilă cerîndu-i colaborarea la ziarul *L'Indépendance Roumaine*. „Cred și eu că articolele literare ce ne-ai da, ar putea fi publicate în o anumită zi, joia de pildă“. În 1912, în urma unei campanii antilibérale a lui N. Iorga, relațiile dintre cei doi se rup : „Rog să nu mi se mai trimeată ziarul *Neamul românesc*. Alăturez ultima plată făcută. Dacă mai datorez ceva, vă rog a mi se comunica“. La moartea lui, N. Iorga a scris : „Un om din generația mea se duce. Oricare din noi trebuie să facă greșeli care sînt legate de insuficiența biete noastre ființe umane. Dar nu e bine ca unii să ne bucurăm de greșelile altora.“ (*Vezi Oamenii cari au fost*, III, p. 342).

64. Pentru relațiile lui Nicolae Grigorescu cu N. Iorga, vezi Valeriu Râpeanu, *Vlahuță și epoca sa*, p. 286—287. La 9 noiembrie 1901 Vlahuță îi scrie lui Iorga : „Multe și călduroase salutări de la d-l. Grigorescu, încă un mare admirator al d-tale“. Iorga a scris numeroase articole dedicate marelui pictor în care opera și personalitatea lui sînt elogiate în termeni superlativi. Portretul creionat la moartea lui N. Grigorescu este memorabil, dovedind afinitatea sa cu arta pictorului.

65. Cu privire la colaborarea lui Iorga la *L'Indépendance Roumaine*, în Torouțiu, *Studii și documente literare*, XII, p. 144—149. „Articolele d-voastră sînt foarte gustate deși conțin crude adevăruri...” p. 144. Tot aici explicația pentru respingerea articolului : „Articolul d-tale — *Appel au travail des autres* — a fost găsit cam prea pesimist, după cum vei vedea din alăturatul carton. Vei înțelege și asta, căci de, e greu unei gazete liberale să spuie că toată opera trecutului — revendicată de partidul liberal — este o lucrare de spoială” (13 dec. 1901. Scrisorile sînt semnate A. Rubin).

66. *Paul Bujor* (1862—1952), om de știință și scriitor. Colaborator la revistele socialiste de la sfîrșitul secolului, Paul Bujor a fost timp de cîteva luni și codirector al revistei *Viața românească*.

67. *Constantin Stere* (1880—1936), om politic, profesor, scriitor. A întemeiat — împreună cu G. Ibrăileanu —, în 1906, *Viața românească*, fiind unul din teoreticienii poporanismului în literatură (vezi volumul *În literatură*, Iași, 1921), autor a numeroase studii de sociologie, istorie politică și economie și a vastului roman frescă *În preajma revoluției*. Antipatia lui Iorga față de C. Stere, pornid de la netele deosebiri ideologice odată cu apariția *Vieții românești*, se vedește și din paginile acestei cărți. Scrisori adresate de C. Stere lui N. Iorga în *Scrisori către Iorga*, ed. cit. p. 428—433, 589—590. Istoricul îl considera pe C. Stere colaboraționist în timpul primului război mondial. La 15 februarie 1934, la Senat, a cerut darea în judecată a lui C. Stere. Pentru aceasta vezi C. Stere, *Documentări și lămuriri politice. Preludii. Partidul Național Țărănesc și „Cazul Stere”*, 1930, în special paginile 239—253.

68. *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea* a apărut la 12 iunie 1901 ; ea a fost retipărită de Editura didactică și pedagogică în anul 1969, cu titlul : N. Iorga, *Istoria li-*

teraturii române în secolul al XVIII-lea (1688—1821), vol. I : *Epoca lui Dimitrie Cantemir, Epoca lui Chesarie de Râmnic*, 445 p. ; vol. II : *Epoca lui Petru Maior. — Excursuri*, 543 p. Ediție îngrijită de Barbu Theodorescu ; pentru împrejurările apariției acestei lucrări vezi prefața semnată de Barbu Theodorescu, p. V—XX și *Nota asupra ediției*, p. XX—XXII.

69. Despre Alexandru Callimachi un portret elogios, în care se evocă și episodul relatat în *O viață de om, în Oameni cari au fost*, II, p. 328—329.

70. *Augustin Bunea* (1857—1909), profesor de teologie la Blaj, istoric, ziarist, a publicat studii despre istoria bisericii din Transilvania. În *Oameni cari au fost*, I, p. 371—376, datat 22 noiembrie 1909 : „Rareori am văzut un om de un merit așa de mare împodobit cu atîta modestie“. Corespondență A Bunea—N. Iorga în *Torouțiu*, ed. cit., vol. VIII, p. 186—211.

71. *Pavel Mihail* (1827—1901), episcop român unit. A fost un animator căruia i se datoresc multe instituții culturale și de învățămînt transilvănene.

72. *G. Gr. Cantacuzino*, zis și „Nababul“ (1833—1913), urmează la președinția Partidului conservator după încetarea subită din viață a lui Lascăr Catargiu, la 30 martie 1890. La 11 aprilie 1899 formează primul guvern conservator de sub președinția sa, care durează pînă la 7 iulie 1900. (Vezi pentru aceasta Titu Maiorescu, *Istoria contemporană a României*, p. 409—435). Fusesse de asemenea și ministru al finanțelor într-o perioadă a guvernului Lascăr Catargiu, din 1871—1876. A mai fost președintele Consiliului de Miniștri între 1904 și 1907, guvernul său căzînd de la putere cu ocazia răscoalelor țărănești. Cît privește relațiile cu Delavrancea, credem că este vorba de o scăpare a lui Nicolae Iorga, deoarece în ziarul *Democrația*, din 1889 (1 octombrie — 1 noiembrie). Dela-

vrancea a publicat două articole extrem de severe împotriva lui Cantacuzino Nababul. (Vezi Barbu Delavrancea, *Opere*, vol. VI. ed. cit., p. 384—392.) Scrisori ale lui Cantacuzino Nababul către N. Iorga, în Torouțiu, *Studii și documente literare*, X, p. 124—125 : „Am primit cu o vie plăcere lucrarea d-voastră tipărită de tipografia Minerva cu privire la familia Cantacuzino“.

73. Se referă la *Istoriile domnilor Țării Românești cuprinzând istoria munteană de la început pînă la 1688*, compilate și alcătuite de Constantin Căpitanul Filipescu, publicate din nou de N. Iorga, I. V. Socec, București, 1902. Paterinitatea acestei cronici a fost contestată de istoricul C. Giurescu (vezi pentru aceasta N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, vol. III, p. 247—250 și în special p. 250 ; de asemenea, Al. Piru, *Literatura română veche*, București, 1962, p. 170—179 și C.C. Giurescu, *O nouă sinteză a trecutului nostru*, în *Revista istorică română*, 2, 1932, p. 164—167).

74. *Ana de Noailles* (1876—1933), poetă română de limbă franceză. fiica Rachelei și a lui Grigore Brîncoveanu (1827—1886). Mama sa era fiica lui Musurus-pașa, ambasador al Turciei la Londra, în anii 1850. Ana Brîncoveanu s-a căsătorit cu Mathieu de Noailles în anul 1897. Ca poetă s-a bucurat de notorietate în primele două decenii ale secolului. Volumul său de debut, *Le coeur innombrable*, a apărut în 1910. Vezi *Ana Brîncoveanu, contesă de Noailles*, în *Oameni cari au fost*, III, p. 370—371.

75. *Elena Văcărescu* (1866—1947), poetă română de limbă franceză. A avut un rol însemnat pe tărîmul dezvoltării relațiilor româno-franceze.

76. *Barbu Știrbei* (4 noiembrie 1872—23 august 1946), om politic apropiat de cercurile Casei Regale. Între 4 iunie și 21 iunie 1927 a fost președintele Consiliului de Miniștri. În viața politică dintre cele două războaie a avut adeseori un

rol de mediator între diferitele partide politice și de multe ori numele său a reprezentat — așa cum reiese din memoriile lui Nicolae Iorga — o posibilitate de evitare a unor crize guvernamentale prelungite. În anii 1943—1944 a fost trimis la Cairo, avînd misiunea de a discuta cu puterile coaliției antifasciste ieșirea României din război. A făcut parte, împreună cu Lucrețiu Pătrășcanu, Ghiță Pop și Dumitru Dămăceanu, din delegația țării noastre, care a semnat la Moscova, în ziua de 12 septembrie 1944, convenția de armistițiu cu Națiunile Unite. După aceea numele său a mai fost pronunțat în perioada de tranziție de la guvernul Nicolae Rădescu la guvernul dr. Petru Groza (februarie-martie 1945), cînd partidele istorice prezentau alternativa formării unui guvern de coaliție sub conducerea sa. De asemenea, în timpul „grevei regale” din vara anului 1945, partidele istorice și cercurile politice legate de acestea au crezut în posibilitatea constituirii unui guvern sub conducerea lui Barbu Știrbei.

77. *C. C. Arion* (1856—1923), om politic, a fost ministru conservator mai întîi în guvernul P.P. Carp din 1900—1901, și apoi în alte formații politice. În perioada martie—octombrie 1918 a fost ministru de externe și, de la 4 iunie, vicepreședinte al Consiliului de Miniștri în guvernul Al. Marghiloman.

78. *Ilie Cristea* (1868—1939), numele de mlrean al lui *Miron Cristea*, primul patriarh al bisericii ortodoxe române (din 1925). În ședința din 2 decembrie 1918 face parte, în calitate de episcop ortodox al Caransebeșului, din delegația care a prezentat regelui Ferdinand I actul unirii Transilvaniei cu România. Președintele delegației era Iuliu Maniu. Iar membri mai erau Vasile Goldiș, Ștefan Cicio Pop, Iuliu Hossu. A fost regent regal în 1926, în urma renunțării la

Ion a lui Carol al II-lea. Prim-ministru, începînd din 10/11 februarie 1938, data cînd Carol al II-lea desființează partidele politice și presa democratică, instituînd perioada cunoscută sub numele de „dictatura carlistă”. Guvernul său, compus din C. Argetoianu, Victor Iamandi, Mircea Cancicov, generalul Ion Antonescu (viitorul dictator), Gh. Ionescu-Sișești, a fost remaniat la 30 martie 1938, prin intrarea unor noi miniștri precum: N. Colan, M. Ghelmegeanu, N. Petrescu-Comnen, Mihai Ralea etc. (Vezi pentru aceasta *Dictatura regală* de Al. Savu, Editura politică, 1970. Vezi și *Patriarhul Miron*, în *Oameni cari au fost*, IV, p. 301—302, articol datat 8 martie 1939 și *O pomenire trainică: Patriarhul Miron*, articol datat 14 martie 1939, p. 305—306.

79. Vezi pentru aceasta N. Iorga, *Două concepții istorice*, discurs de recepție la intrarea în Academia Română, cu răspuns de A. D. Xenopol (*Academia Română — Discursuri de recepțiune*, nr. 35, 17 mai 1911). N. Iorga a ocupat la Academie locul liber prin decesul lui Gr. C. Tocilescu.

80. *Ion Kalinderu* (1840—1913), administrator al Domeniilor Coroanei, unul dintre politicienii cei mai apropiați ai lui Carol I. Membru al Academiei Române și președinte al ei între 1904—1907. Autor al unor studii ce au stîrnit hazul epocii, precum *Barba la romani*.

81. *Spiru Haret* (1851—1912), om de știință, matematician de mare prestigiu, organizator al învățămîntului și animator al vieții culturale românești. De la 31 martie 1897 pînă la 30 martie 1899, Spiru Haret face parte din al doilea minister liberal Dimitrie Sturdza, timp în care are inițiativa legii învățămîntului secundar (despre aceasta vezi Titu Maiorescu, *Istoria contemporană a României*, p. 380—382). A desfășurat o largă activitate de răspîndire a cunoștințelor în rîndurile țărănimii, a comandat și a sprijinit apariția unor opere literare, precum *România pitorească* de Alexandru

Vlahuță. Vezi *D. Spiru Haret și chestia țărănească*, în *O luptă literară*, Editura Minerva, 1979, vol. I, p.p. 165—166. Corespundență Spiru Haret — N. Iorga în *Torouțiu VII*, p. 295—310 și în *Scrisori către Iorga*, II, p. 140—145 : 515—516. Scrisorile se referă și la serbările din 1904.

82. Despre V. Rola Piekarski vezi necrologul în *Oameni cari au fost*, I, p. 359, articol datat 30 octombrie 1909.

83. *Costin Petrescu* (1872—1954), pictor monumentalist, autor, printre alte lucrări, al frescei de la Ateneul Român și al decorațiilor interioare de la Casa Centrală a Armatei.

84. În paginile *Sămănătorului* N. Iorga a publicat mai multe articole despre Ștefan cel Mare și epoca sa, cu prilejul comemorării amintite, republicate apoi în *O luptă literară*, ed. cit., vol. I. Vezi pentru aceasta *Scoala lui Ștefan cel Mare*, *Arta lui Ștefan cel Mare*, *Ștefan cel Mare și poporul românesc*, *Mama lui Ștefan cel Mare*.

85. *Grigore și Adina Olănescu* și-au aflat moartea tragică într-un accident de tren în Ungaria. Grigore Olănescu era specialist pe țărimul finanțelor și dăduse lucrări de istorie, iar Adina Olănescu se remarcase prin acțiuni culturale și sociale la începutul secolului. Familia Olănescu a sprijinit financiar *Sămănătorul*. După moartea Adinei Olănescu *Sămănătorul* publică în deschiderea numărului 22, 27 mai 1907, p. 461, articolul *O nouă scriitoare : Adina Gr. Olănescu*, la sfârșitul căruia se reproduc cugetările sale rămase în manuscris, care urmau să vadă lumina tiparului. Vezi și *Cugetările d-nei Adina Olănescu*, în *Oameni cari au fost*, I, p. 282—284, articol datat 2 mai 1908.

86. *Anibal Teohari* (1873—1933), unul dintre întemeietorii medicinei românești moderne. Profesor la catedra de terapeutică experimentală a Facultății de medicină din București.

87. Se referă la restaurarea Mănăstirii Argeşului de către arhitectul francez Lecomte de Noüy, la comanda regelui Carol I, restaurare care a dus la dărîmarea venerabilului monument, reconstruit cu efecte scipitoare, convenţionale, în contradicţie cu spiritul arhitecturii româneşti.

88. *Petre Antonescu* (1873—1959), personalitate proeminentă a şcolii de arhitectură românească. A fost preocupat şi de introducerea stilului naţional în arhitectură. Printre construcţiile sale notăm : Consiliul popular al Capitalei, Banca de Investiţii, Facultatea de Drept.

89. *Biserica Stavropoleos* din centrul Capitalei, restaurată de arhitectul Ion Mincu între anii 1904 şi 1910.

90. N. Iorga şi G. Balş, *Histoire de l'Art Roumain*, Paris, Boccard, 1922.

91. *Profesor I. D. Ştefănescu*, reputat istoric al artei vechi româneşti, s-a căsătorit în 1910 cu Margareta, una din cele două fiice ale lui Alexandru Vlahuţă. Dintre numeroasele sale lucrări cităm *Iconografia artei bizantine şi a picturii feudale româneşti*, Editura Meridiane, 1973.

92. *George Popovici*, licenţiat în drept, om politic, autor al unor studii istorice, membru corespondent al Academiei Române, decedat în anul 1905 ; a fost în corespondenţă cu N. Iorga încă din 1901 (vezi Torouţiu, *Studii şi documente literare*, VII, p. 207—222 şi *O lacrimă pentru George Popovici*, în *Oameni cari au fost*, I, p. 130—136, datat 24 iulie 1905.

93. Se referă la jocul de cuvinte insidios în legătură cu volumul său memorialistic *Supt trei regi*.

94. Caracterizarea lui *Vasile Bumbac* (1837—1917) este exagerată şi tipică pentru confuziile estetice ale lui Nicolae Iorga.

95. Scrisorile lui *Vasile Bogrea* (1881—1926) către N. Iorga, în Torouțiu, *Studii și documente literare*, vol. VIII, p. 163—174. La moartea lui, N. Iorga scrie : „Nația noastră a pierdut o comoară. Era cel mai învățat dintre români. Era un neîntrecut vorbitor și un profesor fără pereche“ (*Oameni cari au fost*, III, p. 222), vezi și *Scrisori către Iorga*. II p. 329—331, p. 478—475.

96. În legătură cu disputa din jurul acestei cărți a se vedea pe larg : *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, text ales și stabilit de Florica Moisil și Dan Zamfirescu, cu o nouă traducere a originalului slavon de G. Mi-hăilă, studiu introductiv și note de Dan Zamfirescu și G. Mi-hăilă, București, 1970. Cît privește ediția N. Iorga, autorii spun : „N. Iorga dă, în 1910, cea mai răspîdită și cea mai des utilizată dintre toate edițiile *Învățăturilor lui Neagoe Basarab* [...] După cum ne avertizează în prefață, editorul nu s-a adresat manuscriselor, ci a reproduș cu litere latine ediția lui Ioan Eclisiarhul... Cu toate lipsurile ei, ediția Iorga a făcut mari servicii în trezirea interesului față de *Învățăături*, fiind singura ediție integrală cu litere latine. S-a bucurat și de prestigiul prefăcătorului, care se afla atunci în culmea gloriei“ (ed. cit., p. 116—117).

97. *H. Stahl* (1877—1942), stenograf parlamentar și scriitor, autorul romanului *Un român în lună*, al volumului de amintiri *Bucureștii ce se duc*, tipărit la Vălenii-de-Munte, în anul 1910.

98. Este vorba de lucrarea *Mesagii, proclamații, răspunsuri și scrisori oficiale ale lui Cuza-Vodă*, Vălenii-de-Munte, 1910. La pagina 205 se află următoarea precizare : „Culegerea acestor mesagii, proclamații, răspunsuri și scrisori s-a făcut după cererea tipografiei editoare «Neamul Românesc» de d. I. Deleanu student în teologie. Editura crede că ele vorbesc prin sine și că orice încercare de a le interpreta ar fi mai mult o necuviință“.

99. **C. Moisil** (1876—1958), eminent om de știință, numismat, director al Arhivelor Statului, membru al Academiei Române, a organizat colecțiile numismatice de la Biblioteca Academiei Române.

100. Mai puțin cunoscuți sînt poeții : **George Crețeanu** (1829—1887), pe care G. Călinescu, *op. cit.*, p. 293—294, îl caracteriza astfel : „Un făcător de goale versuri este G. Crețeanu căruia muzica i-a făcut popular *Cîntecul străinătății...* Fie piinea cît de rea, / Tot mai bine-n țara mea“ : **D. Petrino** (1844—1878), tot G. Călinescu îl califică : „Omul era antipatic și nu avea nici un talent“, p. 368 ; **G. Baronzi** (1828—1869), „a fost un vulgarizator, productiv ca o uzină, un nou Barac, traducător și prelucrător de romane populare...“ G. Călinescu, *op. cit.*, p. 295.

101. O apreciere a acestei ediții a dat Șerban Cioculescu în *Istoria literaturii române moderne*, I, București, 1944, p. 156 : „Repus în circulație în 1910, *Peregrinul transilvan* a fost prefăcut «în stilul literar de azi» de N. Iorga (sub semnătura responsabilă a unui tipograf necunoscut), adică expurgată nesistematic de latinisme, dar și de unele neologisme admisibile chiar atunci, astăzi curențe“.

102. **Luceafărul**, revistă pentru cultură, literatură și artă. De la 1 iunie 1902, pînă la 15 octombrie 1906, revista a apărut la Budapesta, apoi, pînă în 1914, la Sibiu. Publicistul Octavian Tăslăuanu este unul din inițiatorii revistei, alături de Al. Ciura și Octavian Goga. N. Iorga a fost legat de revistă și respectat de cercurile redacționale. Vezi pentru aceasta scrisoarea publicată în primul număr al revistei (*Presa literară românească*, articole-program de ziare și reviste, ediție de I. Hangiu, București, 1968, II, 1901—1948, p. 40 și 44). În ceea ce privește colaborarea lui N. Iorga la revistă, vezi **Luceafărul** (1902—1920), *Indice Bibliografic*, 1969. Între ianuarie 1919 și mai 1920 revista a apărut la București.

103. *Floarea darurilor*, revistă bilunară și apoi săptămînală, care a apărut între 1 ianuarie și 30 decembrie 1907. S-au publicat în special traduceri din literaturi străine. Articolul program, în *Presa literară românească*, vol. II, p. 150—155.

104. *Grégoire Henri* (1881—1964), unul dintre cei mai cunoscuți eleniști și bizantinologi ai secolului nostru, autoritate mondială pe acest tărîm. El a fondat revista internațională de studii bizantine *Byzantion* și a publicat cîteva lucrări fundamentale pe acest tărîm. A fost profesor la Universitatea din Bruxelles.

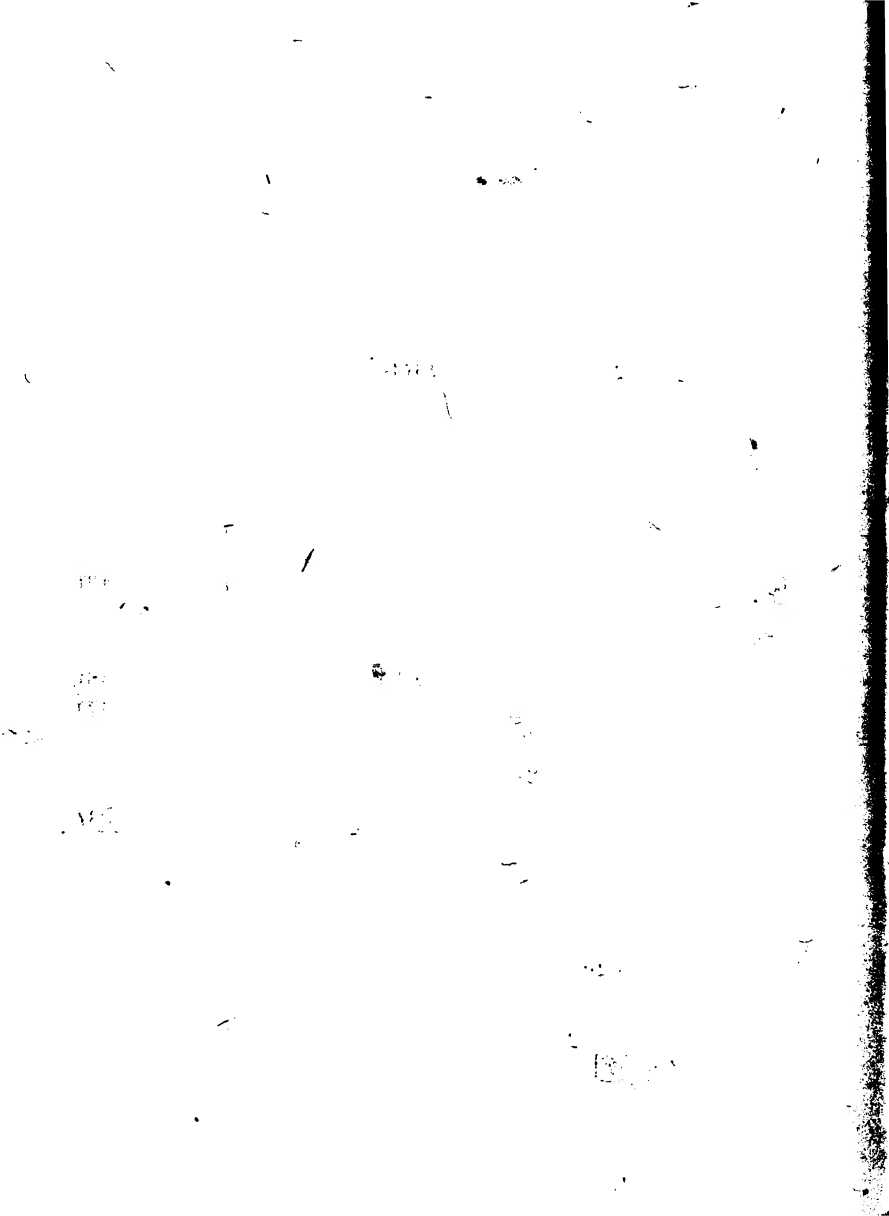
105. N. Iorga a avut din tinerețe un adevărat cult față de Veneția mărturisit în notele sale de drum publicate în *Revista nouă* din 1890 și apoi în volumul *Amintiri din Italia* (1895). (vezi *Pagini de tinerețe*, ed. cit. vol. II, p. 313—333.) Conferințele care au alcătuit volumul *Cinci conferințe despre Veneția ținute din însărcinarea Casei Școalelor de N. Iorga*, Editura Casei Școalelor, București, 1914, s-au desfășurat în anul respectiv și nu în 1934 cum din eroare s-a tipărit în textul de bază. În afara celor cinci conferințe (p. 1—149) volumul mai cuprindea și un capitol intitulat *Cîteva note venețiene* (p. 147—161) și cîteva *Documente* (p. 163—167). N. Iorga a mai tipărit și volumul *Ospiti romeni in Venezia (1570—1610)* cu subtitlul *Una storia ch'è un romanzo ed un romanzo ch'è una storia*, București, 1932.

CUPRINS

XI. Trei ani de străinătate	:	:	:	:	:	:	:	:	:	5
XII. Întîii ani de profesorat	:	:	:	:	:	:	:	:	:	66
XIII. Multe drumuri străine	.	.	.	.	:	:	:	:	:	87
XIV. Prime publicații	.	:	:	.	:	:	:	:	:	107

PARTEA II. LUPTA

XV. Prime preocupatii politice și naționale	:	:	:	:	:	:	:	:	:	131
XVI. Osteneli de istoric	.	.	.	.	:	:	:	:	:	144
XVII. Călătorii nouă și nouă lucrări	:	:	:	:	:	:	:	:	:	182
XVIII. Adăpostul din Vălenii-de-Munte	:	:	:	:	:	:	:	:	:	204
Note	.	.	.	.	.	:	:	:	:	237

Lector : NICOLAE TEICA
Tehnoredactor . ELENA CALUGARU

*Bun de tipar 01.06.1981. Coli ed. 12,67.
Coli tipar 6,5.*

Comanda nr. 735
Combinatul Poligrafic „Casa Scintei”
Piața Scintei nr. 1 — București,
Republica Socialistă România

Scanare și prelucrare digitală

de

Anonim

și

CAT Graur

Antwerpen

2025

